

૪૨૦૭

હોસનઆશ

અથવા

ઘાટે ઘરની દિકરીને ગરીબ ઘરની તાલીમ.

“ખનાતુન નઆશ” નામના ઉર્દુ પુસ્તકનો

ગૂજરાતીમાં તરજુમો,

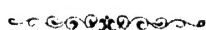
જે માં

ઉપરતી છોડીએને ઘરસંસારની તાલીમ અને જુનિયાદારીનો અનુભવ

આપવા ઉપરાંત નીતિ, રીતી અને વિદ્યાની સાધારણ સમજ

ઉપર મનોરંજક તકરારો તથા વાર્તાઓના આકારમાં

ભાતભાતની કેળવણી આપવામાં આવીછે.

અમુક ઉર્દુમાં ખનાવનાર.

મોલવી મોહોમદ નજર એહમદ, ખાનખાહાદુર

તે

“મેરાગુલ અશ્સ,” “તોએહ નસુહ” મત્યાદિના કર્તા.

આ તરજુમો

અસલ ગ્રંથકર્તાની પરવાનગી લઈને કર્યામાં આવ્યોછે.

મુંબઈ,

દફતર આશકારા છાપાખાનામાં છાપ્યુંછે.

કોટ :—કાવસજી પટેલ સીટ, નાં ૮૭.

અને ૧૮૬૦ મિલ્લી,

ગૂજરાતી કરનાર તરફનો દિબાચો.

મોલવી મોહોમદ નજર એહમદનાં નામથી ગૂજરાતી ભાષા વાંચનારી પ્રજા હવે અજાણી રહી નથી. “મેરાતુલ અરસ” અને “તોએહ નસુહ” એ વિદ્વાન ગ્રંથસ્થનું નામ જોડતું વાચપ્રાંતમાં એટલું જ મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. મેરાતુલ અરસની પણ આવૃત્તિઓ નિકળી ચૂકી છે, અને જે રીતે તેની હજી માગણી થાય છે તે રીતે તે કદાચ એક વધુ આવૃત્તિ પણ કાઢવી પડે. તોએહ નસુહની લગભગ સઘળી નકલો ખપી ગઈ છે અને તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર આવે છે. આવો બનાવ ગૂજરાતી સાહિત્યની તવારીખમાં એક નવાઈ જેવો પણ અતિ તારીફ લાયક સફે હેખાઈ શકાય. એ રીતે મુંબઈની પ્રજાએ એ બાહોશ લખનારની કદર પિછાણી છે.

હાલનું પુસ્તક “હોસનગાર” પણ એજ મોલવી સાહેબની અનુભવી કલમનું ફળ છે. અસલ ઉર્દુમાં એ પુસ્તક “બનાતુન નઆશ” ને નામે પ્રગટ થયલું છે અને તેમના આગળનાં પુસ્તકો માફકળ વાચ પ્રાંતમાં વખણાયું છે. એ પ્રાંતની સરકારે પાતે એ પુસ્તકને પસંદ કરી એક સાડાં ઇનામ આપ્યું છે.

એ પુસ્તક વિષે એ મોલ કેહેવાની જરૂર છે. ખરું જોતાં તે મેરાતુલ અરસનો બીજો ભાગ છે, પણ ઘણીએક રીતે તે મેરાતુલ અરસથી સ્વતંત્ર છે. “કીન્ડર ગારટન” નામની કેળવણી આપવાની રીતિ જેનો પ્રસાર હાલમાં ઈંગલાંડ અને વિશેષ કરી જરમનીમાં ઝાઝો થયો છે તે રીતિના ધોરણ ઉપર આ પુસ્તક રચાયલું છે.

હાલમાં સાધારણ ફરિયાદ થઈ પડી છે કે હાલ ગૂજરાતીમાં છપાતી ચોપડીઓનો મોટો ભાગ વાર્તાની ચોપડીઓનો હોય છે. એ ફરિયાદમાં કેટલુંએક વજ્રદ પણ છે. એક ચોપડી નીતિથી ગમે એવી ભરપૂર હોય, વિદ્યાનો ગમે એટલો મોટો તેમાં ભંડાર હોય તોપણ તે ચોપડીનો ખપ ઘણો થતો નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યાના પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા પેહેલાં લોકોમાં વિદ્યા મેળવવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ પણ તે કેમ બને? તે એમજ બને કે એવાં પુસ્તકો પ્રગટ થવાં જોઈએ કે જેથી વાંચનારને જ્ઞાન અને રમુજ ભેગાં મળે, માત્ર વાર્તાજ નહિ, તેમ માત્ર

વિધાન નહિ, પણ બનેનું મિશ્ર હોવું જોઈએ. એવું એક પુસ્તક આપણી હાલની ચોપડી “હોસનઆરા” છે.

આ પુસ્તક દેખાઈતી તો એક વાર્તા છે, પણ તેમાં વિધાના પેઢેલા કાનુનોનો સમાસ કીધો છે. “પોલિટિકલ ઇકોનોમી” એટલે અર્થ શાસ્ત્રનો પાઠ બાણ્યો છે; ગણીતના કાયદા દરશાયા છે; ભૂગોળ વિધાને જળ્યા આપી છે; ખગોળ વિદ્યા પણ ટુંકમાં સમજાવી છે અને સંસાર ઉપયોગી ધાર્મિક અગત્યની બાબતોને બની શકે એટલા ઇતિહાસ આપ્યો છે. પણ આ બધું કેમ કર્યું છે? માત્ર વાર્તા રૂપે. વાંચનાર તો એમ સમજશે કે તે માત્ર એક રસીલી વાર્તા વાંચે છે, પણ અરૂં જોતાં તો તે વિદ્યા સંપાદન કરતું જાય છે અને વિધાના ચટતા કાનુનો મારેની છિરાસાનો પાયો નાખતું જાય છે; રસુજ સાથે જ્ઞાન મેળવે છે, અને સર્વેથી વધારે ધ્યાન રાખવા જોગ વાત તો એ છે કે આ જ્ઞાન મેળવતાં તે કંટાળતું નથી.

ખચિત આવાં પુસ્તકોની બાહુ ખૂટ છે, અને મોલવી મોહામદે એવું એક પુસ્તક પ્રગટ કરી સર્વે વર્ણનો લોકો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગૂજરાતી પ્રજા કદાચ એ કિમતી પુસ્તકનો લાભ મેળવવાથી બેતસીય રહેત, પણ એ મોલવી સાહેબે પોને એ પુસ્તકનો તરજુનો ગૂજરાતીમાં કરવાની લલામણુ કરી તેમ થવા દીધું નથી, એ તેમનો એક વધુ ઉપકાર થયો છે.

આ પુસ્તકનો ગૂજરાતીમાં તરજુનો કરનાર એટલી આશા બતાવી આ દિવાલો ખનમ કરે છે કે શાકીન પ્રજા મોલવી મોહામદના એ ત્રીજાં પુસ્તકને પેઢેલાં બે પુસ્તકોના જટિલોજા ટેકા આપશે. મુંબઈની છોટી-ઓતી નિશાળોમાં આ ચોપડીને દાખલ થપડી જવાને તે આશા રાખે છે, અને ઉમેદ ધરાવે છે કે એ નિશાળોના કારોબાર કરનારા સાહેબો એ પુસ્તક એક વેળા વાંચી ગયા પછી એમ કરવાને કરી અડચણ જોશે નહિ.

“બનાતુન નઆશ” નો તરજુનો સન ૧૮૭૮ નાં સ્ત્રી બોધ ચોપાનિયાંમાં શક્ષિપમાં છપાવે હતો. વાંચનારાંઓને તે ઘણું પસંદ પડયાથી અને ચોપડીના આકારમાં છાપવાનો લલામણુ થવાથી હાલમાં નવેસરથી પૂરેપૂરો તરજુનો કરી તેને “હોસનઆરા” નું નામ આપી પ્રગટ કર્યું છે.

મુંબઈ, જાનેવારી ૧૮૯૦ ઈસવી.

સાંકળિયું.

એક અમીરની દિકરી હોસનઆરા.....	૧
હોસનઆરાને નિશાળે એસાડવાની બલામણુ અને ઊરતાની અસ- ગરીનો હુવાલ	૩
હોસનઆરાનું નિશાળે બેસવું અને દાસીઓની ચાપલુસી	૬
ઊરતાની અસગરીની શિખવવાની કળા	૮
નિશાળની છોડીઓનો હુવાલ	૯
હોસનઆરાનું નિશાળની છોડીઓ તરફ ચિકારની નગરથી જોવું ..	૧૦
મેહેમુદાની ટીંગલીઓનું ઘર.....	૧૨
મેહેમુદાએ હોસનઆરાને સિવવા શિખવ્યું.....	૧૪
પૈસાવાળાંઓ બીબનાં કુટુંબાં ઓશિયાલાં હોયછે તે વિષે એક રમુજ વાર્તા.	૧૫
ગરીબોના સુખનું એક ચિત્ર	૨૦
પૈસાવાળાંઓનાં દુઃખનું એક રમુજ ચિત્ર.....	૨૨
મોટે ઘરની દિકરી સફારે ઊઠતાં કેમ શિખી?	૨૫
જેણે પાટીપર ધૂળ નહિ નાખેલી તે વાંચવાનો શોક કરેછે	૨૭
મસીહ-બિન્-મુલક નામના એક કુર અમીરની વાર્તા..... ૩૧ તથા	૧૦૬
શું પાદશાહેને જીવન કરવાની છૂટ છે?	૩૨
પાદશાહ રેવતનો ખિદમતગાર છે.....	૩૩
મોટે ઘરની છોડી શિખવા માટેછે	૩૫
હોસનઆરાએ સફારેથી ઊઠવા માડ્યું.....	૩૬
પકવાન બનાવવાનો પહેલોજ અનુભવ	૩૮
યંત્ર વિદ્યાનો પહેલો પ્રકાર	૪૦
આદું કાપતાં હાથ કાપી નામેછે.....	૪૦
ચૂલો સળગાવતાં ઘર પુત્રાચાર કરી મેળ્યું.....	૪૧
મોટે ઘરની દિકરી વાંક પોતાનો ને ગળે પડી બીબને	૪૨
મોટાંએ ગરીબને દિણવાનું પાપ—ગરીબ પણ મોટા હોયછે	૪૩
ખરી સખાવતનો એક દાખલો	૪૭
જેને ગણતાં ન આવડે તેનાથી હિસાબ શું થાય?	૪૮
હિસાબો વિધેના દિલપસંદ સવાલો	૪૯
વાતેવાત કસમ ખાવાની યુરાઈ	૫૨
મોટેઘરની છોડીનું હસવા સરનું અજાનપણું—હમરો કોસનો મિનારો..	૫૩
મોટે ઘરની છોડીના વિદ્યાના પહેલા પાઠ	૫૪
ઘરતીનું આકર્ષણ—ખાસ વચન—હવાનું દયાણુ—આકર્ષણ— લોહનું બંધ—ઘરતી ગોળ છે ને સૂર્યની આસપાસ ફરેછે ..	
સુકમદર્શક યંત્ર—રંગ	૫૪ થી ૬૩
ચીલતી ચીજોથી આખ્યોને બૂલવવી	૬૫
જમીન ગોળ હોવાની દલીલ	૬૫

	પૃષ્ઠ.
કસરત અને તેના પ્રાયશ્ચ.....	૬૮
ફરવાના પ્રાયશ્ચ ઊપર બળવાના વખતની એક વાર્તા.....	૬૮
જમીનની ચોરાઈ તથા ગાળાઈ અને તેના ભાગો.....	૭૧
છટાં છટાં રહેવાનાં કારણ.....	૭૩
ગાંધારીનાં દગી વિષે ચોટે ઘરની છાડીનાં ધિક્કાર.....	૭૪
શેહેરી સરસ કે ગામડિયાં તે વિષે એક રસીલી વાત અને ચોટાંઓની શીસિયારીનું રમુજ ચિત્ર.....	૭૯
શેહેરીઓની વત્રાજી તથા ઇતરાટ વિષે એક ગામડિયને આપેલું ચિત્ર ..	૮૩
શેહેરનાં સુખી વિષે પૈસાવાળી છાડીનાં ખ્યાલો.....	૮૭
ગરીબોની મગરૂરી—મતી મિદ.....	૮૮
સ્ત્રીઓના વેડુંગો વિષે એક વાર્તા.....	૯૩
ચોટે ઘરની છાડી વાંચવા કેમ શિખી?.....	૧૦૨
ચરસા ચરસા અને ઊંઘણુ પિચાર કરવા વિષે ઊસ્તાનીજનો ખોધ.....	૧૦૪
મસીદ—ઊલ—મુદકની વાકી રહેલી વાર્તા.....	૧૦૬
હોશમંદની નિમકહલાલી—એક દિને એગમ, બીજે દિને લોંડી— સેંઠાંણીનો આઘાર ચાકરડી ઊપર—આરબની જાંઘીના સુખ દુખો—નવો શેઠ, નવી નિશાની—ગોલાંમડીનો પેગામ—બુટકા- રાની તદ્દયિર.....	૧૦૮ થી ૧૧૬
વાત ઊપરથી વાત—જાન.....	૧૧૮
અરબસ્તાનની બુગોળ અને બુદ્ધિઓની હાલત.....	૧૧૯
સાધારણ બુગોળવિદ્યા વિષે.....	૧૨૦
પ્રવિવના ગાળાનો નકશો અને વિગત.....	૧૨૧
સમુદ્રથી થતા પ્રાયશ્ચ.....	૧૨૩
વરસાદ, વિજલી, વાદળ ઇત્યાદિ.....	૧૨૫
ઈંગ્રેજ લોકો વિષે.....	૧૨૭
એક ઇંગ્રેજ કુટુંબનો અહેવાલ—તેમનું સંસાર સુખ.....	૧૨૮
પડોસની પિછાણ—ઈંગ્રેજ અરબો અને દેશી અરબો વચ્ચે તરબિ- યતનો ફરક—કેળવણી—લગ્ન—અરબો ઊપર મીઠી વાક—ઘરની સરાઈ અને ગાંઠવણ—પરોણાગત—અરબો—પડોસીને શરમાઈગી ઊપજ—પડોસીને ઊપજતી ઊપજ—પડોસીને ઊપજતી અચરતી— ઈંગ્રેજ પડોસીથી થતું સુખ.....	૧૨૯ થી ૧૩૯
આદમીઓની જૂદી જૂદી રસમો.....	૧૪૦
બુગોળ વિદ્યાનો સારાંશ.....	૧૪૧
હોસનઆરાનું નિશાળેથી કીટી જવું.....	૧૪૬
સુલતાના એગમ સાથે મુલાકાત.....	૧૪૭
નિશાળમાં જીવન.....	૧૫૦
ઊસ્તાની અસગરીનું ભાષણ.....	૧૫૧

હોસનઆરા

અથવા

મોટે ઘરની દિકરીને ગરીબ ઘરની તાલીમ.

(હિંદી ઘરસંસારનું એક ચિત્ર.)

[મેરાતુલ અરસ નામની ચોપડીમાં, દિલ્હી શહેરની પેલી અફલમંદ સ્ત્રી અસગરીઆનમે છોડીઆને કેળવણી આપવા માટે એક નિશાળ સ્થાપી તથા તેમાં હકીમ કુતેહઅલ્લાખાન અને સુલતાના બંગમની બેઠી હોસનઆરાને શિખવા મેળી તેનું વર્ણન આવેલું છે. અને તેજ જગ્યાએ તેના લખતારે કબૂલેલું છે કે એ હોસનઆરાને કેવી રીતની તાલીમ આપી તેની વિગત સાથે એક જૂદી ચોપડી બતાવ્યામાં આવશે. તે કબૂલાત પ્રમાણે તેના બતાવનાર મોલવી સાહેબે “બનાતુન નઆસ” નામનું એક બીજું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે, કે જેનો આ પુસ્તક તરજુમો છે અને જે મેરાતુલ અરસનો બીજો ભાગ છે.]

એક અમીરની દિકરી હોસનઆરા.

દિલ્હી શહેરની વખણાયેલી અસગરી આનમના મોહાલામાં હકીમ કુતેહઅલ્લાખાન નામે નામિયા આદમી રહેતા હતા. એ હકીમ પોતે તો પંતીઆલાના મોહારાબદના દિવાન હતા; પણ ઘરખાર, બચ્ચાં છોકરાં સર્વે એ મોહાલામાં હતાં. ઘર, હંપલી, નોકર, ચાકર, હત્યાદિ માટું કચખાર હતું, અને એ ઘર શહેરના નામિયાં ઘરોમાં ગણાતું હતું. મોઠી મોઠી જગ્યાએ મથું નાતું, ને પેહેલે વધિના લોકોની માફકની રીતભાત હતી. એ હકીમ સહિયના નાના બાઈ કુતેહઅલ્લાખાન ધણી મુદત સંઘી મંદોરની સરકારમાં કૃષ્ણ મુખત્યાર હતા. પણ જ્યારે તે સરકારમાં મુનશી અમુન્નનનો કાબુ પડી પડ્યો, ત્યારે સંજામત વખત જોઈને તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા. ઘરમાં લાંબો રૂપિયાની દોલત હતી, ચાકરીની કાંઈ પરવા નહિ હતી. હજારો રૂપિયાની મિલકત શહેરમાં ખરીદેલી હતી. સેંકડો રૂપિયા દર મહિને બાડાંના ચાલ્યા આવતા હતા, અને મોટા દળદળાથી રહેતા હતા. દરવાજા ઉપર સીપાઈઓની

બાકી હતી. અંદર બહાર મળી ત્રીસ ચાળીસ ચાકર, નોકર, તથા ઘોડા, હાથી, પાલખી, બગી, સવારીન મોટે તૈયાર હતાં. એ કુતેહઅલ્લા-ખાનની બે દિકરીઓ જમાલઆરા તથા હોસનઆરા કરી હતી. જમાલ-આરા તો નવાખ અમરૂદિયારખાનના દિકરા સાથે પરણેલી હતી, પણ તેમની વચ્ચે એવો અણુખનાવ થયેલો, કે છેવટે તેઓ વચ્ચેનો વહેવાર બંધ પડી ગયો;—જોદા ન કરે—માત્ર તલાક નહિ થયેલા હતા, પણ તેમ થવામાં બાકી પણ કાંઈ રહેલું નહિ હતું. પછાતો સામાન સુધાં પાછો ફરી ચૂકેલો હતો. બીજી દિકરી હોસનઆરાની માગણી જાહજરના નવાખના ખાનદાન-માં થઈ હતી. એ છોકરીઓની માસી નામે શાહજમાની બેગમ, અસગરી-ના મહીરાંવાળા મોહોલામાં રહેતી હતી. તે મોહોલામાં તો અસગરીની લાયકાતો શેર મચી રહેલો હતો, તેથી શાહજમાની બેગમ અસગરીની સ્થિતિથી ઝારીપેઠે વાકેફ હતી. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીએક વખતે શાદી વિવાહમાં તેને જોયેલી હતી.

એક દિને શાહજમાની બેગમ પોતાની નાની બેન સુલતાના બેગમ તે હોસનઆરાની માને મળવાને મોટે આવી. દુનિયાના રિવાજ મુજબ કોઈ આદમજનક દુઃખથી ખાલી નથી, અને એ હુકમ જોદા તરફથીજ છે, અગર બધાનિજ ખુશી હોત તો માણસ જોદાને ભૂલથી પણ યાદ નહિ કરત, અને પોતાને બંદો કરી પણ નહિ ગણત. એજ પ્રમાણે શાહજમાનીની નાની બેન સુલતાના બેગમ ઇશ્વરની કૃપાથી દુનિયાની સર્વે મજાહથી ભરપૂર હતી, પણ દિકરીઓની બાબતમાં તે રિલે દુખી હતી. એજ તરફથી જમાલઆરા લખ વિવાહ કરાવીને ઘેર બેઠી હતી, ને બીજી તરફથી હોસનઆરાનો સ્વભાવ એવો તો ખરાબ થઈ ગયો હતો, કે પોતાના ઘરમાં સર્વે સાથે કંકાસ થતો હતો. નહિ માનો મલાહજો, નહિ વડી બેનનો અદબ, નહિ આપનો ધાક, કે નહિ ભાઈઓ સાથ મિલાપ. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચાકરો રડતા, ને લોંડીઓ ખૂણે ખૂણે નાસતી ભરાતી. ટૂંકમાં, હોસનઆરા આપ્પા ઘરને માથે ઉઠાવી રહી હતી. શાહજમાની બેગમના આપ્પાથી આપણે જાણીયે, કે વડી માસી જાણીને હોસનઆરા ધડી બે ધડી ચૂપ થઈ બેસ્યે. પણ શું કહીયે ! શાહજમાની બેગમને હજી તો પાલખીમાંથી ઉતરતાં વાર નથી લાગ્યો, કે લાગતી બે ત્રણ ફરિયાદો આવી ! નરગેસ દાસી રડતી રડતી આવી કે, “બેગમ સાહેબ જુઓ ! નાની સાહેબજનદીએ મને એવા જોરથી પથ્થર માર્યો કે જરામાં આંખ ફુટતી બચી ગઈ !” સુસન ફરિયાદ કરતી આવી કે, “બેગમ સાહેબ, નાની બાઈએ મને કહ્યું કે ‘જોડે’ સુસન તારી જીભ.’ જેવી મેં દેખાડવા જીભ બાહર કાઢાડી કે નિચેથી હુકડીમાં એવા જોરથી ઠાંસો માર્યો કે બધા દાંતો જીભમાં બેસી ગયા !” ગોલાખ કળવાઈ ઉઠી કે, “હાએરે

મારે કાન લોહીલુવાણ કરી નાખ્યો !” દાયા ચીરદાઈ કે “જુઓજી, મારી કમળા છોકરીને એવા જોરથી લાકડી મારી, કે બાજુમાં લોહી ધાઈ આવ્યું છે !” રસોઈખાનામાંથી રાંધનારીએ પોકાર માર્યો કે, “ભલાં કોઈ એમને સમજાવો તો, વાણીની તપેલીઓમાં મૂકીઓ ભરીભરીને રાખ નાખે છે !” શાહજમાની બેગમે સાદ કીધી કે, “હોસના અહીંયાં આવ.” માસીના અવાજ પિછાનીને હોસનઆરા આવીતો ખરી, પણ નહિ સલામ કે નહિ દુઆ. હાથમાં રાખ, પગપર કચરો, એવી હાલતમાં દોડતી માસીને વળગી પડી. માસીએ કહ્યું, “હોસના, તમે ઘણી બેઅદબી કરવા લાગ્યાં છો ?” હોસનઆરાએ કહ્યું, “આએ ચુરેલ સમજીલે રાવ કીધી હશે ?” એટલું બોલીને માસીના પાસાંમાંથી નિકળી ઝડપથી બિચારી બેચુનાહ સમજીલનો ચોટલો ધરી રાજવા લાગી. ઘણુંએ માસીએ હેં હેં કીધું, પણ કાંઈખી સાંભળ્યું નહિ.

હોસનઆરાને નિશાળે બેસાડવાની ભલામણ અને ઉસ્તાની અસગરીનો હેવાલ.

એવું જોઈ શાહજમાની બેગમ પોતાની બેનની તરફ મોઢું કરી બોલી, “બેન સુલતાનાં, એ છોકરીને મોટે તો—વાસ્તે ખોદાને—કોઈ ઉસ્તાની* રાખો.” સુલતાના બેગમે કહ્યું, “હું શું કરું બેન, ઘણા મહિના થયા ઉસ્તાનીની શોધ કરું છું, પણ કેથે મળતી નથી.” શાહજમાની બેગમ બોલી, “અરે ! બેન, તમારી પણ પેલી કહેવત જેવી વાત છે ‘ઢંઢરા શેહરમેં, લડકા બગલમેં’ ખુદ તમારા મોહોલામાં મોલવી મોહોમદ ફાજલની નાની વહુ લાખ ઉસ્તાનીઓની એક ઉસ્તાની છે !” સુલતાનાએ કહ્યું, “મને આજ સુધી એની ખબર ન હતી, જુઓ, હું હમણાં આદમી મોકલું છું.” એમ કહીને પોતાના ઘરની માનીજી નામની કારબારણને બોલાવી ફરમાવ્યું, “માનીજી, કોઈ મોલવી સાહેબ આએ મોહોલામાં રહે છે. બેનજી કહે છે, કે તેની નાની વહુ ઘણી શીખેલી પઢેલી છે. જુઓ, અગર ઉસ્તાદગીરીની ચાકરી રહે તો તેમને બોલાવી લાવો. ખાધાનું, કપડાં, અને દસ રૂપિયા મહિના, ને પાન સોપારીના ખરચ હું આપવાને રાજી છું, અને જ્યારે છોકરી કુરાનનું પેહેલું પ્રકરણ પૂરું કરશે, અને અદબ કાયદો શિખી જશે, ત્યારે દરમાયા ઉપરાંત શિક્ષકજીને હું ખુશી કરીશ.”

માનીજી મોલવી સાહેબને ઘેર આવી. અસગરીની માસુ સાથે સાહેબ સલામ થઈ. પછી પૂછ્યું, “ભલાં બાઈ, મોલવી સાહેબના ધણિયાણી તમેજી છો ?” દિવાનત દાસીએ કહ્યું, “હા, એઓજી છે. આવા બેસો, ક્યાંથી

* ઉસ્તાની એટલે સ્ત્રી શિક્ષક, સ્ત્રી ઉસ્તાદ.

આત્યાં ? ” માનીજીએ ધરવાળાં બાઈ તરફ મોઢું કરી પૂછ્યું, “ જી તમારી નાની વહુ ક્યાં છે ? ” સાસુ માએ કહ્યું, “ માળાપર છે. ” માનીજીએ પૂછ્યું, “ હું તેમની પાસ ઉપર જઈ ? ” દિયાનતે કહ્યું, “ તમે પોતાની નિશાન ધધાન બતાવો, વહુ સાહેબ પોતે અહીંઆંજ આવશે. ” માનીજી બોલી, “ હું હજીમ સાહેબના ઘેરથી આવીશું. ” આથી સાસુજીએ સર્વે નાના મોટાંની નામવાર યેરઆક્રિયત પૂછી, અને માનીજીને પૂછ્યું, “ વહુજી સાથે શું કામ છે ? ” માનીજીએ કહ્યું, “ તેઓ આવેતો કહ્યું. ” અમરગરીને નિચે ઉતરવાનો વખત પણ થયેલો હતો. કેમકે સવારની નિમાજ પઠીને અમરગરી નિચે ઉતરી આવતી હતી, અને સાંજની તથા રાતની મંઘા નિમાજો તે નિચે પઢતી હતી. અમરગરીને માનીજીએ જોઈતો શિક્ષકપણાની નોકરીને માટે કહેતું અચકી, પણ વાતચિતમાં એવું કહ્યું, કે “ બેગમ સાહેબની મરજી પોતાની નાની દિકરીને કેળવણી અપાવાની છે. મોટાં બેગમ સાહેબે તમારી ભલામણ કીધી, તેથી બેગમ સાહેબે મને મોકલી છે. ” અમરગરીએ કહ્યું કે, “ અને બેગમ સાહેબને મારી તરફથી ઘણી ઘણી સલામ કહેવી, અને કહેવું કે જે કાંઈ સારું માઠું મને આવડે, તે શિખવવાને મને કશી અડચણ નથી. માણસ જાત એટલાજ માટે શિખે પડે છે, કે ખીજને ફાયદો પહોંચાડે. વળી મોટાં બેગમ સાહેબને ખખર હશે કે હું મારે મહિર ફેટલી છોડીએને શિખવતી હતી. મારે જીવ ઘણો ચાલે છે, કે બેગમ સાહેબની દિકરીને શિખવું, પણ શું કરું, નથી બેગમ સાહેબ દિકરીને અહીંઆં મોકલવાના કે નથી મારું તેઓને ત્યાં જવાનું થઈ શકતું. ” માનીજીએ પગારનું નામ તો બોલ્યું નહિ દીધું, પણ ભરમમાં બોલી, કે “ બેગમ સાહેબ સર્વે રીતે ખરચ પુરુષ આપવાને તૈયાર છે. ” અમરગરીએ કહ્યું, “ એ સર્વે તેમની મહેરબાની છે, ને એ તેમના મરતબાને શોભાવી વાત છે. અમે ગરીબ પણ એઓના છાંય તજે પડેલાં છીએ, તેથી જોદા નાગાં બૂખ્યાં નથી રાખતો. વગર પૈસે દાસી બનીને તો ચાકરી કરવાને હું હાજર છું, અને જો પગારદાર શિક્ષક જોઈતો હોય તો મહેરમાં ઘણી મળશે. ” એ પછી માનીજીએ અમરગરીના હવાલ પૂછ્યો, અને જ્યારે એવું સાંભળ્યું કે એ તેહસીલદારની દિકરી છે, અને એના મુસરા મોલવી મોહામદ ફાજલ સાહેબની પચાસ રૂપિયાના દરમાયા ઉપર છે, ત્યારે માનીજીને પસ્તાવો થયો, કે નોકરીના એશાશ ફોકટમાં કીધો. જોકે માનીજીએ ઘણાએક નવાખી કારખાનાં જોયલાં હતાં પણ અમરગરીની ચોખ્ખી વાતચિત સાંભળીને ડંગજ થઈ ગઈ, અને મારી ચાહી કે, “ બાઈ મને માફ કરજો. ” અમરગરીએ કહ્યું, “ શા માટે તમે મને કાંટા ચોખો છો. પહેલાં તો ચાકરી કરવી એમાં કાંઈ એવું નથી, તેમ ગુનાહ પણ નથી, અને એમ કરતાં પણ તમે અભાણપણથી પૂછ્યું તો તેનું શું છે. ”

એ પછી માનીજી રજા લઇને ગઈ, અને ત્યાં જઈને કહ્યું કે, “બેગમ સાહેબ, ખરું જોતાં ઉસ્તાનીતો લાખ ઉસ્તાનીઓમાં એક છે. જેનો ચેહેરાજી જોતાં મુખ પણ આદમી બની જાય; જેની પાસે બેઠાથી ઇન્સાનિયત હાંસલ થાય; જેનો છાંયો પડ્યાથી મલાહજો શિખાય, ને હવા લાગવાથી અદખ પડાય; પણ તે તો નોકરી કરનારી નથી. તેહસીલદારની દિકરી છે, ને લાહોરના મરદારના મુખત્યારની વહુ થાય છે. ઘરમાં દાસી, નોકર છે, ઓરડામાં સેત્રંજ બિઠાવેલી છે. સુજની, અઠીંગવાના તડિયા મૂકેલા છે. સારી ખુશ રીતે જીવેલી ચુલર છે. વારું તેને નોકરીની શું પરવા હોય?” શાહજમાની બોલ્યાં, “ખરું છે, મેન સુજતાના, તમે માનીજીને માકલીતો ખરી, પણ મને ભરસો નહિ હતો કે તે નોકરી રહેશે.” માનીજીએ કહ્યું, “પણ તે તો એટું સારું આદમી છે કે, મુક્ત શિખવવાને ખુશીથી રાજી છે.” સુજતાનાએ પૂછ્યું, “શું અહીંઆ આવેને?” માનીજીએ જવાબ દીધો, “વારું બેગમ સાહેબ; જે નોકરીની પરવા નથી રાખતી, તે અહિં કેમ કરી આવશે!” સુજતાનાએ પૂછ્યું, “ત્યારે શું છોકરી ત્યાં જ્યા કરશે?” શાહજમાનીએ કહ્યું, “તેમાં શું અડચણ છે. જે ડગલાં ઉપર તો ઘર છે, અને મોલવી સાહેબને તમે શું કાંઈ હલકા પોચા બણોછો? તે ભાઈઅલી નકીઆનની મૂળી કુછની દિકરીના દિકરા થાય છે.” સુજતાના બોલી, “વાહ! ત્યારે તો એક લેખે આપણી શગામમાં છે.” શાહજમાનીએ કહ્યું, “તો આદા ન કરે કાંઈ જેવા તેવા છે કે. પેહેલાં તેમનું કામ ખૂબ અચ્છું ચાલતું હતું, બ્યારથી હાકેમ બિગડયો, ત્યારથી બિચારા ગરીબ થઈ પડ્યા છે; તોપણ હમેશાં દાસી તો રહેલી છે, તેમજ દરવાજા પર પણ એક જે માણસો રહે છે.” સુજતાનાએ કહ્યું, “ઠીક ત્યારે હોસનઆરા ત્યાંજ જ્યા કરશે.”

ખીજે દિને શાહજમાની બેગમ તથા સુજતાના બેગમ હોસનઆરને લઈને અમ્મગરીને ઘેર આવ્યાં. જોકે અમ્મગરીને ત્યાં ગરીબી સામાન હતો, પણ તેની અઠી ગોઠવણ અને સારા બંદોબસ્તને લીધે બેગમોની એવી મદારત થઈ, કે હરેક જોઈતી ચીજો બેઠાબેઠામાં હાજર થઈ ગઈ. જે ચાર જાતનાં અત્તર, એલચી લવંગનો ચોંધરો, ચીકણી સોપારી, ચાહ ઇત્યાદિ; વાતમને વાતમાં સર્વે હાજર થઈ ગયું. સારાં મજના બિડાં તૈયાર થઈ ગયાં. બંને બેનોએ અમ્મગરીને કહ્યું કે, “મેહરબાની કરીને આ છોકરીને ખરે દિલથી શિખવી આપો.” અમ્મગરીએ કહ્યું, “પેહેલાં તો ખુદ મનેજી શું આવડે છે, મગર જે જે ચાર બોલો મુરબીઓની મેહરબાનીથી બાણું છું, તે ચાહતું આદાનું છે, તો મારી શક્તિ છે ત્યાંસુધી એમને દેખાડવાને પાછી નહિ રહીશ.” આગળ વાતચિત થતાં સુજતાના બેગમ એક મોહોર અમ્મગરીને આપવા લાગ્યાં. અમ્મગરીએ કહ્યું, “એની કાંઈ જરૂર નથી. એમ કેમ અને

કે હું શિખવાઇનું તમારી પાસેથી લઉં !” મુલતાનાએ કહ્યું, “તોબાહ, શિખ-વાઇ આપવાને હમારું શું મોટું વોધું છે. એતો શરૂઆતની મીઠાઇનું છે.” અમ્મગરીએ કહ્યું, “શરૂઆતમાં વધાઇને માટે મીઠાઈ વેહેંચી આપવાનો ચાલ છે, તેટલાને વાસ્તે શું એક મોહોર ! બચ્ચાંઓનું મોટું મીઠું કરવાને શેર અધશેર મીઠાઈ બચ્ચાં છે.” એ કહીને દિયાનત દાસીને ધશારત કીધી, તેથી તે કોટડીમાંથી એક તબક્ક બરીને મીઠાઈ કાઢાડી લાવી. અમ્મગરીએ પોતે “ફાતીઓ” પહોંને તેમાંથી પેહેલાં હોસનઆરાને થોડી આપી, અને પછી તબક્ક બરી દિયાનતને આપી, કે સર્વે છોકરાંઓને વેહેંચી આપો.” મુલતાના બોલી, “કીક ! તમે મને શરમીનદી કીધી.” અમ્મગરીએ કહ્યું, “અમે બિચારાં ગરીબ કશાને લાયક નથી, અહીંયાં જે કાંઈ છે તે પણ તમારું જ છે. અલબત્તે મારું આપવું તો ત્યારે જ છે, કે હોસનઆરા બેગમને શિખવી આપું, ને તે દહરો ખોદા દેખાડે—કે હું તમારી આગળ હસતી ઉભી થાઉં.” એવી રીતે દુનિયાદારીની વાતચિતો થયાબાદ શાહજમાની બેગમ તથા મુલતાના બેગમ પાછાં ગયાં, અને હોસનઆરાને અમ્મગરીના હવાલામાં સોંપી ગયાં.

હોસનઆરાને નિશાળમાં બેસતાંજ મોહોલો ને મોહોલો તૂટી પડ્યો. જોને જુઓ તે પોતાની દિકરીને લઈ આવેલું જ છે. પણ અમ્મગરીએ તેમાંથી ગ્રહરથોની દિકરીઓને ચૂંટીને લીધી, અને બાકીનાઓને એવી તદ-બીરથી ખસાડી મૂકી, કે હું આંતરે આંતરે પોતાની માને ઘેર જ્યાં કરેછું, ને પહલું પઠાવવું બ્યાંચ્છવી ખંતીનું નહિ હોય તો તે નકામું છે. એમ છતાં પણ ૨૦ છોકરીઓ શિખવા બેસી હતી. પણ અમ્મગરીને કોઈ છોકરી પાસેથી લેવા લેવાડવાના કસમ હતા. બચકે એક બે રૂપિયા તેના પોતાની ગીરના છોકરીઓ ઉપર ખરચાતા હતા.

હોસનઆરાનું નિશાળે બેસવું અને દાસીઓની ચાપલુસી.

એવી રીતે જોતાં તો જાણે હોસનઆરા એકલી નિશાળમાં બેસી, પણ કોઈ ડજન લોકોઓ, ને કોડીબર દાસીઓ તેની સાથે આવી હતી, લોકોઓની તો ટેવજ હતી કે વગર કારણે પણ દર પળે ચારે તરફથી હોસનઆરાને ઘેરી રહેતાં, કાંઈ કામ નહિ તો વાતેવાતમાં ચાપલુસી, ને વાતેવાતમાં તારીફ. જરા બેઠક બદલી તો સર્વે બોલી ઉઠતાં, “બિસમલ્લા, બિસમલ્લા.” છીંકતી તો સર્વે “શોકમલ્લા” કહેતાં. એક તરફથી માનીજી છુપાં છુપાં આશિષના શબ્દો પઢી પઢીને ફૂંકતાં, બીજી તરફથી અમ્મા દાઢવારેવાર નજર દૂર કરવાનું બહુત્ર બડબડતી. જો કદાચ હોસનઆરાએ આંખો ઉંચી કરી જોયું તો, કોઈ ઝડપમાં પંખો નાખતી, કોઈ રોમાલ કે દોપટાનો છેડો હલાવવા મંડી જતી,

કોઈબોલતી “મરી જઈ, પાન બિડી ખાઈ લ્યો યા મીઠાઈના ગોટાના બે દાણાં મોંહમાં નાખી લ્યો, વખત ઘણો થયોછે, મોટું સ્કાઈ જવું હશે.” કોઈ કહેવા લાગી “સદકે જઈ, એક ગોટ શરબત પી લ્યો, દુશ્મનનાં હોડા સ્કાઈ ગયાછે, ફિફરીઓ બંધ પડી ગઈછે, ચુલામાં જાઓ એવું શિખવું ને બળતામાં જાઓ એવી નિશાળ, છોડીનું મોટું તો જુઓ, જરામાં કેટલું સોહરાઈ ગયુંછે ?” એમ કહેતાં ઝડપમાં દોડી આવી ઓવારણુ લેઈ, હોસનઆરાને ગળે લગાડી લેતી. જેમની ઉપર હોસનઆરાની પૈઠે એવી લોંડીઓનો ખોદાઈ ગળ્ય અને એવી દાસીઓની આફતેબલા હોયતેનો સ્વભાવ સલામત રહે એ અજબની વાત છે. એવાંઓની સંગતમાં ફરેસ્તો પણ હોય તો તે બૂતથી પણ બૂંડા અને.

એજ રીતે બિચારી હોસનઆરા પણ લોંડીઓની બળામાં ફસેલી હતી. કોઈ એવી ખરાબ ટેવ ન હશે કે તેના સ્વભાવમાં લાયુ પડી ન હોય. નિશાળમાં આવી તો બૂંડાઈ, ખરાબ સ્વભાવ, ગાળો, મગરૂરી, બેપરવાઈ, બડાઈ, અદેખાઈ, જુઠાઈ, ચૂંગલી, નફ્ટાઈ, હેંકરાઈ, લાલચ, આજશાઈ, મૂખીઈ, તોચ્છડાઈ એવી એવી પોતાની જુની સાહેલીઓને સાથે લઈ આવેલી હતી. જોકે ઉસ્તાનીજી પોતે અશરાફ ઘરની બેટી અને અમીરોની રીતભાતથી વાકેફ હતી મોટે તેને તો હોસનઆરાનો ઈત્તરાઈ, ને દાસીઓની આપલુસી જોવાથી કોઈ રીતનો ઓચંચો લાગ્યો નહિ, પણ નિશાળની છોડીઓને તો એથી ઠીક તમાશે મળવા લાગ્યો. છોડીઓ વાંચવા લખવાનું મૂકી દઈ સઘળી એકીટગરે હોસનઆરા અને સાથવાળીઓને જોવા લાગી. અસગરીએ જોયું કે આ સંગતોએ હોસનઆરાને તદ્દન બિગાડી નાખી છે મોટે હવે પણ જો એજ સંગ સાથેનો સાથે રહેશે તો કેળવણી અને સુધારાની કશી અસર થવાની નથી. પછી કારભારણુ માનીજીને કહ્યું, “હવે આ લોકોને વિદાય કરો કે જઈ ઘરનું કામકાજ સંભાળે. નિશાળની છોડીઓ એવાંમાં ઘુમાઈ રહીછે, ને હોસનઆરા બેગમનું દિલખી ઉચાટને ઉચાટ ચાલ્યું જાય છે.”

માનીજી ઘણી સમજુ હતી, તેથી તેણે એ સાંભળતાંજ સર્વેને જવાને હોકમ કીધો, પણ દાસીઓ જવાનું નામ સાંભળીને ભણભણવા લાગી. એક બોલી, “વાહ ! સાહેબનદી વગર મને એક પળખી કરાર હોય કે ? ને ઘરમાં મારેથી એકલી બેસાય કે ?” બીજી બોલી, “માનીજી ! એવી નોકરીને સલામ છે. મેં કોઈ ખાધા કપડાંની લાજચથી નોકરી લીધી નથી ; ફક્ત આ એક બચ્ચાંની મોહબતને મોટે છે. મારો પગાર છે તો એજ છે, ને ઇનામખી એજ છે.” આ દાસીઓની ખરી મતઝબ એ હતી કે હોસનઆરાને બાહ્યને ઘરના ઘસડખોરામાંથી બચે. એ સાંભળી અસગરી બોલી, “આઈઓ વડાં બેગમ સાહેબ કરતાં પણ વધુ મોહાબતનો અને પ્યારનો દાવો દેખાડો છો

તો આ કહેવત શું ખર નથી કે “મા કરતાં વધુ આહિ, તે ફાફા કુટણી કહેવાય” ? વળી તમારે જવાનું છે તે ક્યાં ? માત્ર ચાર કદમ ઉપર સામનું ઘર છે. તમે જુઓ છો કે નિશાળમાં જગ્યા કેટલી થોડી છે, તેમાં તમા લોકોના ઉઠવા બેસવાથી છાડીઓના અભ્યાસમાં કેટલી અડચણ થશે ; માટે બેહતર છે કે આ વખતે તમા અહીંઆથી જઈ પોતપોતાનું કામ કરો.” એટલું કહ્યા છતાં બે ચાર જણીઓએ અડ લીધી કે, “પણ આહિખજનદીને પંખા નાખવા અને પાણી પાવાને માટે એક બે જણીઓને રહેવાની જરૂર છે.” અસગરીએ જવાબ દીધો કે, “હમો સર્વે હમારું કામ પોતાના હાથોથી તો કરીએ છીએ તેમાં બેન હોસનઆરા બેગમનું એટલું કામ વધુ કરીશું તો હાથ ઘસાઈ જવાના નથી ” એવી રીતે આખરે અસગરીની બોહોસે સર્વેને કહાડયાં.

ઊરતાની અસગરીની શિખવવાની કળા.

માનીજી “બગદાદી કાયદો ” અને “અમનો સુપારો ” એક કિતખાખના જુઝદાનમાં મૂકી બગલમાં મારી લાગ્યાં હતાં, તે જુઝદાન હોસનઆરાને આપવા લાગ્યાં. અસગરીએ પૂછ્યું, “આ શું છે ? ”

માનીજી—“બગદાદી કાયદો ” અને “અમનો સુપારો ” છે. જરા જુઓ તો ખરાં, કેવા ખુશ દરકતછે.

અસગરી—પણ હાલમાં એની કાંઈ જરૂર નથી.

માનીજી—ત્યારે આહિખજનદીને શરૂ શું કરાવશે ?

અસગરી—હમણું તો કાંઈજ નહિ.

માનીજી—કાંઈજ નહિ ! ત્યારે નિશાળે બેસાડવાનો કાયદો શો ?

અસગરી—મનેતો “હથેલીપર ઝરસીઈ જમાવતાં ” નથી આવડતું. કાયદો કાયદો જે કાંઈ હશે તે થોડા દિવસમાં આપોઆપ નજર આવશે. છોકરાંની મરજી વિના કાંઈખી શિખવવું એ મારી રીતિ નથી. શિખવું-શિખવવું ત્યારેજ કાયદો કરેછે કે બ્યારે શિખનાર પોતે શિખવાની મરજી દેખાડે. મારી, બાંધીને કાંઈશિખવ્યું તો તેમાં હાંસલ નહિ. પહેલાં તો એવી રીતે શિખવેલું યાદ રહેવું નથી ; ખીજું તો બ્યારે દિલ નથી ચલાવું, ને જબરી કીધી તો ઉઠતું સમજવાની શક્તિ ડોહ થાયછે.

માનીજી—ખરેછે, પણ ખચ્યાંની મરજી ઉપર રાખો ત્યારેતો પઢવું, લખવું સર્વે તદન નાખૂદ થઈ જાય !

અસગરી—હું એમ નથી કહેતી કે સઘળાંજ છોકરાં શોકથી શિખેછે. પણ મેંતો એવો કાયદો રાખેલોછે કે પહેલાં વિદ્યાબ્યામનો શોક દિલમાં ઉત્તપન કરી આપવો, પછી પઢાવવું શરૂ કરાવવું.

માનીજી—સુખહાન અલ્લા ! શોકજ હોયતો પછી શિખવું શું મારી વાત છે. વગર શોકથી જે વરસોમાં સંપાદન કરી ન શકાય તે શોકથી મહિનામાં થઈ શકે. પણ આ મહિંબ્રાદીતો શિખવાના નામથી ગાઉઓ સુધી દૂર નાહામતી હતી. એમને તો ખાદા શોક આપશે તોજ થશે.

અસગરી—ભલાં માનીજી, ખાદાનું કરવું છે તો એજ હોસનઆરા એગમ શિખવાને માટે હાથો જોડશે, પગે પડશે તથા કાઝાવાળા કરશે. એમ બંને ત્યારે વાઈ ?

ટૂંકામાં, હવે સાચવાળાં સર્વે ખરી ગયાં અને હોસનઆરા એકલી અસગરી-ખાનેમની પાસે રહી. એક તો, અસગરી પોતે ચાતુર હતીજ તેથી તેના દેખાવ અને થોડા વખતની દયદયથી તેને પિછાણી લીધી. બીજું તો, એકજ મોહાલામાં રહેનારાં તેથી તેને અગાઉથી સર્વે સાંભળેલું હતું, માટે હોસનઆરાને સુધારવામાં શું શું મુશ્કેલી હતી તે અસગરી પામી ગઈ. એટલું કીક હતું કે હોસનઆરાના મિલ્લતમાં દુનિયા ભરની ખરાબીઓ હતી, તેમ આ એક ખુબી પણ હતી કે તે અપરાધ અને સમજદાર ઉપરાંત બંને નેક હતી, જેથી તેનું દિલ આરી વાતની અસર ઝટ પકડી લેતું હતું. જો તેનેથી કાંઈ ભૂલ થઈ જતી, અને નરમાશથી સમજાવ્યું હોય તો તે તરત તાપે થઈ જતી અને શરમાઈને પોતાની કસુરની દિલગીરી જણાવી ફરી એમ ન બંને તેની કેશિશ કરતી, અને એટલા આધારથીજ અસગરીખાનેમ તેને કેળવણી આપવાનું બિડું ઉઠાવી લીધું હતું. હોસનઆરાનો સ્વભાવ બંને તો ઘણે સારે હતો, પણ લાડ અને દોલતમંદીથી જે જે ખરાબીઓ ઉત્પન્ન થાયછે, તે સઘળી ખરાબીઓએ ઘણે દરજ્જે તેના સ્વભાવમાં અસર કરી હતી.

નિશાળની છોડીઓનો હવાલ.

જ્યારે નિશાળે બંકી ત્યારે હોસનઆરાની ઉંમર ૧૧ વરસની હતી. આ વખત સારી નિશાળમાં છોડીઓની ઝાઝી બીડબાર પણ નહોતી, માત્ર અસગરીની નાનુંદ મેહમુદા, ઝોખીદા, આમિના, રાખા, કુલસુમ, હલીમાં, કળીલેફાતમાં, ઝેરનગીસા, હાજરા, અને શેહરખાનું મળી ૧૦ છોડીઓ નિશાળે બેઠલી હતી. આ છોડીઓ હોસનઆરાની પેઠે સઘળી કાંઈ અમાર-ઝાદીઓ તો ન હતી. ઘણુંકરી ધંધાદારી અને આખરવાળી નોકરી કરનારાઓની દિકરીઓ હતી. હોસનઆરા સાથે સરખાવતાં સઘળીઓ ગરીબ હતી. પણ તેમાં પોતપોતામાં સરખાવતાં કોઈ વધુ સુખવાસી તો કોઈ મધ્યમ હાલતપર સંતોષી અને કોઈ ઘણી ગરીબ અવસ્થામાં હતી. જેથી તેઓની હાલત ચઢ ઉતર હતી, તેમજ તેમના એકરા અને સ્વભાવથી જુદા જુદા હતા, પણ નિશાળની કેળવણીએ સ્વભાવના આ તફાવતને તદ્દન મટાડી નાખ્યો હતો.

જોકે એ છોડીઓ જૂદાં જૂદાં ઘરોની હતી, તોપણ પોતપોતાનાં એવી મળી ભળી રહેતી હતી કે જાણે સઘળીઓ સગી બનેા હોય. નહિ તેઓમાં કંકાસ થતો કે નહિ કોઈ રીતનો કળયો. એહરાનો ફેર દૂર કરવો એ તો અસગરીની શક્તિની બાહર હતું પણ એટલું તો કાઢવું હતું કે કોઈને એહરા ઉપર એટલા કે ડીકા કરવાની જગ્યા બાકી રહી હતી નહિ. જે રંગે ઉજળી હતી તે કાળીને હલકાઈની નજરથી કદી ન જોતી; અથવા જે રૂપાળી હતી તે પોતાનો એહરા જોઈ ઉઠતાતી ન હતી. અમારી, ગરીબીની તો અહીંયાં વાતજ ન હતી; કોઈ જાણતું ન હતું કે અમારી તે શું બસાએ, ને ગરીબ થવું તેની કાંઈ ધિક્કારની વાત હોય?

પણ હોસનઆરાનું જોવું નિશાળમાં બેસવું કે સુરત, સિક્કા અને અમારી ગરીબીની ચર્ચા શરૂ થઈ. હોસનઆરા આવતાંજ ગરીબોને જોઈ મોહાકું મચકોરવા ને ભવાં ચઢાવવા લાગી; પાસે બેસવું તો શું પણ મુખ્ય કરી ગરીબ છોડીઓનું નિશાળમાં હોવાંજ તેને નાખતું લાગ્યું. એહરા મોહરા ઉપર હોસનઆરાને એટલું તો ઉકમાન હતું કે ફેટલાએક છોડીએને જોતાં તે બડક દઈ હસી પડતી ને બેપડક બોલી દેતી, “નહિ સુરત કે નહિ સિક્કા, ભારમાંથી નિકળ!” મેહમુદા અને હોસનઆરા વચ્ચે એક રીતે પહેલાંથીજ જાણુ પિછાણુ હતી. બે ચારવાર કોઈ કોઈના લગ્ન વિવાહમાં એક બીજાને જોવાનો બહારે વાતચિત કરવાનો પણ જોગ બનેલો હતો. એવી રીતે કે કોઈ આદમી જો કોઈ અજાણી જગ્યાએ જાય છે તો ત્યાંના લોકો વિશે પોતાનાં કોઈ જાણુ પિછાણુવાળાને પૂછે, અને સઘળી બબરો મેળવે, તેજ મુજબ હોસનઆરા આવી તેવાં મેહમુદાની પડોશમાંજ બેઠી હતી, તેથી તે છૂપી છૂપી નિશાળની છોડીઓની વિગત મેહમુદાને પૂછવા લાગી. મેહમુદા ગરીબની દિકરી હતી તો શું થયું, પણ હોસનઆરાને માથેની હતી. પોતાની ગરીબડી સહીઓ તરફ જ્યારેની હોસનઆરા ધિક્કાર બતાવતી, ત્યારે મેહમુદા તેણીને જવાબ દેતાં ભરમમાં ને ભરમમાં એવાં મોણું મારતી કે આ મોટે ઘેરની છોડીની આતરજમા થતી હતી.

હોસનઆરાનું નિશાળની છોડીઓ તરફ ધિક્કારની નજરથી જોવું.

તેણીએ ઝોળીદાની તરફ હાથારત કરી પૂછ્યું, “કેમ, બેન મેહમુદા, પેલી આપણી આમે સહિયડનાં ચાટાંવાળી છોડરી જે ઉતારની રાટી જેવું મોહાકું કરીને બેઠી છે તે કોણ?” આમ બોલી હોસનઆરા પોતેજ એકલી હસી, ને આ ટકોર સાંભળી મેહમુદાની હસી પડશે એમ વિચારી મેહમુદાનું મોહાકું જોવા લાગી. પણ ના, મેહમુદાપર એથી ઉલટી અસર થઈ.

તે મોહિયથી તો કાંઈ ભાલી નહિ, પણ હોસનઆરાના બોલવાને એવા તુચ્છકારથી સાંભળ્યું કે તેના ચેહરાપરથીજ તે જણાઈ આવ્યું. તેણીએ તેનીગમ જોયા વિના જવાબ દીધો કે, “એ અમીરઆનની હવેલીમાં રહેછે. એનું નામ ઓળીદા છે. એનો પાપ રકુગરનો ધંધો કરેછે.”

હોસનઆરા—કીક? જ્યારે રકુગરજ છે તો પાથેર ખીમો લઈને પોતાની દિકરીના ચેહરાને રકુ કાં નથી કરતો?

મેહમુદા—એની દિકરીના મોહિડાંપર સહિયડના ડાઘ છે, કાંઈ મોહિડું ફોટેલું નથી કે રકુ કરે.

હોસનઆરા—અને એની પડોમમાં ખીજી પેલી કાળી કાળી છે તે કોણ? બીજો કાળા પરથરની દેવલી મુકીછે.

મેહમુદા—એ બિચારી એક ગરીબ કલ્હનગરની દિકરી છે.

હોસનઆરા—ત્યારે ઘરમાને ઘરમાં મોહિડાં પર કલ્હન કાં નહિ કરાવી લેતી?

મેહમુદા—અમીરને ઘર કલ્હન કરવાને લીધે દુરમદ મળતી ન હશે.

હોસનઆરા—ભત્રી બેન, આ ખુણામાં કોણ છોકરી બેસેછે. એણે! જ્યારે એ રડતી હશે ત્યારે એની સિકલ કેવી કદરૂપી થતી હશે!

મેહમુદા—રડતી પેળા સર્વેનીજ સિકલ કદરૂપી થાયછે.

હોસનઆરા—ના મારી તો નથી થતી.

મેહમુદા—તમે કેમ બાણ્યું કે નથી થતી?

હોસનઆરા—મેં રડતી રડતી મારું મોહિડું આરસીમાં જોયું હતું તો રડવાથી મોહિડું રાતું થઈ ઉઘટું વધારે ઘિંચી નિકળ્યું હતું.

મેહમુદા—બેન, રડતી સિકલની તારીફ તો હું તમારેથીજ સાંભળું છું. પણ બેર, તમને તમારું વખાણેલું રૂપ મુબારક હોજો. અહાઆ તો તેની ઉપર મોહી પડનાર કોઈ નથી.

આ રીતે હોસનઆરાએ ખીબા પણ બે ચાર ટીકા કર્યા પણ તેણે જોયું કે મેહમુદાએ તેની કશી દાદ લીધી નહિ. તેથી હોસનઆરા અમિયાણી પડી ચૂપ થઈ ગઈ, પણ પોણે દહાડેથીજ અમીરના યુમાનમાં હોસનઆરાએ નિશાળમાં પોતાની એવી હાકમી બેસાડી દીધી કે બીજો સર્વે છોડીઆ તેની લોંડી હોય. વગર આંચકાએ તે મૌપર હાકમ ચલાવવા લાગી.

અમુગરી ખાનમે પહેલાંથીજ સંભાળ રાખી કે હોસનઆરાને નિશાળથી કંટાળી જવાનું કાંઈ કારણ ન મળે. કેમકે તે સારી રીતે બાણતી હતી કે જો તેનું દિલ ઉચાટ પડશે તો પછી અહીંઆંની દુનિયાં ત્યાં થઈ જશે તોપણ એ ખાદાની બંદો નિશાળ તરફ મોહિડું નહિ કરશે. નિશાળની છોડીઆ તો હોસનઆરાના ઢંગ જોઈ છત્તજ થઈ ગઈ હતી; તે સર્વેને હોસનઆરા

મોટે એક જાતનો ધિક્કાર ઉપજતો હતો. હાસનઆરા છોડીએને જોટલી પોતા તરફ એંચતી તેટલી તેઓ તેણીથી દૂરની દૂર જતી અને જેમ જેમ તે વડાઈ કરતી તેમ તેમ તેઓ તેની તરફ તુચ્છકારથી જોતી. એ બાબતમાં અસુગરીએ ધ્યાનરતથી જોને મને કીધાં અને મેહમુદાને ચેતવ્યું કે, “હાસનઆરા ઘણી બધી છોડીછે, અને એ ઘણી મારી સહી તમને હાથ લાગીછે. થોડા દિવસ ધિરજ પકડો, ને એમણે બદલ ન થવા દો. જંગલી પક્ષીની પેઠે બિચારી તરતની પાંજરામાં કેદ પડેલીછે. મોટે જો તમે તેને બડકાવશો તો ફરફર કરતી ઉડી જશે ને ફરી હાથ આવશે નહિ. પણ જો હળીમળી ગઈ તો તમે જોશો કે કેવી કેવી મંધુર વાણીઓ બાંધી આપણા દિલને મોહ પમાડશે.” હવે એક તરફથી છોડીઓ તેની આતરદારી કરવા લાગી અને બીજી તરફથી ઉસ્તાનીજીએ લખવા વાંચવાનું નામ પણ મોહિતથી કહાડ્યું નહિ, ત્યારે હવે હાસનઆરાને ધારતીનું કાંઈ કારણ રહ્યું નહિ. પોણેજ દિવસે તે છોડીઓ સાથે એવી તો મળી ગઈ કે જાણે ઘાયુએકની સાથે રમેલી હોય. પછી પોતેજ વિનંતી તથા આગ્રહ કરી મેહમુદાની હીંગલીઓનું ઘર ઉંઘડાવ્યું.

મેહમુદાની હીંગલીઓનું ઘર.

જોકે હાસનઆરાને ઘર હીંગલીઓનો મોટો મંચર હતો તોપણ તે અહીંયાં મેહમુદાની હીંગલીઓ જોઈ બહુજ અજબ થઈ. હાસનઆરાની હીંગલીઓ સઘળી બહારમાંથી વેચાતી લીધેલી હતી. તેમણી મિલકત જોઈએ તો બિહામણી; પોશાક જુઓ તો બેદાય; કામ તો સઘળો મોટો; કામ મર્વે હાજલવાજ; નહિં ટાંકાનું કેકાચું કે નહિં સિંકામનું! પણ એથી ઉલટું મેહમુદાના હીંગલાં તો માથાંથી પગેરે તેના પોતાના હાથની કારીગરીથી બનાવેલાં હતાં. કયાં પેલું બહાર કામ ને કયાં આ ઘરગતું કામ? હાસનઆરાએ પોતાની હીંગલીઓ મોટે આધતું બનાવેલું એ માણનું એક ઘર પંદર રૂપિયે વેચાતું લીધું હતું અને તે ઉપર તે ઇતિરાતી હતી. મેહમુદાએ પોતે દીકરીઓ અને પાનાનું એક ઘાયું સુંદર અને મારી રૂપનું ઘર પોતાને હાથે બનાવ્યું હતું. હાસનઆરાને મેહમુદાનાં આ હીંગલાં જોઈ પોણેજવેણાજ એ વિચાર ઉપજ્યો કે હુબર અને રંગણા આગળ માત્ર અને દોલત કાંઈજ નથી. પોતાને હાથનાં હુબરથી જેવું એક કામ થઈ શકે છે તેવું પસાંથી થઈ શકતું નથી.

તે વારેવાર અજબ થઈ મેહમુદાને તરેહવાર પૂછતી. “ઓ હો! આ નાનો મરુઓ કારઓખી બટવોખી શું તમેજ સિંચો કે? બેન, ખરું બોલો, આ પલંગના તકિયા તમે બનાવ્યા કે? આ લીલા પોશાકમાં ટીલી હાંઈ તમારી ટાંકેલી નથી! આ ફૂરતું તો બહારીત ઉસ્તાનીજીએ વેત્રી આપ્યું હશે.

વારે, મૈ તો રહું, પણ આ પટાપટીના પરદા ક્યાંથી લીધા? આ ગંગાજમની તારો ભરેલો કુપટો કોણે આપ્યો? એની ઉપર આતે શી તરેહની ભરત છે? આ નાકું તો કાંઈ અજબ જેવું છે! અરે, આ જુઓ અપ્પકના મુમ્મર! કાગજના પંખા!” ટૂંકામાં, મેહમુદાની ઢીંગલીઓ જોઈ હોસનઆરા એવી તો ઓચંચ પામી કે અજબ થઈ થઈને મેહમુદાને પોતાની દેખાડતી.

મેહમુદાએ હોસનઆરાની સર્વે અજબગીની એજ જવાબ દીધો કે, “એ સઘળું મારે હાથેજ કીધેલું, અને મારે હાથેજ સિવેલું ભરેલું છે, એમાં કાંઈ મોટી વાત નથી. તમે પણ જો બે મહિના સિવવાપર ચિત્ત લગાડો તો એ કરતાં સરસ બતાવી શકો. મને તો ઢીંગલાં રમવાનો શોખ નથી, પણ ઉસ્તાનીજી જ્યારે કોઈ નવું કામ શિખવેછે, ત્યારે હું પહેલાં ઢીંગલીઓપર તે અજમાવી જોવું છું. મારે તમે જો જોવું તે મારી સરઆપની અજમાયશનું છે.

હોસનઆરા—બે મહિનામાં શું હું એ કરતાં સરસ બતાવી શકું?

મેહમુદા—હા, કાં નહિ? કદાચ એથીયે ઓછી મુદતમાં.

હોસનઆરા—બસ એમાં એકલું સિવવાનું જ છે?

મેહમુદા—વળી બીજું તે શું? સિલાઈ સાથે માત્ર ભરવા ટાંકવાનું છે.

હોસનઆરા—વારે એટલું બધું સિવવું મને બે મહિનામાં કેમ કરી આવડી જશે?

મેહમુદા—જો તમે મન લગાડો તો હું હિમતથી કહું છું કે બે મહિનામાં ઘણી સારી રીતે શિખશે.

હોસનઆરા—હજી તો મને દોરો પ્રોવતાં પણ નથી આવડતું. ત્યોને કાલ જાંજનીજ વાત છે. અન્ના દાયા પોતાની દોહિત્રીનું દૂરવું સિવવા બેઠી હતી, અને ઘણા વખત સ્ત્રી સોયમાં દોરો પ્રોવવાને કાંકાં માર્યા, પોતે ચરમો પણ ચઢાવ્યો હતો, પણ ધૂળ, કાંઈજ સ્ત્રકડું નહિ, તેટલાં હું રમતી રમતી ત્યાં જઈ લાગી તો મને કગળીને કહેવા લાગી કે, “ભત્રી દિકરી, પોતાની અન્નાનું આટલું કામ કરી નહિ આવડે? જરા આ દોરો પ્રોવી આપો, ધૂળગીને મારે મારાથી પ્રોવાતો નથી. ‘હારમત’ છોડી ગળાં આગળથી ઉંઘાડી ફરેછે, તેથી જોમ તેમ કરી ગાંધી યુંધીને દૂરવું ઉબું કીધું છે, માત્ર ગરેબાનજ સિવવાનું રહ્યું છે.” મેં ઘણી પણ કોશિશ કરીઃ સોયના નાકાંપર દોરો આવતો હતો પણ અંદર પ્રોવાયો નહિ. આથી મારો જીવ કંટાળી ગયો, ને મેં સોય ઉંચકીને દૂર ફેંકી દીધી.

મેહમુદા—ગમે એવું સેહેલું કામ હોય તોપણ થોડી ઘણી તો મહેનત કરવીજ પડે તો. હા, સિવવામાં તો કાંઈએક મહેનત અને ખર્ચદારીનું કામ છે,

પણ દોરો પ્રોવવો કાંઈ કઠણ કામ નથી. દીધેલો વળ ચુંથાઈ જવાથી દોરાના છેડા પર પુમરાં નિકળી આવે છે તેને ચમટીથી વળ દબને દાખવો જોઈએ એટલે પ્રોવતાં વાર લાગે નહિ.

હોસનઆરા—હા, હા, ખચીત એજ આમી હતી. મને અન્નાએ આ કળા બતાવી નહિ. વારં, એક સોય દોરો તો આપો જોઈં મારેથી હવે પ્રોવાયછે કે નહિ.

મેહમુદાએ એક ઝીણું નાકાંતી સોય અને પોચો જોડો દોરો આપ્યો. હોસનઆરાએ ચમટીથી વળ દબને જોડો દોરાના છેડાને નાકાંતી સામણે લગાડ્યો કે ઝટ દબને આવી ગયો; ત્યારે તો હોસનઆરા ખુશીને મારે ઉચ્છળિને બોલી, “વાહજી! મેં તો દોરો પ્રોવ્યો! હવે શું મને સિવતાં આવડી ગયું?”

મેહમુદા—ના, સિવતાં તો હજી નથી આવડ્યું, હજી થોડો વખત છે.

મેહમુદાએ હોસનઆરાને સિવવા શિખવ્યું.

મેહમુદાએ કપડાંની એક ચીપલી મિઠી જોડી આપી અને એક વેંત જેટલું હોસનઆરા પાસે મિલાડ્યું. એટલામાં તો ત્રણ ચારવાર હોસનઆરાના આંગળાંમાં સોય ભોંકાઈ, જેથી તે જરા દિમત હારી પાછા ગઈ; અને જેમ દોરો પ્રોવ્યાથી ઉચ્છળી કુદી હતી, તેમ ચીપલી થોડીએકજ સિવી કે તુર્ત મેહમુદાના હાથમાં પાછી આવી દીધી અને બોલી કે, “બેન એ તો મોટી મુશ્કેલીનું કામ છે.” મેહમુદાએ ચિરજ આપી કે, “ખત મેં પહેલાંથીજ તમને કહ્યું હતું કે સિવવાનું કામ જરા કઠણ છે. પણ દુનિયામાં ત્રણકરી ઓરતોને બારે બારે મહેનત કરવી પડે છે. જ્યોતો, ઘણું એ કેટલું કઠણ કામ છે? તોપણ સેંકડો, બેઝકે હજારો આપણા સરખીજ ઓરતો તે કરે છે; તેની સાથે સર-આવતાં તો, સિવવું કાંઈજ મહેનતનું કામ નથી. એમ છતાંની કાયદોજ છે કે ગમે તેવુંની સેલેલું કામ હોય તોપણ તે નવા શિખાઉને કઠણ જણાય. તમારા હાથમાં કેટલીકવાર સોય ભોંકાઈ એ તો તમને માહાવરો નહિ હોવાને લીધે હતું. જ્યોતો સિવતાં સિવતાં મને એવી તો ટેવ પડી ગઈ છે કે જો તમે કહો તો તમારાં મોહિડાં સામે જોઈ વાતો કરતી જઈ, ટાંકોની સરખો બેસતો જાય, મિઝાઈ જરા પણ વાંકી ન આવે અને સોય જરાખી ભોંકાય નહિ.” એટલું કહી મેહમુદાએ બાકી રહેલું સિવવાનું હાથમાં લઈ, અને ચીપલી બરાબર ગોઠવીને સોય જે ચડાવી તો ઝટ દબને બોલ બોલતામાં આ નોકથી પેલે નાકે ખેંચી કહાડ્યું.

હોસનઆરા—જોઈ, જોઈ. કેથે સોય ભોંકાઈતો નથી?

મેહમુદા—ના, કેથે નહિ. (એમ કહીને પોતાનો હાથ દેખાડ્યો.)

હોસનઆરા—આ તમારી વચલી આંગળી ખભરાયલી ખભરાયલી શાયી છે ?

મેહમુદા—(હસીને) એ સોય ભાકાયાની નિશાન તો નથી, તોપણ હું કપૂલ કરે છું કે એ સિવવાને લીધેલ છે કારણ કે મને અંગોઠીની ટેવ નથી. કોઈ કપડું હાર ભરેલું અથવા ઘટ હોય છે, કે જેમાંથી સોય સોડલાઈથી નિકળતી નથી, ત્યારે સોયને ઉપરથી ચમટીએ કરીને ખેંચવી પડે છે, અને વચળી આંગળીએ નાકાં તરફથી ટેકા આપવો પડે છે, તેની એ નિશાન છે.

હોસનઆરા—ત્યારે તો નવાં શિખાઉ ઉપરજ કાંઈ નથી. સિવવામાં સર્વેનીજ આંગળીઓ લોહી લુહાણ થતી દેખું.

મેહમુદા—અજબ જેવું છે કે તમે આઠલી જરા જેટલી ઇજને મોટી મુસીબત વિચારો છો ! એવાં નાનાં નાનાં દુખો તો સવારથી સાંજ સુધી કોણ બાણે કેટલાં થતાં હશે. રમતાં રમતાં ફેંચે ચોટ લાગી જાય છે; આરાધ, ફોલ્લા થતાં રહે છે; કોઈવાર આંખો દુખે છે; સજાખમ થાઈ આવે છે; આખાર આવે છે, ઇત્યાદિ, ત્યારે તો તમે ફરિયાદ નથી કરતાં ?

હોસનઆરા—હા, પણ તે તો નાચારીનું દુખ કે જે પર આપણું કાંઈ ચાલે નહિ, ને આ તો હાથે કરી પેચાતું લીધેલું દુખ. વારં, ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે મારી આંગળીઓને હું નકામી જખમી કરું, આંખો દુખવું, ગરદનને ઇજા આપું ? હથેલી પર લાગેલા પૈસો મૂકી દીધો કે જેવું ઇચ્છીયે તેવું સિવાડીયે.

મેહમુદા—ત્યારે શું ખીજનાં ઓસિયાળાં યદને રહેવું એ દુખ ભરેલું નથી ?

હોસનઆરા—શું ? ઓસિયાળાં યદને રહેવું ?—ખોદા ન કરે—હમે ખીજનાં ઓસિયાળાં કાં હોમયે ?

પૈસાવાળાંઓ ખીજનાં કેટલાં ઓસિયાળાં હોય છે તે વિષે એક રમુજ વાર્તા.

જ્યારે મેહમુદાએ જોયું કે આ બાબ તો પોતાના પૈસાની મગરૂરીમાં પોતાનું કામ બૂલી જાય છે, ત્યારે તેણીને બોધ દેવાને એક અચ્છી વાર્તા કહી સંભળાવી. મેહમુદા બોલી, “બેન, હોસનઆરા, ઓસિયાળાંનાં માથાપર શું શિંગડાં લાગેલાં હોય છે કે ? એથી વધારે ઓસિયાળું વળી ખીજું શું હોય, કે તમારો એક દહાડોગી નોકરો વગર ચુલ્લી શકતો નથી. વારં, હું પૂછું કે આકરડી ન હોય તો આલુ કોણ રાંધે ? દાસીઓ ન હોય તો પાણી કોણ પામે ? મોહાકું કોણ ધોવડે ? પંખો કોણ નાખે ? ચીજો ઉઠાવીને કોણ આપે ? પતંગ કોણ બિછાવે ? બિછાણાંની ઘડી કોણ વાળે અને ઘરમાં

ઝાડુ કોણુ કરે? એ તો રાજનાં ચાલુ કામ છે. પણુ આધાનું, કપડાં, ઝંપેર, અને નાની કે મોટી સર્વે જરૂરની ચીજો, તે અહીંઆં સ્ત્રી કે પાણી પીવાનાં મોટીના પ્યાલાં, કાંચકી, સોય, અને સુરમાસળી શું તમે તમારે હાથે બનાવ્યાંછે, કે લોકોએ તમને બનાવી આપ્યાંછે? એ છતાંખી તમે કહોછો કે “આદા ન કરે હમે ખીજના ઓમિયાળાં કાં હોયયે!”

હોસનઆરા—હા, અરે છે કે જરૂરની સર્વે ચીજો ખીજનાંઓ બનાવે-છે, અને ચાકરી ખિદમતખી ખીજનાંઓ કરેછે, પણુ, શું કોઈ આપણને જોઈતી ચીજ મુફત આપી બંધછે? અથવા શું વગર લેવે કોઈ ચાકરી નોકરી કરેછે? દરએક ચીજ અને દરએક કામને માટે આપણે રૂપિયાના ખર્ચ કરીયે છીયે. રૂપિયાની લાજચથી લોકો ચીજો લઈ દોડતાં આલ્યાં આવેછે, ને વગર ખોલાવવે ચાકરી ખિદમત કરવાને હાજર થાયછે. રૂપિયા હોય તો ઘર બેઠાં દુનિયાં ભરતો સામાન લઈ લ્યો; ને ચાકરો તો એક સવારના રાખા ને ખીજો સાંઝનાં. હું તો એ બાથુંછું કે પૈસો મોટી ચીજ છે. જેની પાસે પૈસો છે તે કોઈનું ઓમિયાળું નથી, બલકે તમામ દુનિયાં તેનીજ ઓમિયાળી છે.

મેહમુદા—ઓહા! બેગમ સારું તમે મોટી ચૂક કરોછા. વારં લોક તમારા પૈસાની દરકાર ન કરે ને કોઈ રૂપિયાનો આદનાર ન હોય ત્યારે તમે શું કરો?

એ સાંભળીને તો હોસનઆરા ચૂપ થઈ ગઈ, ને વિચારીને કહ્યું કે, “એવી વેળાએ મરવા સિવાય ખીજ તો તદખિર નથી. કામકાજ હમારેથી તો કાંઈ થઈ નથી શકતું. એકવાર કબૂલ કીધું કે પોતા ઉપર સન્નિ મેંચાને ઉઠી પાણી પી લીધું; ખિચાણું પોતાનેજ હાથે કરી લીધું; તોપણુ આયુ પકાવતું તો બની શકેજ નહિ; વળી કબૂલ કરીયે કે કાંઈ આયુખી અકડાઈ ઝીંકાઈને પકાવું,—કેમકે મેં સાંભળ્યુંછે કે માજી પણુ સેવ અને ચોખ્ખા બાંસી જાણેછે—તોપણુ જરૂરની ખીજ હજારો ચીજો છે, જેમ કે કપડાં કોણુ વણુશે? ઝંપેર કોણુ ધડશે? પણુ શું એમખી વળી બને કે કોઈને પૈસાની દરકાર અને રૂપિયાની દરિદ્રા નહોય?

મેહમુદા—હા, એમ બનવાજોગ છે. મેં એક ચાપડીમાં વાંચ્યુંછે કે દુનિયાંની શરૂઆતમાં, એટલે કે આગળા જમાનામાં ઘણી મુદત સ્ત્રી અશરૂ, રૂપિયા અને પૈસાનું કાંઈ પણ ચલાયુ ન હતું. તે જમાનામાં લોકો ખેતીનાં કામથી પણુ નાવાફેડુ હતાં, અને જેમ હમણા લોકો મેહનત કરીને જમીન-માંથી ભાત ભાતનો અનાજ, અને જાત જાતની તરકારી, મેવા, ફલ, ફૂલ ઇત્યાદિ પેદા કરેછે તેમ તે દહાડાઓમાં કોઈને જાણીતું ન હતું. મસૂરની માછલીઓ અને જંગલના જાતવરો મારીને પોતાનું પેટ ભરતા, અથવા

જંગલમાં જે ભાજીપાજો પોતાની મેજે ઉગી નિકળેછે તે જનવરોની પેઠે ખાતા હતા. આ અકડતાં, કકડતાં અને શાભણુ શાભણુનાં કપડાં જે આ જમાનામાં આવાં મસૂતાં છે કે દરેક ગરીબ આદમીને પણ મળી આવેછે તેનું પહેલાં તો નામ પણ કોઈએ સાંભળ્યું ન હતું. જનવરોના આમડાં અને ત્રાડના પાંદડાંઓથી શરીરને ઢાંકતાં હતાં તથા જીવંદ મેહેલોની જગ્યાએ ત્રાડના છાયા અને પાહાડોના ઓહમાં ભરાઈ પાણી ને સૂદીથી પોતાના બચાવ કરતાં. જેમ જેમ દુનિયાંની ઉમર વધતી ગઈ તેમ તેમ મનુષ્ય પોતાનાં સુખને મોટે નવા નવા ધંધા અને નવી નવી ચીજો શોધતું ગયું. એ તો બનવાજોગ ન હતું કે એક આદમી સઘળી જાતનું કામ ને દરેક ચીજ પોતે એકલો કરી અથવા બનાવી શકે. એટલા ઉપરથી કોઈએ એક કામ માથે લીધું અને કામએ પીગયું. કોઈ મેતી કરવા લાગ્યું; કોઈ લુહાર બન્યો; કોઈ સ્થાપક, કોઈ સોની, કોઈ વણકર અને કોઈ માચી. એની મતલબ એ કે કણુની સર્વેને મોટે ખાધાનો અનાજ પેદા કરે; લુહાર છરી, કાતર ઇત્યાદિ લોઢાંની ચીજો બનાવે; સ્થાપક હોળ, બાજર, ખુરસી ઇત્યાદિ લાકડાંની ચીજો ઘડે; સોની ઘરેણું ઘડે; વણકર હરેક જાતનાં કપડાં વણે અને પોતપોતામાં જરૂરની ચીજો અદલ બદલ કર્યા કરે. એ પ્રમાણે ઘણુંએક સ્થળ વગર રૂપિયે ને વગર પૈસે દુનિયાનું કામ ચાલ્યું. પણ સેવટે તેમાં અડચણો અને મુશ્કેલીઓ આવવા લાગી. એક દાખલો હ્યો કે, એક માચીને કપડાંની જરૂર પડી તેથી તે એક ઘણા મજબૂત અને શાભીતા જોડા બનાવીને વણકર પાસે લઈ ગયો, ને કહ્યું કે “જીજી તો, શેખજી, શું સુંદર જોડા બનાવી લાવ્યો છું, કિચડમાં ફરે, પાક્કી મડક ઉપર દોડો, નહિ તળિયું ધસાશે કે નહિ તેના દેખાવ બિગડશે; ચાલચલાઉ કામ નથી; જો વરસ દહાડાથી ઓછો ટકે તો ફેરવી મારે માથે મારજો. પણ મને ખાતીનું એક થાન જોઈએછે. આઠ હાથી નહોયતો છહાથી ને પોણો ગજનો પનાવાળું, મોટે આ જોડા લઈ તેના બદલામાં એવું થાન આપો.” વણકર બાહ્યો કે, “આઘરી ભાઈ, તમારો જોડો બહુ સુંદર તો છે તેમજ થાન પણ જેવું તમે માગોછો તેવું કૂમાસદાર અને થોડકદાર વણજી છે; પણ પેલો પોલો જોડો જે તમે બનાવી આપ્યોછે તે હમણાં સ્થળે જોવાને તેવોજ છે, ત્યારે પીજો નવો લઈ શું કરે ?

માચી—અરે શેખજી, ત્રણ વરસનો જોડો હજી ચાલેછે ?

વણકર—હા, કેમકે આપો દિવસ તો કામમાં રોકાઈ રહ્યું. આઠક દહાડે પેંડમાં જવાનું બન્યું તો તેમાં જોડાપર શું ધસાડો પડે ! વળી ભાઈ, હું ગરીબ આદમી પડ્યો તેથી પગ પણ સંભાળી સંભાળીને મૂકું છું.

માચી બિચારો નાઉમેદ થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો તે સોનીની આગળ જઈ ઉભો, ને બોલ્યો કે, “કેમ, લાલાજી, તમને કાંઈ જોડો ખોડો જોઈશે ?

સોની—હા ભાઈ, આપ્યા તો કીક થયું. દસ દિવસ થયા ઉંઘાડે પગે ફર્યા ફરેલું, અને તેને બદલે ઘરેલું તો એવું બનાવી આપું કે તમારી બાપડી પણ તમારા ઉપરથી ઓવરાઈ પોવરાઈ જાય.

મોચી—અરે શાહજી, ક્યાં હું ને ક્યાં ઘરેલું ! જુઓ કે ચીંકડે હાલ ફરેલું. ઘરમાં છેવાં બિચારાં તોપી વિના દોડતાં ફરે છે, અને ઘરમાં બાપડી તો ડિંગડાં મારતી મારતી થાકી છે; મને તો કપડાંની જરૂર છે.

સોની—કપડાંની જરૂર છે તો શેખ નિમાજીની પાસે જાઓ.

મોચી—ત્યાં હું ગયો હતો, પણ તેની પાસે તો જોડો છે.

સોની—આલો જોઈએ શેખ નિમાજીને કાંઈ ઘરેલું કરાવવું હોય તો. મેં જાંબળ્યું છે કે તે પોતાની દિકરીનાં લગ્ન કરનાર છે; તો હું તેને ઘરેલું બનાવી આપું. તમે મને જોડો આપજો, અને હું તેની પાસેથી થાન લઈને તમને આપીશ.

હવે સોની તથા મોચી બંન્ને જાણુ પાછા વણકરની પાસે ગયા.

સોની—શેખજી, કોણ હવે દિકરીનાં લગ્ન ક્યારે કરેલો ?

વણકર—આઘરીજી, તે વાત તો બાંધી પડી.

સોની—કેમ વાઈ, કેમ ?

વણકર—તે છોકરો તો ઘણો ખરાબ નિકળ્યો. ગાય, ગુગારી, ને બાંગ પીએલું.

સોની—તમને કાંઈ ઘરેલું કરાવવું છે ?

વણકર—હમણા તો નહિ, જ્યારે પાછી મગાઈ નાતું કરશે ત્યારે જોઈ લઈશું.

ટૂંકામાં, એ મુજબ બિચારા મોચીના જોડા જ્યાંના ત્યાં રહી ગયા. એવી રીતે જ્યારે દરેક માણસને અડચણ પડવા લાગી ત્યારે જોઈ મળી એવું કરવું કે સીજને બદલે સીજ આપવી કીક નથી. એક એવી સીજ કરાવવી કે દરેક ઘણી દરેક સીજના બદલામાં તે લેવા કરે. પછી મોચી પોતાનો બનાવેલો જોડો, સોની પોતાની ઘડેલી સીજ, વણકર પોતાનું વણેલું થાન આપી તે સીજ લેવા લાગ્યા. એ પછી સિકાનું ચક્રણ ચાલવા લાગ્યું. પહેલાં તો લોહનાં સિકા હતા અને તે એવો ભારી હતો કે સો રૂપિયાના બદલાને માટે એક ગાડું ભરી બોળે થતો હતો. ત્યારપછી ત્રાંખાના, પછી ચાંદીના અને પછી ચાંદીના સિકા ચાલવા લાગ્યા. કહે છે કે કોઈ જમાનામાં ચામડાંના રૂપિયા ચાલ્યા હતા, પણ તેમાંની સોનાની ખીસી હતી. હમણાં ઇંગ્લેન્ડે એવી રીતે લાઘુ કીધી છે કે કાગળના સિકા ચલાવે છે. એક કાગળનો કંકડો દસ, સો, હજાર, જાણ રૂપિયાનો હોય છે. જેટલા રૂપિયા તે કાગળમાં

લખ્યા હોય તેટલા જ્યાં ધરિછો ત્યાં વટાવી લ્યો. નહિ વટાવ આપવો પડે કે નહિ કશી હકસાર્ધ. ત્યારે જુઓ, રૂપિયા જાતે તો કાંઈ કામના નથી. નથી તેઓ નાનાખતાઈની પેઠે ખવાતા, કે નથી તેઓ હાર ખનાવીને ગલાંમાં પેહરાતા. પણ જે સીજ માગીયે તે રૂપિયાના બદલામાં અત્રણત લઈ શકાય. ત્યારે ‘પર’ જોતાં જરૂર તો પેલી સીજની છે અને રૂપિયા તો તે મેળવવાનું એક સાંધણ છે. હવે અમીરો અને પૈસાવાળાઓ જે રૂપિયા ઉપર લાડ કરેછે તે રૂપિયાની તો આવી હકીકત છે !

ઉપલી વાત હોમનઆરાને ઘણી પસંદ આવી. પણ તેણીની યુદ્ધિ કેકાણે લાવવાને તે અસુ ન હતી. આ વાતથી તો તેની પૈસાની મગરૂની ટેકો થયો. તે બોલી કે, “બેન, તમે ઘણી સારી વાત મને જણાવી, પણ આ તો કોણ કે જ્યારે રૂપિયા હરેક સીજનો બદલો છે, ત્યારે જેની પાસે રૂપિયા છે તે તો ગાયા હરેક સીજનો માનિકજીએ; અને જ્યારે હરેક સીજ તેના અખત્યારમાં છે ત્યારે ‘અસીત પૈસા તો મારા’ અને બુઝગીની સીજ છે; અને પૈસાવાળાં જે લાડ અને ઉકમાન કરે તે ઘટતો છે.” મેહમુદાએ તુર્ત જવાબ આપ્યો કે, “પાસે ઘણા પૈસા હોય એમાં ઉકમાનનું કોઈ કારણ હું જોતી નથી. રૂપિયોએ તે સીજની બદલી છે ખરે, પણ પોતે તે સીજનું કામ કરી શકતો નથી. એક દાખલો હોય કે આપણને એક જોડાની જરૂર પડી તો તેમાં બે વાત છે. એક તો એ કે જોડા જોઈતો હતો અને તે તૈયાર છે; બીજું એ કે જોડા તૈયાર નથી પણ રૂપિયા હાજર છે, કે જે આપણે આપણે જોડા વેચાતો લઈ શકીયે. એ બંને વાત વિચારી જોઈએ તો એક સરખી નથી. કાંકે રૂપિયાવાળાને તો એટલી ગરજ રહી કે રૂપિયા લઈને બજારમાં જાય ને જોડા વેચાતા લાવે. અહીંઆં ધારીયે કે જોડા મળ્યા નહિ, અથવા મળ્યા તો કિમત ઠરી નહિ, ત્યારે શેવરે રૂપિયા-વાળો નાચાર થયે કે નહિ? અને આ પણ વિચારવું જોઈએ છે કે યારે રૂપિયા-વાળો જોડા લેવા ગયો ત્યારે તો તે જોડાનો ગરજક થયો; પણ આરિયાથી જોતાં જોડાવાળો રૂપિયાનો ગરજક નથી. તે તો જોડાની કિમતની પોતાને જોઈતી કાંઈ સીજનો ગરજવંત છે. મતલબ કે રૂપિયાવાળો વધુ ગરજક છે, અગર વધુ નહિ તો જોડાવાળા જેટલો તો ખરાજ—ત્યારે તેને ઉકમાન કાઢી વાતનો રહ્યો? એક ઘણીને જોડાની ગરજ છે, અને ખીજને પૈસાની ?

હોસનઆરા—પણ રૂપિયા હોય તો તેને બદલે જ્યારે સાહો ત્યારે સીજ મળી શકેછે.

મેહમુદા—એમાં બુલ છે. ઘણીવાર એવું અને છે કે એકની જગ્યાએ બેવડા પૈસા આપીયે પણ જોઈતી સીજ મળતી નથી. મારાં મમાઈજી કોઈ કોઈવાર બળવાના વખતની વાતો કરતાં હતાં કે સઘળાં લોકો નાસીને સુલતાનજીમાં જઈ બરાયાં હતાં. ત્યાં રૂપિયાનો એક શેર આટો પણ શોધતાં નહિ

મળતો હતો. સારો દહાડો માટીડાઓ રૂપિયા લઈને ફરતા ને સાંઝના થાકીને ખાલી હાથે પાછા આવતા હતા. બળવાને લીધે બહારથી આવતો સર્વે અનાજ બંધ થયો હતો. ગામવાળાં પાસે જે કાંઈ ઘણો હતો તેઓ કહેતા કે રૂપિયા લઈને હમે શું કરીયે. ઘરમાં થોડો ઘણો અનાજ રાખેલો છે તે ઉપર બાળ બચ્ચાનો આધાર છે.

હોસનઆરા—હા, કોઈવાર જ્યારે એવો સંજોગ આવી જાય ત્યારે તો રૂપિયા નકામા છે. પણ શું સદાજ બળવો થયા કરે છે કે? એ પણ ખોદા જાણે શું વાત હતી. હમણાં તો જેની પાસે પૈસો છે તેજ સુખી છે.

ગરીબોના સુખનું એક ચિત્ર.

હોસનઆરાની અભિમાની ઘણે દરજ્જે તૂટી છે, પણ હજી પૂરતી નહિ, મોટે ગરીબો કેટલા સુખી છે તે વિષે મેહમુદાએ એક ખીજી વાર્તા કહી સંભળાવી.

મેહમુદાએ વાત ચલાવી, “પૈસાથીજ સુખ મળતું હોય એવું કાંઈ નથી. ઉસ્તાનીજ આપણી આ પાડોસણની હાલત દેખાડી દેખાડી મને સમજાવ્યા કરે છે કે, “જુઓ કેવી છૂટી અને સુખી એની જીંદગી છે. ખૂદ પોતે, ઘણી અને ચાર બચ્ચાં છે. બચ્ચાં ઘણા નાનાં છે, કાંઈ કામકાજ કરી શકે એવાં નથી. મિયાં કેથે નેહર ઉપર મટાડું પેહવાપરે છે. પોતે લોકોનું દળવાનું કામ કરે છે. ઘરમાં જઈને જુઓ તો નથી બાજર કે નથી બિછાણાં. બાગી તૂટી ત્રણ ચાર આટલીઓ છે તેઓ ઉપર વગર બિછાણે સુએ છે ને ઓસે છે. વાસણોમાં માટીના ઘડા, માટીના તપેલાં, માટીના ખ્યાલાં રકાખીઓ, અને લાકડાંની કડકડી; બસ, અઘ્ઘા અઘ્ઘા ને ઝેરઝઘા !

હોસનઆરા—એ તે શું છૂટી અને સુખી જીંદગી કે? ખોદા દુશ્મનને પણ એવું સુખ ન દેખાડે. દુનિયામાં એથી વધારે દુખ તે શું હશે ! તે બિચારી પોતાના જીવથી બળી મરે છે ને તમને ને ઉસ્તાનીજને તેનાં સુખની અદેખાઈ આવે છે !

મેહમુદા—પહેલાં તો મને પણ ઉસ્તાનીજના એ કહેવા ઉપર અચરતી ઉપજી હતી. પણ ઘણું સ્થળ પાડોસણ અને તેના બચ્ચાંઓની હાલત બારિકબીરી હું જોતી રહી. શેવટે મને પણ જાણાયું કે ઉસ્તાનીજ ખરેખર કહે છે. તેઓને જોતાં જોતાં એવું લાગ્યું કે સુખો અને દુખોનું પામવું આપણી ટેવ ઉપર આધાર રાખે છે. જેને મેહેનત કરવાની ટેવ તે તેમાં એવું તો ખુશ રહે છે કે આપણે નકામા પડી રહેલાં જરા પણ તેવી ખુશી મેળવી શકતાં નથી. મેં જોયું છે કે એક વેળા વરસાદના દિવસમાં ઘેરાયલાં વાદળને લીધે સૂક્ષ્મ ગરમી પડતી હતી. હવા એવી થંભ થઈ ગયલી હતી કે પાંદડું પણ હાલતું ન હતું. હું બહાર ચોકમાં ઉભી ઉભી પંખો ખાતી હતી અને પરસેવાની તો નદીઓ

વેહેલી હતી, ને શ્વાસપર શ્વાસ ચાલતો હતો. તેવી વેળા—ખાદા સંજામત રાખે એ પાડોસણને—કે એકલી એક ચોરડીની અંદર ઘડીએ દળવા બેઠી હતી; મેં કાન લગાડી સાંભળ્યું તો જણાયું કે પોતે એટલી તો મધન ને ખુશ હતી કે હેઠેરમાં આવી કાંઈ ગાતી પણ હતી. મને પંહલાં તો શક પડયો કે આવી હાલતમાં ગાવાનું શું ધૂળ સ્ત્રવું હશે. પણ જ્યારે મેં અડકીમાંથી હાંક મારી તો ઘણીજ આનંદથી બોલી, “કાં દિકરી? ઉસ્તાનીજીને કહો કે મેં ચાર ખાખા બાકી રહ્યાં છે તે પૂરે કરી આટો હું હમણાં લાઉં છું.” તેને એવા મધુર અવાજથી જવાબ દીધો કે તે કોઈ પણ રીતે દુખી હોય એવું જણાયું નહિ. થોડા વખત પછી જોઈં છું શું કે પોતે આટો લઈ હસતે મોઢાડે આવી. આવતાંજ ત્રાંજવું લઈ આટો તોલ્યો, ચારો ને માટલામાં ભર્યો. ઉસ્તાનીજીએ કહ્યું “પાડોસણ, આટાનું માટલું બરાબર હાંક્યું છે કે ?”

પાડોસણ—હા, બિંબી, મોટી થાળી હાંકા ઉપર બાર મુકયે છે.

ઉસ્તાનીજી—મારું. જાઓ.

પાડોસણ—બીજું કાંઈ દળવાનું નથી આવતાં ?

ઉસ્તાનીજી—કમખતત, એક દહાડો તો આરામ લે ! આવી બલાની ગરમી પડે છે, ને તારો જીવ ગભરાતો નથી ?

પાડોસણ—શું કહું બાઈ, કોઈ મુઠ એવી ટેવ પડી છે કે કોઈ દહાડો દળવાનું નથી મળતું તો સઘળું આંગ દુખ્યા કરે છે. આંધેલું છાતી ઉપર ને છાતી ઉપર રહે છે, અને નકામી બેસી રહેતાં પાહાડ જેવું લાગે છે.

ઉસ્તાનીજી—દળવાનું તો આપું, પણ ઘઉં દુધ જેવા સરદ ને આટો મામળો શાથી થાય છે ?

પાડોસણ—ઘઉં હવાયલા હતા તે પહેલાંજ ખાખામાં લેતાંજ મુંદો થવા લાગ્યો તેથી મેં જરા આંચ દેખાડી હતી. હું તો બહાર હાલમાં નથી દળતી; ચોરડીની અંદર દળિયા કરે છું, જ્યાં હવા પણ આવતી જતી નથી.

ઉસ્તાનીજી—બીજું તે શું સોંપું ? કેટલા દિવસ થયા વાટ જોઈં છું કે કોઈ પોથવાળો ગલીમાં બોલે તો મેં બોરા મોટાડી લઈ લઉં, કે ચોરડીની નિપાય ને ચૂલા પણ ભાગી ગયા છે તે નવેસરથી થપાય. મોટાડી હતે તો હું તમારી પાસે ચૂલા કરાવી લેતે.

પાડોસણ—મોટાડી મેળવવી શું બારી છે ? મારો ‘હિમ્મત’ પોતાના બાપની થોડા વખતમાં રોડી લઈ જશે ત્યાંથી એક ટોપલો ભરી મોટાડું લેતો આવશે. નહેરની મોટાડી ચિકણી ને મજબૂત હોય છે.

ઉસ્તાનીજી—જો મોટાડી મળી જાય તો કાલે દળવાને બદલે એજ કામ કરજો.

પાડોસણ દુવા દેતી દેતી ગઈને થોડો વખત પછી જોઈંછું તો હીમ્મતની દસેક વરસની નાની બેન એક મોટો ટોપલો માથે મૂકી આગળ આગળ અને પાડોસણઆઈ તેની પાછળ લટક લટક કરતાં ચાલી આવેછે. તે કંગાળ છોડીને જોઈ મને ધણી દયા આવી. મને ખબર ન હતી કે એ શું લાવીછે; તેથી મેં થોડી જમ જલદીથી દરવાજા આગળ ટોપલો ઉતારાઓ. જોઈંછું તો નેહર ઉપરની બિંબી મોટી હતી. હું બોલી, “અરે, આ તે શું ગજબ કાંઈ? વાંઝણી આટલો બોલે?” એટલામાં પાડોસણ પણ આવી પેહાંચી. તેની માથે હું વઢી કે, “પાડોસણ, તમારા દિલમાં પણ જરા દયા નથી. આ છોડીની ખિસાત જુઓ, ને આવડો બોલે છેક ઘરથી અહીંઆં સ્ત્રી લાવેલા જુઓ! દિકરી એવીજ અકારી છે તો બહા લેતી એ કંગાળને એક દહાડો ઝર આપીને સુવાડી મૂકે. વાહ! કોઈ આવકી મા પણ એવું ઘાતકીપણું કરતા ન હશે.” તે ટોપલો હું ઉતારવા લાગી તો એવો ભારી પરથર ભેંચા હતા કે અરેબો ઉતારતાંજ હાથમાંથી છટકી પડ્યા. નેહરની બિંબી મોટી—ખોદાની પનાહ—લોટું પણ હલકું હોય! મને તો એટલા વખતમાં દમ ચડી આવ્યો. મેં તો ઘણાજ ક્રોધથી પાડોસણને ડપકો આપ્યો, પણ તેણે બે પરવા-પ્રથી એટલોજ જવાબ દીધો કે, “બિંબી, હમે ગરીબ માણસ છીએ ને એ ગરીબ ઘરની દિકરી છે. હમારો રાત દહાડો તો બોલે ઉડાવ્યામાંજ જાયછે; ત્યારે આ મોટીની ટોપલો શું ખિસાતમાં છે. એ તો એકસી પતંગ ઉડાવી લાવેછે. પરમ દિને એ એકસી તો આખું ઘંટીનું પદ ઉંચકીને દરવાજા ઉપર સજાટને આપી આવી હતી. હમારાં બચ્ચાં નાજુક જીવનાં અને લાડકા બેગમ સરખાં હોય તો એક દહાડો પણ કામ ચાલે નહિ.” પાડોસણનો આ તાણો માંબળાંને મને એવી તો શરમ ઉપજી કે પસીના પસીના થઈ ગઈ, ને જીવમાં કોણ લાગી કે, અરે ખોદા, આ તે શું? એ લોકોને પેટ ભરીને પાવાનું તો નસીબમાં નથી તે છતાં આટલાં મજબૂત અને જોરાવર શાથી છે?

પૈસાવાળાંઓના દુઃખનું એક રમુજ ચિત્ર.

એક દહાડે મેં ઊંચાનીજીને પૂછ્યું તો તેઓએ કહ્યું કે એ સઘળું જોર અને સર્વ બળ મેહનતને લાવેછે. વળી તેઓએ લંબાણથી સમજાવ્યું કે, આપણુ લોકો એવીની પેઠે રાત દહાડો નાકામા પડી રહીએ છીએ, જેથી જેવું આનું આપું તેવુંજ પેટમાં રહેછે; નથી પાચન શક્તિ આરી કે નથી પૂરતી બુખ લાગતી. સદાના રોગિષ્ટ, હંમેશાંના દુખી. કોઈ દહાડો કમજીવ તો કોઈ દહાડો ચૂંકો. બીજો દહાડો વૈદને ઘર માણસ ગયલુંજ છે. ઇલાજની ટેવ ને દવાનો કાપડો તો થઈજ પડેલો. આપણા મિજબ તો જાણે છુકમુકના ઝાડ; જરા ડેઝ લાગી તો કુમજાઈ જાય. કોઈબી રુઠુ હોય તોપણ આપણી કાંઈ ને

કાંઈ પણ ફરિયાદ હોયજ હોય. ગરમીની રૂતુ બેઠી કે દર્દને લીધે માથું કાટકાટ થાય; આંખોમાં અગણુ બળે, હથેલી અને તળિયાંમાંથી આગ ઉઠે. એક તો સદાજ બુખને રડીએ છીએ તેમાં ગરમીમાંતો વળી રહી સહીનીની મોહો-કાન. નથી બરફ કે સુરા ખારનાં પાણીથી આરામ થતો કે નથી અનાર, ફાલસાના શરબતથી કરાર. વરસાદની રૂતુ બેઠી તો માખો અને મચ્છરોને મોટે એવી તો દોડધામ થાય કે જાણે કોઈ બાદશાહના દેશ ઉપર દુશ્મન ચઢી આવતો હોય. ઉગમણના પવનને લીધે બદલજમી અને વાનાં દરો શરૂ થતાં. જે દર્દ સવારના છાતીમાં હતું તે, બપોરના કમ્બરમાં અને સાંજે નળાઓમાં થઈ બેઠી તો સલકમ, ખાંસી અને નજવાને ધજન થયું. એવી રીતે માત્ર આરામ અને આળસાઈએ આપણને નેઆમતોની મઝા અને આસાપશોની લેહિઝથી ખેનસીય રાખ્યાંછે. ખાનામાં સેંકડો તદખિર કરે પણ જોવા સ્વાદ ગરીબ આદમીઓને મુકી રાટી ને નિમક મરચાંની ચટણીથી દરરોજ મળેછે તેવા સ્વાદ આપણને કદી ન મળે. ઉંધ જોશો તો સદા અદકચરી, રાતના કે દિવસના કાશોય ફરીએ કે ઘડી બે ઘડી ઉંઘાઈએ પણ ઉંધ તો એવી કે જરા સંસારે થતાંજ એક ગાઉ નાશે. મને આ પાડો-સણનો હાલ જોઈને ઘણી અચરતી ઉપજેછે. હું એક દિવસની વાત કહું છું કે હું ગરમીને લીધે રાતના માળા ઉપર તામ્બીસ કરતી ફર્યા કરતી હતી, ને જોઈં છું તો પડોસણના પાંચા બચ્ચાં એક ઉપર એક, નહિ બિચાણાં કે, નહિ તકિયા કે નહિ પંખા, ખાલી ખાટલી ઉપર મઝાથી ધુરાટા લેતાં હતાં. છ વરસ થયાં હું જોઈં છું કે એક દહાડે પણ મેં કાંઈ દુઃખ કે બિમારીની ફરિયાદ એ પાડોસણને મોહોડે સાંભળી નથી. આ તો જાણીતું છે કે જ્યારે રૂત બદલાય છે ત્યારે તાજાં તરફડતાં માણસને પણ બે ચાર દહાડા તાવ આવેછે. પણ શુક્ર ખાદાના કે તેવું કશું પાડોસણને કે તેના બચ્ચાંને થતું નથી. ગરીબોને લીધે બે વખતનું રંધાતું નથી તોપણ બચ્ચાંને જીઓ, કેવાં તંદરસ્ત અને આસુદાંછે. પેલી નાની છોડીને જીઓ જાણે દસ વરસની હોય એમ દિસેછે, પણ ખરું જોતાં તો એને સાતમું વરસ ચાલેછે. ખાદા રાખે કેવો સારો ઉધરભાવ છે.

હોસનઆરા—હા, ખરી વાત. હમારે ઘરખા લોંડીઓ અને ચાક-રેનો એજ હાલ છે. ખાઈ ખાઈને એવાં માતેલાં થયાંછે કે એાળ-ખાતાં પણ નથી.

મેહુમુદા—વારું એનું શું કારણ કે તમે પૈસાદાર લોકો ધરના માલિક ને મુખત્યાર છો. ખાદાનું આપેલું સર્વે તૈયાર ને હાજર છે ને આંગ ઉપર જીઓ તો માસ નહિ! લોંડીઓ લાખ ચારી કરે તોપણ ધરવાળાંની બરોબર ખાઈ પી ન શકે.

હોસનઆરા—અલબત્ત એમજ જણાય છે કે એ કાંઈ મેહનતનું જ ફલ છે. પણ આ તો કહો કે જે કામ લોડીઓને કરવાનાં છે તે હમે કાં કરીયે? પેહેલાં તો તે થઈ શકતાં નથી, અને જો જીવ પટકીને બાથું તૂટું કીધું બી તો પોતાના કુટુંબીઓમાં હલકું લાગે.

મેહમુદા—નહિ થઈ શકે એમ તો બોલોજ ના. આદમીને માટે કોઈ ચાજ કદાજ નથી. આપણું મરખીજ ઓરતો ઘડીએ દળે છે અને એવાં બીજાં કામો કરે છે કે જે શહેરમાંનાં ઘણાક મરદોથી પણ નહિ થઈ શકે અને એજ ઓરતો કે જેઓ પોતાના જીવ પટકીની દરકાર કરતી નથી તો તેઓનાં કામ કે મેહનતની તો શું વાત; જેવી ટેવ પાડે તેવી પડી જાય છે. વળી કુટુંબી-ઓએ હલકાઈ સમજવાનું તો કશું કારણજ નથી. નોકર આકર હોવા છતાં પોતાને હાથે કામ કરવું એ મારા વિચાર પ્રમાણે તો લોકોની નજરમાં વધારે માન બરેલું હોવું જોઈએ. ઉસ્તાનીજને જુઓ. તેમની આગળ દાસી છે તથા ઉપરનું કામ કરવા એક ઓરત નોકર છે, વળી આટલી છોડીઓ નિશાળમાં બેઠેલી છે, જેઓને જૂઠાઈએ કહેતો સરચાઈએ કામ દોડે, તોપણ પાણી પટીક તેવણ પોતાને હાથે ઉડીને પીએ છે. ખેન, આ વાત બોધને ફેટલી પસંદ આવતી હશે કે “જુઓ મેં આ બંદાને ફેટલું વધાર્યું ને ફેટલું બપ્પશ્યું કે એનાજ હમજનતીને મેં એની ચાકરી અને તાબેદારીને માટે આપ્યાં તોપણ એ કેવું નેક બંદુ છે કે પોતા ઉપર ગરરને ફાવવા લીધા નથી. બલકે એ પોતાને તેઓના મરખીજ ગણે છે.”

હોસનઆરા—પણ જે કામ આપણાથી નહિજ અને ત્યાં માણસ શું કરે ?

મેહમુદા—એનો જવાબ હું આપી ચૂકી છું, કે જે કામ એક માણસ કરી શકે તેવું કામ બીજાં માણસ પણ કરી શકવાનું જ. મગર ખેર દુનિયામાં બોદા જેને દોલત બપ્પશે તે કાંઈ બારી મેહનતનું કામ અગર નહિ બી કરે તોપણ હજારે નાના કામ એવાં છે કે જે તે વગર મેહનતે પોતે કરી શકે. સાધારણ કામોમાં પોતે હિલવું નહિ ને હમેશાં નોકરોના આસિયાળાં રહેવું ઘણો ખરાબ ટેવ છે. એમાં એકતો માણસ આગસુ બની જાય છે ને જરા જરા કરતાં સુખ સોંધવાની ટેવ વધતી જાય છે. બીજાં તો ગમે એવું નાનું કામ હોય ને તે માણસ પોતે પોતાને હાથે મરજી પ્રમાણે જેવું કરી શકે તેવું, નોકરો ગમે એવાં ખાતરદાર હોય તોપણ તેઓથી થઈ શકતું નથી. મેં તો પોતાના એવો કાયદો રાખ્યો છે કે લખવા વાંચવા પછી જેટલો વખત બંધે તેમાં કાંઈને કાંઈ કામ કર્યા જવું. બંધે વરસ થયાં હું પોતાનાં કપડાં હાથે સિવું છું ને હાથે વેવું છું. રાંધવામાં પણ ઘણો મહાવેરો થયો છે. ગોશ્ત હુંજ વધારું છું, ને ઘરમાં જો કાંઈ નવી વાણી પકાયે છે તો તે હુંજ પકાવું છું.

હોસનઆરા—ઓહો! તમને રાધતાં બી આવડે છે ?

મેહમુદા—ઉસ્તાનીજીની મહેરબાનીથી મૈા સીજ ગરીબાઈ પ્રમાણે બુંજતાં રાંધતાં આવડેછે. વળી મારી એકલીની ઉપરજ શું છે, નિશાળની મર્યાદાઓ રાંધી જાણેછે.

હોસનઆરા—અરે ! ત્યારે તો મને પણ રાંધવાનું કામ દેખાડો.

મેહમુદા—હમે સઘળી છોડીઓ ઉઘરાણું કરીને કાલે ભજિયાં બનાવવાનાં છીએ. મર્યાદા માન આપેલો છે. ઉસ્તાનીજીએ રજા આપેલી છે કે સવારના સરજા ઉગતાં આગાઉ ભજિયાં તળીને ફારેગ થઈ જાશે; મોટે કાલે સકારેથી તમે પણ આવી તમાશો જાણો.

હોસનઆરા—બેન, તમને સમાસાખી તળતાં આવડેછે કે ?

મેહમુદા—હા—ઇનશાહલા—સમાસા તળીને એવા તો નરમ, ભરમ, પાતળા પડનાં બપડાવું કે તમે ખુશ થઈ જાઓ.

મોટે ઘરની દિકરી સકારે ઊઠતાં કેમ શિખી ?

પોતાને રાંધતાં આવડે તો પોતાને મન ભાવતી વાણીઓ પકાવીને ખાવાની મળે એમ જાણી હોસનઆરાને પણ રાંધતાં શિખવાની ઈચ્છા થઈ. મેહમુદાજ નહિ પણ બીજી છોડીઓ પકવાન બનાવી જાણેછે. તે ઉપરથી ભજિયાં તળતી વખતે પોતે પણ હાજર થવાની આ લાડકી છોડીએ મરજી જણાવી, પણ અડચણ માત્ર સકારે ઉઠવાની હતી. મેહમુદા તો સવારના પોહારમાં ઉઠીને ભજિયાં તળવાની હતી, પણ હોસનઆરા વિચારમાં પડી કે આટલું સકાર કેમ ઉઠાય ? તે બોલી કે, “હું તો પોહાર દહાડો ચઢ્યા પછી ઉઠું છું.”

પોહાર દહાડો ચઢવાનું નામ સાંભળીને મેહમુદા ઘણી હસી પડી ને પૂછ્યું કે, “શું તમે દરરોજ પોહાર દહાડો ચઢ્યા પછી ઉઠો છો ?”

હોસનઆરા—હા, દરરોજ એમજ.

મેહમુદા—તમે સુવો છો ક્યારે.

હોસનઆરા—મમી સંજના.

મેહમુદા—તમે તો બહાની ઉંઘ વધારી મૂકી દેખું !

હોસનઆરા—શું મેં વધારી મૂકી ? ઉંઘની કાંઈ આપણા અખત્યારની વાત છે ? મારી આંખો તો કાંઈક દહાડો રહ્યા છતાં બંધ થવા માડેછે. મારાં માજી ખાધાને મોટે મને વાતો કરાવ્યા કરેછે, પણ જ્યારે જીએછે કે ઉંઘાઈ જાયછે ત્યારે નાચારે ખાણું ખવાડી દીએછે. પોહાર દહાડો ચઢ્યા પછી પણ મારી આંખો પોતાની મળે ઉંઘડી જતી નથી. સુતેલીને જીવરદસ્તીથી ઉઠાડી ખેંસાડેછે. કાચી ઉંઘમાંથી જગાડેછે તો કલાકો સઘી ઉંઘની ખુમારી રહેછે તેથી અપોરના ફરી ઉંઘાઉં છું.

બપોરે સુવાનું નામ સાંભળી મહમુદા ફરી હસી અને કહેવા લાગી કે, “તો તમને જીવ ભરીને સુવા દીધાં હોય તો કદાચ તમે રાત દહાડો ઉંઘાયાજ કરો!”

હોસનઆશ—શું કહું, કમખત ઉંઘ એવી તો તૂટી પડેછે કે ઉંઘવાથી કોઈ રીતે ધરાતીજ નથી. એ લીધે આપું ઘર મને ચિદ્યા કરેછે. મને તેવી બિમારી કાં ન હોય. માજી હમેશાં કહ્યા કરેછે કે એ સુવળો ફિસાલ સુવાને લીધેછે, પણ શું કરું? ઉંઘ ઉપર કાબૂ આવી શકતો નથી. રાજી ધારણા કરુંછું કે આજે સૌની સાથે સુવું, પણ વખત થાયછે એટલે ઉંઘના પાણીથી જીવ એવો તો બિગડવા માડેછે કે કાંઈજ સ્વપ્ન પડવું નથી. જેવી ઉંઘની નિશાન જણાયછે કે મને વિચાર આવેછે કે આજે મેં પકો વાયદો કરીધો, મોઢે અત્યારથી ઉંઘાઈશ તો સુવળાંઓ મારી મશ્કરી કરશે; તેની શરમિન્દગીને મારે જીવને મજબૂત કરીને થોડો વખત સંભાળીને બેસવું પણ જ્યારે ઉંઘ આવીને ઘેરેછે એટલે બેસાઈ રહેવાનું નથી. જેવી પલંગ પર ઝોંકી કે એક તરફથી માજી બોલાવે, બીજી તરફથી બેનજી વાતો કરે, પણ તેમનું બોલવું પૂરું થાય નહિ એટલામાં તો બંદો લેટાંજ ઘોગરા મારવા પડી જાય, ને મારી પાછળ શું બોલેછે તેની ફરી પણ ખબર રહેતી નથી.

મહમુદા—તો તમે દિલમાંથી ઉંઘ આછી કરવા મસ્છતાં હોવા તો તે કાંઈ કહણ વાત નથી. હું તમને ઘણી સેલેજ રીત બતાવી ચકાસ.

હોસનઆશ—અરે ત્યારે તો તમારી માઠી મોહરખાની, કેમકે આપું ઘર સુવાને લીધે મને ચિદ્યા કરેછે. હું પણ મસ્છુંછું. કાંઈ નહિ તો સૌની સાથે સુવું; ને સૌની સાથે ઉઠું.

મહમુદા—એમાં બે વાતનો ઉજમ રાખવો. એક તો ઉંઘને ઉડાવવા માટે કાંઈ કામમાં ચુંતાવું, કે ધ્યાન તેમાં રોકાય. બીજું તો જે કોઈ સુકારે ઉઠતાજે હોય તેને તાકીદ કરવી કે જેમ અને તેમ હિલવી અથવા પાણીનાં છાંટા નાખી તમને જગૃત કરી દે. પછી ઉઠતાંજ હાથ મોહાડું ધોઈ જીવને હાથિયાર કરી કોઈ કામે લાગી જવું. પહેલાં તો આઠ દસ દિવસ, ટેવથી ઉલટું સુકારે ઉઠવાથી માથામાં કાંઈએક ઘેન જણાશે. પણ એમ કરતાં કરતાં થીમે થીમે પોતાની મેળે આખા ઉંઘડી જવાની ટેવ પડશે. વળી સુકારે ઉઠવાથી સવારની થંડી થંડી હવા આવાથી સ્વભાવ એવો ખુશ થઈ જશે કે આખો દહાડો તમિયત ખુશ રહેશે. હું પણ બહાની ઉંઘનારી હતી, મુડદાં સાથે શરત બજાને સુતી હતી, તેથી ઊંઘનાનીજ દરરોજ મને શિખામાણ આપતાં કે “આદમી દુનિયામાં સુવા અને નકામાં પડીને દહાડો ચુમાવવાને આવ્યાં નથી. બોદાએ દિવસ કામને મોઢે બતાવેલોછે. શું રાત થોડી છે કે દિવસનાખી ઉંઘાઈએ? ઘણું સુવાથી માણસજાત સુસ્ત, અને ઠોડ થઈ

જાયછે. માણસ જાતનો વખત એક મોટી કિમતી ચીજ છે. દુરસદની દરેક મિનિટ ઉપયોગી છે. એવા વખતમાં બની શકે તો લાગી વળીને વિદ્યા, હુનર હાંસલ કરી લેવો જોઈએ, કે જોથી બંધે ભવ પાર ઉતરે.” એવાં કહેવા ઉપરથી મેં ધામે ધામે ઉંઘાવું એાછું કરી નાખ્યું. તે અહીંયાં સ્ત્રી કે હમણાં સૌની પછી મુવુંછું અને સૌની પહેલાં ઉઠુંછું. વળી પહેલાંના કરતાં હાલમાં હું પોતાને વધારે તંદરસ્ત પણ જોઉંછું. પણ નિશાળની છોડીએ તો ગજબજ કરેછે. ઘર દૂર હોવા છતાં અંધારે અંધારેજ અહીંયાં આવેછે. પોત પોતામાં શરત લગાડેલી છે કે જોઈએ સૌથી પહેલાં કોણ નિશાળમાં આવેછે.

હોસનઆરા—હનશાહના, જુઓતો અરાં હવે હું પણ અચિત એની ગોઠવણ કરીશ, અને બની શકશે તેમ કાલે ભગિયાં ચઢે તે અગાઉ મને અહીંયાં આવેલી જોશો.

જોણે પાટી પર ધૂળ નહિ નાખેલી તે વાંચવાનો શોક કરેછે.

મેહમુદ અને હોસનઆરા પોત પોતામાં આ વાતો ચલાવતાં હતાં તેવામાં ઊસ્તાનીજીએ હાંક મારી કહ્યું કે, “મેહમુદ તમેતો નવી સ્ત્રી સાથે એટલાં જલ્દીથી મળી ગયાંછો કે કેટલો વખત થયો વાતોજ ચલાવ્યા કરેછો. પહેલેજ દહાડેથી એવી તે થું સજાહ અને મસલેહતમાં યુતાંયાંછો કે હજી સ્ત્રી તમારી વાત પૂરી થતી નથી?

મેહમુદ આ અમીરની દિકરીને તાડ પર ચઢાવીને બોલી, “બેગમ સહિય તો ઘણાંજ ભલાં આદમછે. બેજ વાતોથી મારું દિલ એઓ સાથે મળી ગયુંછે. મેં એવણને મારાં હોગલાં દેખાડ્યાં ને કેટલીએક શિખામણની વાતો કહી અંબળાવી ને મેહનત કરવા તથા સુકારેથી ઉઠવાના કાયદા જણાવ્યા.”

ઉસ્તાનીજી—તમે એવી એવી વાતો કરીને હોસનઆરા બેગમને કાંઈ નાખ્યું તો નથી કીધાં?

હોસનઆરા પોતેજ જવાબ દેવા પડી કે, “ઉસ્તાનીજી, મેહમુદ બેગમે એવીતો મજાની અક્કલ, શિખામણ, ને કાયદાની વાતો કહીએ કે તેવી મેં કદી અંબળી હતી નહિ. મારો જીવ એમની વાતોથી ઘણેજ ખુશ થયોછે. માત્ર એઓની એકજ વાત હું જરા નાપસંદ કરુંછું—તે એકે એઓ અમીરો ઉપર ખુદ ઠીકા કરેછે.

ઉસ્તાનીજી—અમીરો ઉપર કે તેમની રીતભાત ઉપર?

હોસનઆરા—રીતભાત ઉપર ઠીકા કર્યા તે ખુદ અમીરોનીજ ઉપર થઈ ચૂક્યા. બંધે એકજ વાતછે.

ઉસ્તાનીજી—નહિ, નહિ, એ બંધો વાતોમાં ઘણો ફરકછે. જો અચિત કરી અમીરો ઉપર કીધામાં આવે તો તેનો અર્થ માત્ર દોલત ઉપર ઠીકા

૨૮ જોણે પાટી પર ધૂળ નહિ નાખેલી તે વાંચવાનો શોક કરેછે.

ક્રીધા એમ થાયછે. હમણું તો પૈસો જે છે તે મોટાઈ અને વડાઈની ચીજછે. (આ સાંભળતાં હોસનઆરા હરખથી મેહમુદા તરફ જોવા લાગી.) પણ જો આદમી દોલત મેળવીને તેથી ગરીબ અને ઉકમાન કરે ને એમ સમજે કે પોતેજ સૌમાં મોટાછે ને જેટલાં ગરીબાંછે તે સર્વે હલકાં અને પુચ્છાં અને તેઓને માત્ર ચાકરી, ખિદમત કરવાને મોટેજ પેદા કીધાંછે, કે જેથી પોતે હાથ નહિ હિલાવે ને ખીજાંઓની મોહનતથી સુખ ભોગવે તથા પૈસો માત્ર પોતાનાજ સુખ અને આસાયશને માટે આપેલાંછે એમ સમજે, ને ગરીબાને આપવું, તથા ગરબહોએને મદદ કરવી એ પોતાની ફરજ નહિ સમજે, તો એવા પૈસો દુનિયાની પાડા અને શેવટનું શંકરછે.

હોસનઆરા—મને એમાં ફેરલાએક વસવસો છે.

ઉસ્તાનીજી—હું તમારા મુઘળા વસવસા અને શંકોને—બોદા કરશે તો—અચ્છી તરેહથી દૂર કરીશ પણ હમણું વખત ઘણા થોડો રહેલાંછે. ને મેં છોડીએ કાહાણીએ સાંભળવાને ઇન્તેજારછે.

કાહાણીઓનું નામ સાંભળીને તો હોસનઆરા વધારે ખુશી થઈ અને અધારી થઈને પૂછવા લાગી, “ભલાંજી, કોણ કાહાણી કહેશે, તમે કે મેહમુદા બેગમ ?

ઉસ્તાનીજી—નહિ હું કે નહિ મેહમુદા, પણ જેની વારી હશે તે.

હોસનઆરા—શું આ મુઘળી છોડીએને કાહાણીએ ચાલે ?

ઉસ્તાનીજી—ઘાયું કરીને યાદ તો કાઢને પણ ન હશે.

હોસનઆરા—ત્યારે કેમ કરી કહેશે ?

ઉસ્તાનીજી—ઘણી સારી સારી કાહાણીએ એક આપડીમાં લખેલછે, વાંચતાં જોને આવડેછે. જેની વારી હોય તે આપડીમાં વાંચી વાંચીને કાહાણી કહી સંભળાવે.

હોસનઆરા—શું જેને વાંચતાં આવડતું હોય તે કાહાણીએની આપડી વાંચી શકે ?

ઉસ્તાનીજી—હાજ તો.

હોસનઆરા—ત્યારે વાંચવું તો ઘણી સારી ચીજ છે. માત્ર એક વાંચતાં આવડી જાય તો સેંકડો હજારે કાહાણીએ આવડી જાય.

ઉસ્તાનીજી—એતો વાંચવાનો એક સાધારણ કાયદો છે. પણ એ ઉપરાંત ખીજા અમૂલ્ય અને અગત્યના સેંકડો કાયદો છે, જેથી વાંચનાર તથા લખનાર ઘણી મજા ભોગવેછે. કાહાણીએ મોટેજ જુઓ કે કોઈ વખત આપણા મનમાં એવું થાયછે કે કોઈ મજાની જેવી નવી વાતી કહે તો સાંભળિયે;

અને એવું બનેછે કે કદાચ કોઈને વાર્તા આવડતી ન હોય અને જો આવડતી હોય તો તેને તે કહી સંભળાવાની કુરસદ ન હોય, ત્યારે દિલમાંની ઇચ્છા દિલમાંજ રહી જાયછે. વાંચતાં આવડતું હોય તો ચોપડી હાથમાં પકડી કે કથા સંભળનારી શોકીત બિખીઓ હાથ જોડીને આવી હાજર થાય. પણ વાર્તા વાંચવી એ ખીજ કાયદાઓ સાથે સુરખાવતાં કાંઈજ નથી. વાંચતું તો તેજ છે કે જેથી જાતજાતની અફસ અને ભાતભાતની હોશિયારી આવે. જેના મોહોડાંપર આંખો નથી તે આંધળું છે, પણ દિલનું આંધળું તેજ છે કે જેને કેળવણી ન લીધી હોય. આદમીને મોટે દુનિયાં અને ધર્મ એજ બે ચાંચો છે; તો વિદ્યા વિના દુનિયાં અને ધર્મ બંન્ને નિર્યા છે. આદમી ગમે એવી હાલતમાં હોય તોપણ વિદ્યાથી તેને કાયદોજ છે. જો કોઈ સંકટમાં હોય તો વિદ્યા તેનાં દુઃખનું એવું તો નિવારણ કરશે કે તેવું કોઈ દર્દીનું થઈ ન શકે. અને જો તે ખુશીમાં હોય તો વિદ્યા તે ખુશીને વગર બખેડાની અને કાયમ કરશે. શાન્તિ, ધિરજ, સંતોષ, ઇત્યાદિ જેવી વિદ્યાથી હાંસલ થાયછે તેવી દોલતથી કે સુત્તાથી થતું નથી. એવરાઈ જઈએ શિખવા ઉપરથી ને મદદે જઈએ પુરતકો ઉપરથી—કે એથીજ કુરસદને માળવાનું, દિલને ખુશ કરવાનું, ઘેર ખેડાંની સેહલ, ઉસ્તાનીની ઉસ્તાની અને મહીની સહી મેળવી શકાયછે. જે એરતો વાંચી નથી જાણતી તેમનો વખત એવો માઠી રીતે ચુકરેછે કે—જોદા પનાહમાં રાખે—એની નિન્દા, તેની બદગોષ, મારી સાથે લડતું, તારી સાથે વલતું, અથવા ખાટલા પાટલાપર અલોટીઆં મારવા. વાંચતાં આવડતું હોય તો ચોપડી હાથમાં લીધી કે જે દેશની ઇચ્છીએ તે દેશની મુસાફરી કરી આવીએ. વાંચતું એક હજુરિયાનું કામ અજાણબ જેવી રીતે કરેછે. વાંચવાથી જેને ઇચ્છીએ તેને પકડી લાવી તેની સાથે વાતો કરીએ.

હોસનઆરા—ભત્રાં ઉસ્તાનીજી, વાંચવાથી તમે કહેલી ઉપલી કરામત-પણ હાંસલ થાયછે?

ઉસ્તાનીજી—બેશક, જુઓ હમણા આ છોડીઓ ચોપડીઓ વાંચશે તે જાણે તેના બનાવનારાઓ સાથે વાતો કરતી હોય એમ જાણાશે. ટૂંકામાં વિદ્યા બેહસ્તના મેંબા છે; જોણે ખાધેછે તેજ તેની લોહચટ્ટ જાણેછે. કહેવા અને બોલવાથી એના યુગ્મ જાણાતા નથી. હજારો વરસપર બનેલી વાતો એવી જાણાયછે કે જાણે આપણી આંખો સામેજ બનતી હોય.

હોસનઆરા—ઉસ્તાનીજી મને પણ વાંચતાં આવડશે?

ઉસ્તાનીજી—હા તમનેજ નહિ પણ તમારી લોડીઓને પણ. વિદ્યા કાંઈ બાપશદનો વારસો નથી. જે શિખે તેને આવડે.

હોસનઆરા—પણ કેટલા દહાડામાં?

ઉસ્તાનીજી—લોકોએ આખી ઉમર એમાં ખરચી પણ કેળવણીનો થાગ લાગો નહિ. શિખતાં શિખતાં એવો ચસ લાગી જાયછે કે મનુષ્યથી અટકાવી શકાતો નથી. ગમે તેવી મત્રા હોય તોપણ શેવરે દિલ તેથી ધરાઈ જાય, પણ નથી ધરાતું માત્ર એક વિદ્યાથી.

હોસનઆરા—શું એમાં કાંઈ ઘણી મહેનત કરવી પડશે?

ઉસ્તાનીજી—જરા પણ નહિ. જ્યાંસુધી તમને વાંચતાં નહિ આવડશે ત્યાં સુધી થોડા દિવસ જરા કંટાળો આવશે, પણ વાંચતાં આવડ્યું એટલે તો ઘણી મત્રા લાગશે ને હાથમાંથી છોડશે નહિ.

હોસનઆરા—વાંચતાં કેટલા દિવસમાં આવડશે?

ઉસ્તાનીજી—આઠ રાખે—તમે આજાક છો તેથી મારીપેઠે ધ્યાન રાખી શિખશે તો ચાર મહિનામાં.

હોસનઆરા—એવો! એટલું જલદી!

ઉસ્તાનીજી—તેમાં શું શક.

હોસનઆરા—ભત્રાં ઉસ્તાનીજી, ત્યારે તો મને શિખવવાનું જલદી શરૂ કરી દો.

ઉસ્તાનીજી—હમણાં શિખવાની એટલી ઉતાવળ શી છે?

હોસનઆરા—કોઠમાં દલાડા જાયછે.

ઉસ્તાનીજી—તમે ઘણાં વરસ યુમાવી લીધાંછે, તેમા હવે થોડા દલાડા વધુ.

હોસનઆરા—ભત્રાં ઉસ્તાનીજી, આદાને ખાતર મને શિખવવું શરૂ કરો.

ઉસ્તાનીજી—ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. થોડા દિવસ નિશાળનો રંગ ઢંગ જુઓ. જ્યારે તમને પૂરતી ખાતરી થાય કે શિખવું ફાયદાનાંજ ચાલેછે તો શિખવાનું શું એાછુંછે. નિશાળ એજ કામ મોટેછે, ને હું પણ એજ કામ મોટેછું. વાહ, છોડીઓ આલે કોણની વારી છે ને કમ વારી વાંચવાનાં છો?

ઝોબીદા—આઈ મહિય, મારી વારીછે અને નવાખ મસીહ-ઉલ-મુહમ્મદી દિકરીની વારીછે. તે આંહીઆં સુધી વંચાઈ ચુકેલીછે કે ને બહુ અરખના દેદમાં એ છોડી હતી તે બહુની દિકરી જેમુરાનનાં જગ્ન હયાંછે ત્યાંસુધી. જો હોકમ હોય તો આગળ ચલાઈ.

હોસનઆરા—અરે, ઉસ્તાનીજી, પહેલાંથીજ ચલાવોની.

ઉસ્તાનીજી—હા, આઈ ઝોબીદા, હોસનઆરા બગમને ખાતર પહેલેથીજ અરક્ષી રીતે સમજાવી સમજાવીને કહેવા માણે.

ઝોબીદાએ વારી ચાલુ કરી.

મસીહ-ઉલ-મુલક નામના એક ફર અમીરની પાર્તી.

લાલ કુવા આગળ નવાબ બદલબેગખાન નામના જે પ્રખ્યાત નવાબ રહેલો, તેમના વડવાઓમાં કોઈ મસીહ-ઉલ-મુલક નામના નવાબ થઈ ગયાં છે. પેલેલાં તે તેમનો ઓછો પાદશાહી વૈદનો હતો પણ પાદશાહની રહેમ નજર થવાથી રાજપાટનો કુલે વહિવટ એમના અખત્યારમાં આવ્યો હતો. આવી અખત્યાર મળવાથી મસીહ-ઉલ-મુલકને ઘટતું હતું કે રાજની ભત્રાઈ, ગરીબની પરવરશ અને નાચારોની દાદરસી કરતે, પણ તેઓએ તે એવા હાથ લંબાવ્યા કે થોડાજ દહાડામાં આખાં દેશમાં ફરિયાદ ફરિયાદ થઈ ગઈ. જેનેથી સંભળો તે ફરિયાદ, જેનેથી પૂછો તે નાલેસી. સેંકડો આદમીઓ જેઓ દસ દસ પેલેડીના નોકરો અને વારસાથી નિમકખાર હોવાને લીધે દિલોજનથી પાદશાહના ખેરખાહ હતા, તેઓને નહિ યુનાહ કે નહિ વાંક છતાં ખરતરફ કરાવી નાખ્યા હતા. માત્ર મસીહ-ઉલ-મુલકના માનિતાઓ મિલાય કોઈ શખ્સ એવા બચે નહિ કે જેના પગારમાં થોડો ઘણો પણ ઘટાડો થયો નહોતો. એક તો અસહ્યજીવ છ મહિને પગાર મળતો હતો, પણ આ હકામ-જીની કારખાંદામાં તે વરસો ઉપર વાત ગઈ! વળી તેમાં પણ કાંઈ એવી કાપકૂપ થતી કે દમ્મના પગારવાળાને છ અને છ વાળાને ચાર બાયો મળતા. નાવારેશ બચ્યાઓ, વિધવાઓ અને બુદ્ધિઓનું મળતું પેનશન મધક બંધ પાડી નાખ્યું. આ સર્વે વાતોની ફરિયાદો પાદશાહને કાને પણ જતી અને કદાચ જો તે પૂછતો તો મસીહ-ઉલ-મુલક એવું સમજાવતો કે, “બુદ્ધિવંદ, ખબરનામાં નાહ્યું નથી રહ્યું. કરોડોનું કરજ થઈ ગયું છે, તેથી મેં ધાર્યું કે અને તેમ કરીને ચઢ્યું કરજ ચૂકવી નાખ્યું. બે ચાર વરસમાં સર્વે નક્કી થઈ જશે. આ લોકોએ હજુરનું નિમક આખી ઉમરવેર ખાધું અને સરકારને પૈસે હજારો સુખ ભોગવ્યાં છે, ત્યારે હમણા થોડા દિવસને માટે અગર મધનાઓ મળાને થોડી કટ્ટી ઉઠાવી લીએ તો આપ સહિય કરજના બોજમાંથી હલકા થઈ જાઓ.” આવા બોલાશો છતાં પણ પાદશાહ ફરમાવતો કે, “લોકોને ખેદિલ ન કરો. મારા લવાજમમાં ઓછું થાય તો થવા દો, પણ થોડી શક્તિના નોકરોને ન સતાવો. કરજ ચાર વરસે નહિ તો દસ વરસે અદા થશે, પણ આ ગરીબ માણસો વધુ મહેનત કીધાથી પૂરા થઈ જશે તો ફરી એવા નિમકહલાલ મળવા કહ્યું છે. એઓમાનો દરએક આદમી અનુભવવાળો અને અજમાવેલો છે. વળી બીજું ગમે તે કરજો પણ અખરદાર ખેરાતની રકમોમાંથી કશું ઓછું કરશો ના. એક તો ખેરાત જેવુંજ કાંઈ નથી; જો બરાબર જોઈએ તો પાહાડની આગળ રાઈ સરખું છે, પણ ખેર જેવું છે તે પણ ઘણું જરૂરનું છે.” મસીહ-ઉલ-મુલકના દિલ ઉપર તો નેકાની

છાંચો વઢીક પડેલો ન હતો. દાન પુન, દયા, અને પરાયકારથી તે ખિલકુલ મનસીબ હતો. પાદશાહના કહેવાની અમર તેના ઉપર કસી થતી ન હતી. આખર, આ જાલમની ઉમર ટૂંકી તેથી તેની કમખમી આવી.

શું પાદશાહને જીલમ કરવાની છૂટ છે ?

ઝોળીદાએ અહીંઆ સૂચી વાર્તા વાંચી કે એટલામાં ઉસ્તાનીજીએ તેને અટકાવી કહ્યું, “જરા, અમર કરો,” અને છોડીએને મવાજ કાઢી, “વારં એતો ખતાવો કે તમારા વિચારમાં પાદશાહ અને મસીહ-ઉલ-મુલક કેવા હતા ?” રાખા નામની છોડી બોલી ઉઠી કે “અંધો નકારો. મસીહ-ઉલ-મુલક તો ધાતકીજ હતો અને પાદશાહ એટલા માટે નકારો કે તેણે એવા ધાતને એટલો ગંધો અપત્યાર શા માટે આપ્યો ?”

આ સાંભળી હોસનઆરા તપી જઈને બોલી, “બુમું, આ નિશાળની છોડીએની કેવી બુંડી જીભલી છે ! નથી પાદશાહ જોતીએ કે નથી વજીર, જે મનમાં આવ્યું તે બકા દે છે.” પછી રાખાની તરફ હાથ કરીને બોલી, “પોતાનું મોહિડું જોઈ પાદશાહ વજીરને બુંડું ખાલો. કાંઈ ન હશે તો તમારા સરખી હબરો લોડીએ તેઓની આગળ હાથ જોડી સદા ઉભી રહેતી હશે.”

રાખા—પણ તેથી શું થયું ? પાદશાહ કે વજીર થવાં, અથવા તો ધણીએક લોડીએ રાખવાથી, પોતા જેવાં આદમીએ ઉપર જીલમ કરવો એ શું માફ થઈ શકે કે ?

હોસનઆરા—વળી જીલમ શાનો ? પોતાના નોકરો ન પોતાની રૈયત ઉપર જેમ મનમાં આવે તેમ હોકમ ચલાવે. કોણની તાકાત હતી કે તેઓના મોહિડાં ઉપર એવી વાત બોલતે ? હમણાં તેમના મુવા પછી તમે કહેવાં નિકળ્યાછો. તેમણાં વખતમાં તમારા કોઈ વડવા પણ તેમની હઝૂરમાં રહ્યા હશે તો “ખુદાવંદ, ખુદાવંદ,” કહેતાં કહેતાં મોહિડું સૂકવી નાખ્યું હશે.

રાખા—ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગોછો કે પાદશાહ કે વજીર પોતાના નોકરો અને રૈયતને ગમે એમ સતાવે, બલકે જીવથી મારી પણ નાખે તો તેમને તેમ કરવાની છૂટ છે ?

હોસનઆરા—હાજ તો વળી. જે પાદશાહનો દમદમો ન હોય તે પાદશાહ શાનો ?

મેહમુદા—બેગમ સોહિબ, મનમાં માફ ન લાવશો, પણ જો પાદશાહ વજીર કારણે તમારા ઘરખાર જપ્ત કરી લે અને સ્ત્રી પુરૂષ સર્વેને પકડી કેદ કરે ત્યારે પણ તમે શું એમ કહેશો કે પાદશાહ વાજખી કર્યું ?

હોસનઆરા—હમારું જપ્ત કાં કરે ને હમને કેદ કાં કરે ?

મેહુમુદા—તમે તે શું રૈયત નથી ?

હોસનઆરા—જીંદગી!—પણ રૈયત રૈયતમાં પણ ફરક હોયછેનીજ ?

મેહુમુદા—ત્યારે તમારી મતલબ એ જણાયછે કે ગરીબો ઉપર જોર-જુલમ કરે તેની દરકાર નહિ ?

હોસનઆરા—બાળું તે શું ?

મેહુમુદા—બિચારાં ગરીબોએ એવા વાંક તે શા કર્યો છે ? ગરીબોના તે જીવ નહિ કે ?

હોસનઆરા—જીવ નહિ કાં ? પણ ગરીબો દુખ ખમી શકેછે.

ઉસ્તાનીજી—એન હોસનઆરા બિગમ, જો આદા ન કરેને તમે ગરીબ થઈ જાઓ ત્યારે તમને સતાવવું કદાચ કીક ગણાય ?

હોસનઆરા—નહિ ઉસ્તાનીજી, હમને સતાવવું કદી વાજબી ગણાય નહિ.

ઉસ્તાનીજી—આ તો ગજબબરી ગરબનસાફી છે, કે બીજાં ગરીબોને સતાવે તેનું કાંઈ નહિ, ને હોસનઆરા બિગમ—આદા ન કરે—ગરીબ થઈ જાય તો માફી પામે !

હોસનઆરા—અમાર ગરીબ થઈ જાય તોપણ અમારીનો વાસ ફટકીએક પેઠીએ સઘી તેમનામાંથી જતો નથી. “આઈં ધી કાંઈ દિવસમાંથી જાય ?”

ઉસ્તાનીજી—એ ખામેત કેમ થાય કે હમણા દુનિયામાં જેટલાં ગરીબો છે, તેઓ સદાનાજ ગરીબો છે. દોલત તો ચાલતા છાંયડાની માફક છે. અમાર ગરીબ થાયછે, ને ગરીબ અમાર બનેછે. આ શેહેરમાં તો શું પણ દુનિયામાં કાંઈ ખાતદાન એવું ન હશે કે જે સદાનું અમાર કે સદાનું ગરીબ રહેલું હોય. એ ચાર પેઠી અમારીમાં યુજરી હોય તો એ ચાર ગરીબોમાં પણ જરૂર યુજરી હશે.

પાદશાહ રૈયતનો બિદમતગાર છે.

હોસનઆરા—વાઈં મસીહ-ઉલ-મુલકનો તો વાંક હતો, પણ બિચારા પાદશાહ શું કીકું હતું ?

રાબ્બા—હું તો પહેલાંથીજ બોલી ચૂકીશું કે મસીહ-ઉલ-મુલકને એવા આપઅખત્યાર રાખવામાંજ પાદશાહનો વાંક હતો.

હોસનઆરા—તમારાં સરખાને ‘પાદશાહનો વાંક હતો’ એમ બોલતાં સાંભળી મને ધાણું હમવું આવેછે.

રાબ્બા—આવતું હશે, પણ પાદશાહ છતાં મસીહ-ઉલ-મુલકને આટલી સત્તા મળેલી સાંભળી મને જેટલું હમવું આવેછે તેટલું ન હશે.

હોસનઆરા—દુનિયાં જહાનના તેઓ પાદશાહ હતા, અગર એક વાત તેમને કાને ન લીધી તો શું થયું ?

મેહમુદા—અસ પાદશાહનો વાંક તો એજ હતો. તેમને પોતાના કાન એવા ઝાલ્યા રાખવા જોઈતા હતા કે દૂર દરાઝથી દુખ અને ફરિયાદનો સાદ સાંભળે, અને એટલાજ માટે એને લોકોએ પાદશાહ બનાવી રાખ્યો હતો.

હોસનઆરા—હવે વળી આ સાંભળો ! “લોકોએ પાદશાહ બનાવી રાખ્યો હતો !”

ઉસ્તાનીજી—હોસનઆરા ખગમ, અકસોસ છે કે તમે કાંઈ શિખ્યાં નથી. જ્યાંજ્યાં તમે વાંચતાં શિખશો નહિ ત્યાંજ્યાં એવી રીતે સેંકડો વાતો ઉપર તમને અજ્ઞયની ઉપજવાની. જેટલા પાદશાહ છે તે સર્વેને લોકોએજ નેમલાછે. જ્યારે દુનિયામાં આદમી ઘણાં થઈ ગયાં ત્યારે પોત પોતામાં લડાઈ વલવાલ થવા માડ્યો. કેટલાંએક કમખશો એવાં નકારાં હતાં કે જોગ મળતાં આદમીએને મારી નાખતાં, માલ મતા ચોરી જતાં અને ભત્રાં માણસોની લાજ લૂટી લેતાં. આથી મૌએ વિચાર કરીને ડેરબુંડે પોત પોતામાંથી એક જણને પડા મુકરર કરવા કે જો કોઈ તેના હાકમ માને તથા તેની તાપદારી કરે. અને તે વડાનું કામ એકે, લોકોના ટંકા ખર્ચા પતાવે તથા રૈયતના જ્વન માલ અને આપણું રક્ષણ કરે. આ પુરૂપનુંજ નામ પાદશાહ થયું. લોકોની ફરજ છે કે તેના હાકમો માન્ય કરે અને પાદશાહની કુજ્જ છે કે રૈયતને સુખ આપે અને કોઈને એક બીજા ઉપર જુલમ નરતી કરવા ન દે. આણે હવે વાર્તા આગળ ચલાવો.

હાજરા—જનાબ, મને તો ઘણું દૂર જવું છે; છ વાગેની તોપ હમણા પડશે. પછી રસ્તો બંધ થઈ જશે, માટે મને તો રજા આપો.

ઉસ્તાનીજી—ઠીક છે, હવે વાર્તા મુજતબી રાખો, બાદ કરશે તો ફરી જોઈશું.

હોસનઆરાને વાર્તાઓ સાંભળવાનો એટલો તો અડિયાસ હતો કે વાર્તાને મુજતબી રાખવી તેને પમંદ પડી નહિ, તેથી તે હાજરાને કહેવા લાગી “એહો ! જરા વાર થોમો તો ખરાં, વાર્તા પૂરી થવા દો, જ્યાંથી અંધુરી રહી હતી ત્યાં સ્કવી પણ હજીતો ચાલી નથી.”

હાજરા—નહિ બાઈ, વખત ઘણો થઈ ગયોછે. હું તો થોડી શક્તી નથી.

હોસનઆરા—અરે, આજની રાત અહીંઆંજ ગેજેગી, નહિ તો મારે ઘર સાથે આવજો.

હાજરા—વારં એ પણ કાંઈ વાત છે કે વાર્તા સાંભળવાની લાલચ હું અહીંઆ રહી પડું ! મારી મા રાહ જોતાં બેઠાં હશે.

હોસનઆરા—એહો ! વાર્તા અંધુરી રહેવાથી તમારે જીવ કુહુરતો નથી ?

હાજરા—એમાં જીવ શેનો કુહુરવાનો. મને વાર્તાઓ સાંભળવાનો શોક હોય તો શું હું પોતેજ વાંચી ન શકું ?

હવે સર્વે છાડીઓ વિદાય થઈ.

મોટે ઘરની છોડી શિખવા માટે છે.

હોસનઆરાએ જડી વેળા મેહમુદાને એકાંત લઈ જઈને કહ્યું—“મેહમુદા બેગમ, વાઈં એટલું શિખું કે હું પોતેજ વાર્તાની ચોપડી વાંચી શકું તો ફેટલા દહાડામાં આવડી જશે?”

મેહમુદા—જીવ લગાડીને શિખશે તો ચાર મહિનામાં અથવા તેથી પણ ઓછી મુદતમાં.

• હોસનઆરા—બત્રી, ત્યારે તો મને કાલથી શરૂ કરાવી નાખો.

મેહમુદા—ઊંડતાનીજીને કહો.

હોસનઆરા—મેં કહ્યું હતું તો તેઓએ કહ્યું કે “કિતાવળ શી છે?”

મેહમુદા—ત્યારે તો થોડા દિવસ ધિરજ પકડો.

હોસનઆરા—નહિ, હું તો ઇચ્છું છું કે આજેજ મને વાર્તાઓ વાંચતાં આવડી જાય.

મેહમુદા—ત્યારે હું ઊંડતાનીજીને પૂછીશ.

હોસનઆરા—તમે મને છૂપાં શિખવાં તો તેમાં કાંઈ અડચણ છે?

મેહમુદા—એમાં અડચણની તો કાંઈ પણ વાત નથી, પણ ઊંડતાનીજી પાસે શિખા તો વધારે મારું.

હોસનઆરા—મારા કરતાં નાની નાની છોડીઓ પર પર ચોપડીઓ વાંચે, ને હું આવડી મોટી થઈને ક—અ—શિખતાં શરમ આવે છે.

મેહમુદા—ધાર્યું મારું, ત્યારે હું તમને માણ ઉપર લઈ જઈને એવી રીતે છૂપાં વાંચતાં શિખવીશ કે કોઈને ખબર પડે નહિ.

હોસનઆરા—જરૂર? પણ મેહરબાની કરીને ઊંડતાનીજીને પણ જાણાવતાં ના.

એ વાતો થયા પછી હોસનઆરા ધર જઈ પહોંચી, તેને જોઈ સુલતાના બેગમ બોલ્યાં, “એહા! હોસના! હમે જાણુ કે આજે તમે ત્યાંજ રહ્યાં.

હોસનઆરા—ઉંઘ આવતે તો વળી ત્યાંજ રહી જતે.

સુલતાના—શું આજે તમને હજી સૂઈ ઉંઘ નથી આવી? બચપણથી હમણાં સૂઈ હમેશાં સરજ અસ્ત પામ્યા કે તમે ઉંઘાતાં હતાં.

હોસનઆરા—મેં તો આજેજ જાણુ કે કામ વગર મને ઉંઘ આવે છે. જુઓ, આજે ઉંઘાઈ નથી તેમ જુલૂનીની જણાવી નથી.

સુલતાના—આજે એવાં તે શું કામમાં હતાં?

હોસનઆરા—કામ તો કાંઈ પણ ન હતું, પણ ત્યાં એવી વાર્તા વંચાતી હતી કે જાણે રાત ને દહાડો માંબળાજ કરીએ.

સુલતાના—તે શું? હમણે તો કાંઈ માંબળાવો.

હોસનઆરા—હમણું તો રાત ઘણી થઈ ગઈ છે, ને મને સકારેથી ઉઠવું છે, જલદી સુધઈ નહિ તો વખતસર આંખ ઉંઘડવી કહણ છે.

સુલતાના—હવે તમે સકારે ઉઠી ચૂક્યાં.

હોસનઆરા—ખોદા કરે છે તો એવી સકારે ઉઠીશ કે તમે પણ જોયાજ કરશો. (દાયા તરફ ફરતી) અન્ના, તમે કહ્યા કરો છો કે તારા ચમકતા હોય છે તેટલામાજ હું ઉઠું છું, તો ખસ અચિત કરી મને પણ તેજ વખતે ઉઠાડી મેંડાડ્યો. જુઓ અખરદાર બુલશે ના.

અન્ના—જગાડીશ તો ખરી, પણ ઉઠવું નહિ ઉઠવું તો તમારા હાથમાં છે.

હોસનઆરા—જો નહિ ઉઠું તો થંડું પાણી ઝાંટજો.

અન્ના—એમ તો મારેથી બનશે નહિ કે ગડલતીની ઉંઘમાં તમને હેરાન કરું.

હોસનઆરા—હું કહું છું કેની કે જગાડજો, પછી તમને મારી હિરાન-ગતની વિચાર શું ?

અન્ના—ફિકરી, તમા કહો છો તો ખરાં, પણ મારી એવી શું કમખત્રી કે બામદાદ વખતે તમને છેડીને મારાં હાડકાં નરમ કરાઉં.

હોસનઆરા—નહિ બિખી, નહિ, ખોદાના કસમ. હું જરા પણ માડું નહિ લાવીશ, જરૂર ઉઠાડજો.

સુલતાના—પણ તમને એટલું સકારે ઉઠવાની જરૂર શું છે? એટલુંજ કેની કે રાખેતા કરતાં જરા અગાઉથી ઉઠવું ?

હોસનઆરા—વાહ ? મેં શરત પીચી છે. જો નહિ બિખી ઉઠું તો સુતેલનિજ અંધારે અંધારે નિશાળમાં પોણ્યાડી દેવી. અન્ના, જુઓ હું તમને ફરીથી પણ કહું છું કે જરૂર જરૂર ઉઠાડજો. નહિતો મારા કરતાં ખરાબ કોઈ નથી.

હોસનઆરાએ સકારેથી ઉઠવા માડ્યું.

ખીજ સવારે અન્ના પોતાના રાખેતા પ્રમાણે ઉઠી, બંદગી કરતી બિહિતી બિહિતી હોસનઆરાના પડંગ આગળ જઈ હાંક માર્યો. હોસનઆરાની સાલ તો એવી હતી કે ગમે એટલી પણ ખોલાવો તોપણ હુંકાર વડીક ન આપે; અને જો ઉંઘમાંથી જાગૃત પણ થઈ હોય, ને સાદ કીધો તો કોઈવાર હુંકારો આવી ચૂપ થઈ જતી, અથવા કોર કરચેલો વાળી પાછી ઉંઘાઈ જતી. આજે તો અન્નાનો સાદ સાંભળી ઝટપટ ઉઠી બેઠી તો ખરી. તેણે ઘણું પણ હાંક્યું કે આંખો ઉંઘારે પણ આંખો જાણે સિવાઈ ગઈ હોય અથવા ચુંદરથી વળગી ગઈ હોય, તેમ ઉંઘડતા ઉંઘડે નહિ. તેણે હાથોથી એંચી તાણીને જરા ઉંઘાડી તો જાણે કોઈએ પાંપણોમાં મરચાં ભભરાવ્યાં હોય તેવું દુઃખ થવા લાગ્યું, પણ કાલનો વાપદો અને ભજિયાં બનાવવાની ખુશી આંખ આગળ ભમ્બા કરતી

હતી તેથી અકર વકર કરવા લાગી. અન્ના પ્યારથી તેને ગોદમાં લઈ બોલી,
“ખેટા, હજી તો ઘણું સકાર છે, એવરાઈ નહિ, જરા વધારે ઉંઘાઓ.”

હોસનઆરા—નહિ, નહિ, મને હમણાંજ નિશાળે લઈ ચાલો.

અન્ના—ખેટા, માહિફું તો ઘાઈ હ્યો, કાંઈ નાસ્તો કરી હ્યો ને પછી સિધારો.

હોસનઆરા—(ટણકો કરી બોલી) ઝો ! ખુદા ! જુઓ આ કમખત વાર લગાડો તો ! તું નથી લઈ જતી તો હું એકલી ચાલી જઈશ. ત્યાં જો છોડીઓ આવી ગઈ હશે.

અન્ના તેને નિશાળે લાવી. જોકે હોસનઆરા આંખો ઉંઘડતાંજ આવી તોપણ અહીંઆં આવી જુએછે તો નાની મોટી સર્વે છોડીઓ આવી હાજર થયતી હતી. કોઈ એપડી ઉંઘાડતી હતી, કોઈએ વાંચવાનું શરૂ કરીલું હતું, કોઈ તો પાઠ કરીને પરવારી જઈ ખેડી હતી. એ જોતાં તો હોસનઆરાની સહી સહી આંખો પણ ઉંઘડી ગઈ.

મેહમુદા—એહો ! મેગમ માહિય, આટલાં સકારાં ! ખોદા રાખે તમે વાયદાના ઘણા સાચાં ને કરાવના પાકાંદિરા !

હોસનઆરા—વાયદો ને કરાવ ક્યાં રહ્યો ? શેવટે પણ મૌની પાછળ તો આવી.

મેહમુદા—જોકે તમે મૌની પાછળ આવ્યાં, પણ પહેલેજ દણડે એટલાં સકારથી ઉઠી ઉભાં થયાં તો તે ઘણી અખતાઈની વાત છે. એ અરખાવતાં તો તમે જાણે મૌની અગાઉ આવ્યાંછો.

હોસનઆરા—પણ કોણની ભજિયાં તળિયાં કે ?

મેહમુદા—સર્વે તૈયાર છે. તમે જરા હાથ માહિફું ઘાઈ હ્યો તો શરૂ થાય.

મેહમુદાએ કળમિયો, પાણી, દાંતણ, મંજન, આરસી, કાંસકી, તેલ, મતિયાદિ લાવી સામે મૂક્યું.

હોસનઆરા—અરે, ખેન, એટલી ખતી તરફી લઈ મને શરમમાં કાં નાખોછો ?

મેહમુદા—હમે ગરીબ લોક છીએ, હમને મોટાં લોકોની પરીણાગત કરતાં આવડતી નથી. ગમે તો એને તમે ખેવકુટ્ટી સમજો. હમે સર્વે જ્વતનું કામ પોતાને હાથે કરીએ છીએ, અને તમે જોશો કે કદી હમારા પોતપોતામાં કશી લડાઈ કે વઢવાઢ થતી નથી. જો પણ કામ હાય ને જોને કરવાનું હાય તેને મદદ કરવા સર્વે મળીને કરી લીજીએ છીએ. તે કાંઈ દેખાડવાની મતલબથી નહિ પણ એટલાજ મોટે કે હમે એક બીજીને સગી ખેનથી વધુ ગણીએ છીએ. ખોદાએ હાથ આપ્યાછે તે કામ કરવા મોટેજ છે ત્યારે એક કળમિયો પાણો લાવી આપવું તો વારું તે કાંઈ કામ કહેવાય ?

યકવાન બનાવવાનો પહેલોજ અનુભવ.

આ તરફ તો હોસનઆરા હાથ મોહિડું થોવા પેઠી. મેહમુદાએ ઉસ્તાનીજને પૂછ્યું કે, “તમે રજા આપો તો બજિયાનો મામાન ફેટલાએક દિવસ થયા આવીને પડી રહ્યોછે, હમણું થંડી પણ છે, સુકારેનો વાપત છે, માટે હમે સર્વે મળીને તે બનાવીયે?” ઉસ્તાનીજએ જવાબ દીધો કે, “ઘણું સારું, પણ હોસનઆરા બેગમને પણ તેમાં શામેલ કરજો.” એ પછી કોઠડી બોલી સર્વે સામાન કઢાડી રસોડામાં લઈ ગયાં. કોઠાએ આંટા ચુંદવા શરૂ કરીયા, કોઠા યોગા વાળવા લાગી, કોઠા કાંદો કાપવા બેસી ગઈ. દૂકમાં, સર્વે છોડીએ કામે વળગી ગઈ.

હોસનઆરાને પહેલાં તો કોઠાએ કાંઈ કામ ન આપ્યું, તેથી એ મોટે ધરના કોઠડી પોતેજ શરમાવા લાગી અને બોલી, “મેહમુદા બેગમ, કાંઈ કામ મને પણ સોંપો. એમ તો કીક નહિ કે સુધળાં કામ કરે ને હું ઉભી રહી મોહિડું બેઠું.”

આમીના—તમે કાં મહેનત કરોછો? હમે સર્વે મળી કરી નાખીશું. તમે માત્ર તમાશો જોયા કરો.

મેહમુદા—કાંબી કામ કરવામાં કરી એવ જોડું નથી. કોઠા પણ કામ કર્યા વિના આવડતું નથી. પણ તમને શું કામ બતાઉં? મજાલો પિસવા, મેદો ચુંદવા, તળવું, એવાં ઘણાં કામો છે, તેમાંથી જે તમારીથી થઈ શકે તે કરો.

હોસનઆરા—બા મારેથી મજાલો તો પિસાવાનો નથી. પહેલાજ ધ્રુકડામાં મારાં બનાં તો રહી જાય; કહે તો મેદો ચુંદો આપું.

મેહમુદા—મેદો ચુંદવા એ પણ ઘણાં જોરનું કામજ, બજરે મજાલો પિસવા કરતાંની તેમાં વધારે મહેનત છે.

હોસનઆરા—છેતો બસા લેતી; પણ તે કરવાને હું રાજીજી.

મેહમુદા—વારું તેનું શું કારણ?

હોસનઆરા—કાંઈ છે.

મેહમુદા—શું કાંઈ છૂપી વાત છે?

હોસનઆરા—(મેહમુદાના કાનમાં) અરેજી! મેદો ચુંદીને હાથ થોભ નાખ્યા કે ઉઠી ઉભાં થયાં, પણ મજાલો પિસું તો હજરના રંગ હાથે પિસે તો ચાર દહાડા સૂકી થોવાએ નહિ, ને તકામું મને શરમાવા કરવું પડે.

મેહમુદા—એમાં વળી શરમાવાની તે શું વાત છે?

હોસનઆરા—તમને નથી પણ મનેતો છે. હજરથી રંગાયત્રા હાથ લોકો જુએ તો શું કહે?

મેહમુદા—જેવી જેની સમજ. ફેટલાંએકને કામ કરવું એવ બરેલું લાગેછે, ને ફેટલાંએકને બીજાનું રાંધી આપેલું એવીની માફક બેસીને ખાતાં

શરમ આપેછે. તમને આટલું સમજાવ્યું તોપણ અમીરીનો વાસ તમારાં બેજાંમાંથી હજી નહિ તે નહિજ ગયો?

હોસનઆશ—“અસીજ મરઘાની એકજ ટાંગ, જાન જાય પણ આંન ન જાય.”

મેહમુદા—ત્યારે કાંઈ કોઈ તમારી ઉપર જબરદસ્તી કરેછે? તમે નચિંતાઈથી બેસો. જે કાંઈ કરવું હશે તે તમે બેઠલાં છતાં હમે કરી નાખીશું.

હોસનઆશ—બેન, તમેજી અજબ હુજત કરેછો. તમને તમારાં કામ સાથે ગરજ. કોઈખી તો મેદો યુદવાનુંજ કની? મારો હાથ લાગશે તો શું કિડા પડવાના છે?

મેહમુદા—કિડા તો નહિ પણ કોકટ તાણી તોડીને સત્યાનાશ કરી મુકશો. અમીરીની શેખીથી બિગડવા સિવાય તમને ખીશું શું કામ આવડેછે?

હોસનઆશ—ખેર, ત્યારે તો કોઈ ખીશું કામ મને આપો.

મેહમુદા—ખીશું તે શું કામ આપું? મરહો પિત્રવા તો તમે મદદલાં નથી, આટો મસજતાં તો તમને આવડતો નથી, ત્યારે ખીશું તે શું કામ કરું? વાઈં મસાલાના વાટણિયા નિચે આદું પડેલુંછે તેમાંથી નાના નાના બે ગાંઠ લમને ઝીણું ઝીણું કાપો.

હોસનઆશ—હા, એ કામ મારે લાયકનું બતાવ્યું. જુઓ તો ખરું કેવી ખારીક કાતી કરેછું.

મેહમુદા—ખાદા પાર ઉતારે!

હોસનઆશ દોડતી જઈને પથ્થરનો પાટો ઉંચકવા લાગી. પાટો ઘણો ખારી હતો તોપણ એક વેંત જેટલો તો હોસનઆશએ હિમત કરી ઉઠાવ્યો, પણ આખર તે થાંપી શકી નહિ, તેથી પથ્થર છટકીને તેના હાથ ઉપર આવી પડ્યો. હોસનઆશ તો ચિચિયારી પાડી ઉઠી, સઘળી છાડીઓ દોડી ગઈ ને જુએછે તો હોસનઆશનો હાથ પાટા નિચે આવેલોછે. એહરો ઉજળો ફક થઈ ગયોછે, ને તે થર થર ધુલેછે. જલદીથી પાટો ઉંચકીને હાથ કહાડી જોયો તો હાથ ચંપાયેલો તો ખરો પણ જમીન બિણી ને પોચી હોવાને લીધે કાંઈ ચોટ લાગી ન હતી.

હલીમા—વાહ! વાહ! બેગમ મહિબ, તમે તો ઘણુંજ પોચાં દિલનાં છો. તમે એવો તો ફોલાર કરી નાખ્યો કે હમે સર્વેના હાથ પગ ગગડી ગયા.

હોસનઆશ—તમારી આંખ કૂટી ગઈછે કે શું? એવડો મોટો પથ્થર તમારા હાથ ઉપર પડતે તો જાણતે.

હલીમા—પડતેજ કેમ કરી?

હોસનઆશ—હા, વાઈં મેંતો વેંત જેટલો પણ ઉઠાવ્યો, તમે જરા ખિસાડી પૂણ આપો તો સો મલામ કરું.

યત્ર વિધાનો પહેલો પ્રકાર.

હાલીમાએ હસીને ત્યાં ચુહુલાની પાસેથીજ એક અણીદાર ઈધાણ ઉંચકી લઈ, તેનો પાતળો છેડો પાટાની નિચે ઝાસી લેવો બીજો છેડો ઉંચકવો કે પેલો પરથર ઉડાવવો બીજી ગમ જઈ પડ્યો. આથી હાસનઆરાતો અજબ થઈ ગઈ ને બોલી, “બેન, આતો તમે હજી કીધી.”

મેહમુદા—એમાં હજી શું વાત છે? ચારી અને ટેકાની વિદ્યામાં એવી જાતની હજારો વાતો છે. હિંકમત માટી ચીજ છે. એકલું એક આદમી હિંકમતના જોરથી હજારો મણનો બોજો તણખાંની પેઠે ઉંચકીને ફેંકી નાખેછે, તો આ એક પરથર શું ખિસાદમાં છે.

હાસનઆરા—હવે તમે લોકો પોતપોતાનું કામ કરો, હું આડું કાપુંકું.

આડું કાપતાં હાથ કાપી નાખેછે.

હાસનઆરાએ રસોડાંની છરીથી આડુંનો એક ગાંઠ છાંતવા માડ્યો તો છરી બૂટી જણાઈ, તેથી તેણે મેહમુદાના કલમદાનમાંથી રાજર્મની નવી છરી કહાડી લઈને આડું કાપવા માડ્યું. આડુંના રમર પહેલાં તો છરીની વ્યવસ્થા જતી રહી, બીજું તો છરી ઘણી વેહેલી હતી ને આડું નરમ, તેથી ત્રણ ચાર વખતે કચકચ કરીને છરી હાથમાં લાગી; અને ઉપરથી આડુંનો રમર સારીપમે લાગાથી ભારે ચચરાટ ઉડ્યો, પણ હાસનઆરાએ શરમને ભારે તે છૂપાવ્યું. આડું પણ મારું કાપ્યું નહિ. બ્યારે કાપીને લાવી ત્યારે તેમાં કાંઈ રતાસ લેવું દિસતું હતું, તે જોઈને મેહમુદાએ કહ્યું, “એહ! આ કેવું લાલ લાલ આડું છે, એમાં મટાડી તો ભરાઈ ન હોય?” પછી ઘાઘ જોડું તો મઝાનું મરેદ આડું નિકળી આવ્યું, ત્યારે તો શક ઉપજ્યો કે કદાચ હાસનઆરાએ પોતાનો હાથ કાપ્યો હશે તેથી ગભરાઈને કહ્યું, “જોડું, હાથ જોડું.” હાસનઆરાએ જરા આનાકાની કરીને હાથ બતાવ્યો, તો જણાડું કે એક પણ આંગળી છરીના ચપકા વગર બાકી રહી હતી નહિ.

મેહમુદા—અરે! એ તમે શું કીધું? કદા છરીથી આડું કાપ્યું?

હાસનઆરા—જેનથી તમે કલમ ઘડોછો તેનેથી.

મેહમુદા—વારું કલમ ઘડવાના ચપ્પુથી તે કોમ તરકારી સમારવું હશે? એટલાજ મોટે હું તમને કામ સોંપવાને બિહિતી હતી; જુઓ તમે હાથને જખમી કરી નાખ્યો.

હાસનઆરા—અજાણતો, હાથને શું છે? એ તો મારો થઈ જશે, પણ છરી કાળી થઈ ગઈછે તે કેમ કરી સાફ થશે?

મેહમુદા—ઓવારી નાઓ છરીને, અભાગણી બિગડી તો બિગડી. કપડું પાણીમાં ભિજવીને જલદીથી આંગળાંઓ ઉપર લપેટી નાઓ, ને આદાને ખાતર નિશાળમાં જઘને ખેસો.

હોસનઆશ—નહિ, હું કામ તો કરવાની.

મેહમુદા—શું તમારી મરજી ઉસ્તાનીજીને યુસ્સે કરાવવાની છે ? આદા ખાતર હું તો હવે કોઈ ચીજને હાથ લગાડવા તમને દેનાર નથી.

હોસનઆશ—હવે હું ઘણી સંભાળથી પૂછી પૂછીને કરીશ, ભત્રાં બીજી કાંઈ બતાવો.

ચૂલો સળગાવતાં ઘર ધૂમાધાર કરી મેળ્યું.

હોસનઆશએ એટલી હઠ લીધી કે મેહમુદાનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, તેથી નાચારે બોલી, “અરે, તમે ચૂલો સળગાવીને થી કકરાવી નાઓ.” હોસનઆશ તો સમજી કે ઘણું સેહેલું કામ મળ્યું, તેથી જલદીથી લાકડાંનાં કુન્દાં ખુલ્લ તરેહથી ચૂલામાં સિંચિ નાખ્યાં, ને આતશ મૂકીને કૂંકવા લાગી. ખિચાખિચ ભરેલા ચૂલામાં લાકડાં તે કેમ કરી સળગે ? કૂંકતાં કૂંકતાં તેનું મોહાડું તમતમી ઉઠ્યું, નાખ તથા આંખોમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું, કુંવાથી આખું ઘર ભરાઈ ગયું, પણ છોડીએને તે વાતની કશી ખબર નહિ. જ્યારે છોડીએ સર્વ સામાન તૈયાર કરી ચૂકી, ત્યારે મેહમુદાએ પૂછ્યું, “બેગમ માહેબ, થી શું ફેલે છે ?”

હોસનઆશ—કમખત લાકડાં એવાં લીલાંછે કે આંચજ નથી લાગતી.

મેહમુદા—(પોતાના ભોળાપણમાં પોતાની દાસી નામે દિયાનતનો વાંક કહાડવા લાગી કે) “કાં, દિયાનત, તને આટલું કહ્યું હતું કે વર્ષાના દહાડા છે, લાકડાં સુકાં જોઈને લાવવાં, તે છતાં આખર તેમજ ભિણા પાણી ઉઠાવી લાવી ?”

દિયાનત—બિબી, લાકડાં તો એવાં સુકાંછે કે તેને વર્ષાદની હવા વટીક લાગી નથી. થકીની વચ્ચાથી મારી આંખ આગળ કહાડવીને લાવીશું. બે દિવસ થયા એમાંનાજ લાકડાંથી ખાનું પકેછે; તે એવાં ધગ ધગ બળેછે કે વિંજટવાં પણ પડતાં નથી.”

એકતો હોસનઆશને પહેલ વહેલોજ ચૂલો સળગાવવાનો જોગ મળ્યો અને તેમાં રમુજ એ હતી કે બે ઘડી સૂધી તે અફઝાઈ ઝિંકાઈ ગઈ પણ બળતું લાચું નહિ, જેથી ખસિયાણી પડી બળી જળીને બેઠી હતી.

પણ દાસી દિયાનતે જ્યારે તેની વિશ્વ તકરાર કીધી ત્યારે તે ઓરખી આગની ભભુકો થઈને બોલી “અરે જૂઠી, નામુરાદ, મુએલી, જરા કૂટેલા ડાળાથી, આવીને જોતો સહી કે લીલાં છે કે નહિ. કેટલો વખત થયો હું માયું

દુખથી રહીહું, ને હજુ તેને સૂકાં છોડાં કહેછે. આ જગાએ જો તું મારા ઘરની દાસી હતે તો આજ લાકડાંની ચીરથી મારતાં મારતાં તને મુડકું કરી મૂકતે.”

દિવાનત દાસી હોસનઆરાનું આયું અધટિત બોલવું સાંભળીને યુસ્સાથી ધુજી ઉઠી, ને ઇચ્છ્યું કે દાંતો ભાંજનારે જવાબ દીએ, પણ તેટલાં ઉસ્તાનીજીએ તેને ધથિરત કરીને અટકાવી. છોડીએને પણ હોસનઆરાની આ વાત ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યા અને નજદીક હતું કે સૂઘળીઓ ભર્જિયાં છોડી છોડીને જૂદાં ભર્જાં ખેસે. મેહમુદા ઉસ્તાનીજીની ધથિરતની મતજબ મમજી ગઈ હતી તેથી તેણે છોડીએને ભિદમાં પાછી વાળી, અને પોતે ચૂલા આગળ જઈને કહેવા લાગી, “જરા હું ખીતો જોઉં, કેવાં લાકડાં છે?” તેણે જોયું તો છેક અંદર સૂઘળી હોસનઆરાએ લાકડાં યસોથસ મિચેલાં, રાખના ઢગલાથી ચૂલો ભરાઈ ગયેલાં. મેહમુદાએ સૂઘળાં લાકડાં બાહર કહાડીને પહેલાંતો રાખ કાઢી નાખી; પછી લાકડાંની ચાર ચીરને ઉપર તળે આડી મૂકી જરા ધિંજટણે નાખ્યો કે ભડકું લાગી ઉઠ્યું, તે જોઈ હોસનઆરા બોલી, “વાહ, તમે તો અવધી કરી નાખી!” મેહમુદાએ હસીને જવાબ દીધો કે, “બજતું કરવામાં પણ કમબક્ત અવધી તે શું છે? એટલાજ મોટે મેં કહ્યું હતું કે કોઈ કામ હોય પણ તે કીધેલાં વગર આવડે નહિ. લાકડાં શું કરે? પહેલાંતો મોઢાંડાં સૂઘળી રાખ ભરેલી હતી, વળી તે ઉપર તમે એટલાં તો લાકડાં મિચી મૂક્યાં હતાં કે હવાનો માર્ગ નહિ રહ્યો, ત્યારે મજગે તે ક્યાંથી? બજીતું છે કે મધણ જેટલાં થોડાં હોય તેટલાં જજદી મજગે.

હોસનઆરા—મને એ કળા માનમ ન હતી.

મોટે ઘેરની દિકરી વાંક પોતાનો ને ગળે પડી ખીજાંને.

મેહમુદા—ખરું છે કે જે કામ કદી કીધેલું નહિ તેમાં આદમી ઘણું કરી નિષ્ફળ થાયછે; પણ તમે એક વાત ઘણી ખોટી કીધી.

હોસનઆરા—તે શું? મેં મારું કોઈ કપડું તો નથી બાળ્યું?

એમ કહી હોસનઆરા પોતાનાં કપડાં તપાસવા લાગી.

મેહમુદા—ભલું છે કે તમે પોતાનું કપડું નથી બાળ્યું, પણ ખીજાનું દિલ તો બાળ્યું છે.

હોસનઆરા—દાસીને મેં જરા ધૂરકી તે મોટે તમે કહેતાં હશે?

મેહમુદા—એઅણી માફ, પહેલાં તો એ કહે કે તમારું યુસ્સે થવું ખોટું હતું કે નહિ? જો કે જલ તો તમારી હતી; ચૂલો મજગાવતાં તમને આવડ્યો નહિ, ને બિચારી દાસીને વિના કારણે ફજેત કીધી.

હોસનઆરા—અલખતાં એટલો વાંક તો મારો ખરો પણ દાસીને વચમાં ખાલી ઉઠવાની જરૂર શું હતી?

મેહમુદા—દાસી પોતેજ નથી બોલી, મેં પૂછ્યું તેના તેણે માત્ર જવાબ દીધો.

હોસનઆરા—તોપણ મારી વાતને તોડવાની તેને સત્તા નહિ હતી.

મેહમુદા—તે આ વાતથી તદન અજાણી હતી કે તમે ગમે તે આડું કરો તોપણ તેણે તમારી તરફદારી કરવીજ જોઈએ !

હોસનઆરા—કાં શું તે જાણતી નથી કે હું એક અમીરઝાદી છું ?

મેહમુદા—કદાચ જાણતી તો હશે.

હોસનઆરા—કદાચ, ?—હું તેને સારીપેઠે ઓળખું છું. દર વરસના સમજનમાં હમારે ત્યાંના સદાવરતમાંથી આંધાનું લઈ જવા કરતી હતી. હમણા ચાર દહાડા થયા તમારે ત્યાં આકરીએ છે તેટલામાં એનું મગજ ચડી ગયું છે. શું તે દહાડા વિસરી ગઈ ?

મોટાએ ગરીબને હિણવાનું પાપ—ગરીબ પણ મોટા હોય છે.

હોસનઆરાનું બજિયાં તજવાનું કામ તો જ્યાંનું ત્યાંજ રહી ગયું; અને તે અમીરઝાદી આડું કાપતાં આંગણું કાપી નાખી તથા ચુલો મજબાવવા જતાં ધૂમાધાર કરી મેળી ઝામી પેલી ભડી દાસી દિયાનતનો વાંક ફહાડવા તથા તેની સાથે કજીઓ કરવા બેઠી. આ મોટે ઘરની છોડીની એ ઓડ સુધારવાને નાની મેહમુદાને આ સારી તક મળી, અને તે તકનો તેણીએ કેટલોક લાભ લીધો, પણ પોતાની દોષનતનો ગર્વ અને પોતા વિષે હજી એ અમીરઝાદીની અભિમાની ગમ્મ ન હતી મોટે મેહમુદાએ તેના પિંછા છોડયો નહિ અને તેણીને સેલેજમાં ડેકાણે લાવી મૂકી. હોસનઆરા સમજતી હતી કે દાસી ગરીબ છે એટલે નીચ પણ હોવી જોઈએ. હોસનઆરાના માપાપ વરસો વરસ સદાવરત અથવા ધર્મ કરે છે, તે ઉપર આ અમીરઝાદીને મગફરી બતાવતી જોઈ મેહમુદાએ વાત આગળ ચલાવી.

મેહમુદા—વારું તમારે ત્યાંથી સદાવરત શા મોટે વહેંચાય છે ?

હોસનઆરા—ખાદાના નામ ઉપર વહેંચ્યામાં આવે છે.

મેહમુદા—શું ખાદાના નામ ઉપર આવડું તે એનું નામ ? કે જે કોઈ તેમાંથી ભોજન લીએ, તે ઉમર સ્ત્રી તમારું ગોત્રામ બની રહે, ને જેમ ખીજાં પગારદાર નોકરો તમારો અદબ કરે છે અને તમને માન આપે છે તેમ તે પણ કર્યા કરે ? એવાં સદાવરતમાંથી ધર્મ શું ધૂળ લાગવાનો ?

હોસનઆરા—અમારી સંખ્યાવત છતાં અમને માન નહિ આપે, ત્યારે શું અમને ખાસડાં માર્યા કરે ?

મેહમુદા—તોઆહ ! તોઆહ ? અહીંઆં ખાસડાંની વાતજ ક્યાં છે ?

હોસનઆરા—બેન, એવાં હજારો લોકોએ બેઅદબીથી બોલી ઉઠવું, એ ખાસડાં મારવા મરખુંજ છે.

મેહુમુદા—જ્યારે એક ધર્મનું કામ જોદાનાં નામ ઉપરજ કીધું ત્યારે તેના ઉપર તમારો આભાર કશો રહ્યો નહિ. ધર્મ એક કરો, ને તેના બદલામાં બે તો મળી શકવાના નથી. પેલી દુનિયાના સવાબખી લ્યો, ને આ દુનિયામાં માનવાનળી ઈચ્છાખી રાજો એ બે કેમ બને? ધર્મ કરીને એવી ઉમદ રાજો કે એ હમારી તાબેદારી કરે તો તે ધારણું અધઠિત છે. જો તેમ ન હોય ત્યારે તો જો આદમી સરખાં છે, જેવાં તમે તેવી હું અને તેવીજ દિયાનત દાસી.

હોસનઆરો—તમે પોતે પોતને દાસીની બરાબર ગણો તો સુખત્યાર છે, પણ હું તો જોદાની મેહરબાનીથી ખાલેસ અમીરઝાદી છું, અને હમણા પણ દસ વીસ તો હમારે ઘર નોકર હશે.

મેહુમુદા—આ તો જીવનની વાત છે કે તમે અમીર છો મોટા દુનિયામાં જોએ છે તે ઝઘળાંએએ તમારો અદખ કર્યો! અને આ તો બહાર અધર્મપિણું છે કે તમે અમીર છો તેટલા સારું જેને મરજીમાં આવે તેને ગાળો દેવા કરો!

હોસનઆરો—મેં ગાળતો કાંઈ દીધી નથી.

મેહુમુદા—ગાળના માયામાં શું શિંગડાં હોયછે? તમે તેને જૂઠી કહી, નામુરાદ કહી, મુઠ્ઠા કહી, ડોળા કૂટી કહી અને વળી એમ પણ કહ્યું કે લોકડાંની ચીરના મારથી મુડદું કરી મુકતે!

હોસનઆરો—ગાળો જો એવીજ થતી હોયતો જોદા પનાહ! ત્યારે મારે શું તેને “જનાબ” કહેવું હતું? અથવા “ખુદાવંદ” કરી બોલવું હતું?

મેહુમુદા—એટલી જરૂર શું કે કહીએ તો જનાબ અને ખુદાવંદ કહીએ, અથવા એકદમ જૂઠી, નામુરાદ ને ડોળા કૂટી બતાવીયે. તમે માહું ન લાવશો, પણ એજ બોલો જો કોઈ તમને કહે તો કેવા માઠા લાગે?

હોસનઆરો—મને તો માઠા લાગવાજ જોઈએ, પણ એ લોક એટલી હલકી અવસ્થાના છે કે તેમને નહારે માનવાનું કાંઈ કારણ નથી.

મેહુમુદા—બસ તમારી એજ બૂલ છે. આ દાસી તેવી સ્થિતિની નથી. ગરીબ તો છે પણ આપરદાર છે.

હોસનઆરો—જરા તમેજ કહેની કે ગરીબ હોય તે વળી આપરદાર કેમ હોય?

મેહુમુદા—બેશક તમારી આંખમાંતો દોલત એજ આપર છે; પણ મારી નજરમાં, બસકે જોદા, પેગમ્બર અને દુનિયાના અકલમંદોની નજરોક તો નેકી મોટી મળત છે.

હોસનઆરો—વારું ત્યારે હું પણ દિયાનત બેગમની કાંઈ નેકાં તો જાંબળું! એ કયાં સદાવરતાં વહેંચે છે? કેઈ ધર્મશાળા મુમાફરો મોટે બુંધાવી

આપોછે? કયા કુવા તરસિયાંએને મોટે જંગલમાં ખોદાવ્યાછે? કઈ વિધવાએના દરમયા આને કઈ મસજીદનાં મુસાફરોને મોટે ખાધાનું મુકર કરી રાખેલું છે?

મેહુમુદા—અસ એજ શું નેકીઓ છે! એ નેકીઓ તો દોલતમાં દોના ભાગમાંની છે. લ્યો હવે હું દિયાનતની નેકીઓ ગણાઉં છું, તે સાંભળો. તે એટલી તો ગરીબ છે કે દાસીપણું કરેછે પણ એવી તો ઇમાનદાર છે કે લાખને આક સમજેછે. છ રોટી સવારના, ને છ સાંજના એને અહીંઆથી મળેછે તેમાંથી ચારેક પોતે ખાય છે ને બેએક જરૂર કરી ખોદાના નામ પર મસજીદમાં આપી આવેછે. તેની આ એક રોટી તમારાં મદાવરતાખાના કરતાં એક લેખે વધુ છે. વળો જુઓ એની ઉમર એટલી ભરાઈ ગઈ છે કે સોયનું નાકું વટીક દિસ્તું નથી, તે છતાં હમણાં એ સિવવાના કરંડીઆને ઉઘાડી બેઠીછે, તે તમે જોશો કે પાડોસણના અચ્ચાંઓના કપડાંને કિંગડાં મારી આવશે, છ માત ઘરનો સોદો સામાન કાંઈ પણ ફાયદા વગર બંધા વખત લાવી આપ્યા કરેછે. પાડોસીઓમાં કોઈ આબરો હોયછે તો આબરોઆનું મુતર કત્યાદિ ખોદા વાસ્તે પોતે વેદને ત્યાં લઈ જાય છે અને ગાંધીની દુકાનથી દવાનો નુસ્કો બંધાવી લાવી, કુટી, ચાલને આબરોને પામે છે, અને દહાડામાં દસ વખત જઘને તેની ખપ્પર અંતર લીએ છે. જૂનું કદી બોલતી નથી, કોઈની આડી ચૂંગલી કરતી નથી. કોઈની પાછળ બદગોઈ કરતી નથી; કોઈના કામમાં આનાકાની કરતી નથી; જોને સારી મલાહ ને સારી શિખામણ આવેછે. તમે તેને વગર આવડની સમજોછો પણ તમારા કાકા મોટા હકીમજી સાહેબ જ્યારે પધાર્યા હતા અને અહીંઆં મળવા આવતા હતા ત્યારે હંમેશ દિયાનતને પૂછતા અને ઘણી મેહરબાનીથી તેની સાથ ઘણો વાર સ્થવી વાતો કરતા હતા.

હોસનઆરા—ઓહો! ત્યારે તો દિયાનત મોટું માણસ છે.

મેહુમુદા—બેશક, ફરેશ્તા સરખું આદમી છે. ઉસ્તાનીજી એને એટલો તો અદબ કરેછે કે કોઈ પોતાની માનો પણ ન કરતી હશે.

હોસનઆરા—શું ખરેખર દિયાનતને મારી વાતથી માફ લાગ્યું હશે?

મેહુમુદા—વાત તો માફ લાગવા જોવીજ હતી, પણ કદાચ તેણે પોતાના સારા સ્વભાવને લીધે મન ઉપર લીધું ન હશે.

હોસનઆરા—વારું ત્યારે હવે શું થશે?

મેહુમુદા—થવાનું શું હતું? તે બિચારીની પાસે શું કાંઈ બચકર છે કે તમારી પાસેથી બદલો લીએ?

હોસનઆરા—સારું, ત્યારે બીજું શું કરશે? ઘણું કરશે તો માજી આગળ રાવ કરશે, તો તેથી હું કાંઈ બિહિવાની નથી.

મેહમુદા—એ વાતની તો તમે ખાતરી રાખો કે તમારાં માણુ આગળ તો શું પણ ખીજાં કોઈ પણ આગળ એ વાતનો એક ખાલ વટીક ખોલનાર નથી. એ દિવાનત ધણીજ ખમનારી છે.

હોસનઆરા—ત્યારે હવે ધાસ્તી શેની? જે ખોલાઈ ગયું તે ખોલાઈ ગયું.

મેહમુદા—અરે! એ તો એક જુલમની વાત છે. તેનું જે દિલ દુખાયું છે તેથી એવું ન થાય કે કદાચ ખોદાની નજરમાં બુકું લાગ્યું હોય. ખોદાનો માર ખજાનો માર છે. તેની લાકડીમાં અવાજ નથી, ખોલ ખોલતામાં જે ચાહે તે કરી નાખે. સારાં સોજાંને આંધળું કે કોહિડિયન કરી નાખે અને પાદશાહ સરખાને બીજા મારતો ખનાવે.

હોસનઆરા—બાં, ત્યારે તો ખોદાને ખાતર દિવાનત પાસે મારો વાંક માફ કરાવી આપો.

મેહમુદા—જ્યારે હું યુનાહમાં શામેલ નથી, ત્યારે હવે મારીમાં પણ હું શામેલ નથી થવાની. તમે તેને કોકરમાં નહારા ચુપ્પો કહ્યો છે તો તમજ તેની પાસે તમારો વાંક માફ કરાવો.

હોસનઆરા—કીક, ત્યારે દિવાનત જરા એકાંત થશે ને હું તેને કહીશ.

મેહમુદા—એકાંત થવાની શી જરૂર છે?

હોસનઆરા—શું હું એક અમીરઝાદી થઈને જોના દેખતાં એક ચાકરડી આગળ હાથ જોડું?

મેહમુદા—ખરે તો એજ છે કે જોના દેખતાં તમે તેને હજકી પાડી તો જોની શામેલ તેને ખુશી પણ કરવી જોઈએ. તમારાં ભેજાંમાં અમારી કાંઈ એવી ઠસી રહી છે કે નહિ જણાવું કે તમે પોતાને માટે શું સમજો છો. જ્યારે તમારે મોહોડેથી મગરૂની વાત હું સાંભળું છું ત્યારે મને ધુજરાં ભરાઈ આવે છે, કે ખોદા ખેર કરે.

આ સાંભળીને હોસનઆરા દોડતી જઈ દિવાનતને વળગી પડી અને રડવા લાગી. તે જોઈ દિવાનતની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તરત તેણે હોસનઆરાને ઠંચકી ગણે લગાડી હજરે દુઆ દીની. હોસનઆરા પોતાની ભૂલ માફ કરાવીને પાછી મેહમુદા આગળ આવીને ખોડી, “હ્યોજી, મેં દિવાનતને રાજી કરી નાખી.”

મેહમુદા—ખેમ સારું, આયું કોહજો કે હવે તમને દિલમાં કેવું લાગે છે?

હોસનઆરા—મને લાગે છે કે પોતાની ભૂલ કમૂલ કરવી એમાં કાંઈ એઆખરે જેવું નથી. હું નહિ જતે તો દિવાનતની આગળ મદા આંખ ચોરાવવી પડતે. તમારા કહેવાથી મને ગભરાટ થઈ આવ્યો હતો, પણ હમણા તો દિલમાં એક અજબ તરેહની ખુશી ઉપજેલી જોવાઈ.

મેહમુદા—બેશક તમે ઘણી ડાપણુ અને ઘણી બુઝર્ગીની વાત કાઢી. જે સાંભળ્યે તે ખુશી થઈને તારીફ કરશે. વળી ખાદાની હજૂરમાં તો તેનો બદલો એટલો મોટો છે કે દુનિયાની કોઈ સીજ એની બરાબર નથી થઈ શકવાની. જેટલી ચોપડીઓ આજ સૂઝી મેં વાંચીછે તે મૌમાં એમજ લખેલું છે કે દિલ દુખવવાના કરતાં વધુ કોઈ ગુનાહ દુનિયામાં નથી, તેમજ આતરદારી અને દિલાસો કરવા કરતાં ચઢતું કોઈ ધર્મનું કામ નથી.

ખરી સખાવતનો એક દાખલો.

મેહમુદા અને હોસનઆરા વચ્ચે ઉપરી વાંતો ચાલતી હતી ને કામ પણ થતું હતું. એકગમ એ વાતચિત પૂરી થઈ અને ખીજીગમ ભજિયાં તૈયાર થઈ ઉતરી. તેમાંથી થોડાંએક લઈ એક ટોકરી ભરી ખાદાના નામ ઉપર મસજીદમાં મોકળ્યાં અને જે બાકી રહ્યાં તે ઉસ્તાનીજી આગળ લઈ જઈ મુક્યાં, પણ તે દહાડે ઉસ્તાનીજીને રોજબ હતા તેથી છોડીએને કહ્યું કે, “તમે મુઘળીઓ ખુશીથી આવ્યો.” ટૂંકામાં મુઘળીઓએ સાથે મળીને મારીપેઠે આવ્યાં.

મૌના જેટલો ભજિયાંનો એક ભાગ દિયાનતને પણ મળ્યો હતા. દિયાનત તેને સોડમાં લઈ છૂપે પગલે બાહર નિકળી. તેને જતાં મેહમુદાએ જોઈ અને હૃસે હોસનઆરાને કહ્યું “બેગમ સહિબ, ! બેગમ સહિબ, ! ત્યી. આવો હું તમને મારા કહેવાની આતરી કરી આપું.” પછી હોસનઆરાનો હાથ પકડી આરીજી આંથમાં લઈ જઈ ઉભી કાઢી, એટલામાં દિયાનત પણ પાડોસણને ઘર જઈ પહોંચી, અને તેના બચ્ચાંઓનું નામ લઈ લઈને આરથી ખાલાવી પોતાની પાસે બેસાડ્યાં અને પેલું પકવાન જે તેને મળ્યું હતું તે તેઓને પોતાને હાથે ખવાડી દીધું. જ્યારે આઈ ચૂક્યાં ત્યારે મૌના હાથ મોહાડાં ઘેવાડીને પોતે ત્યાંથી પાછી ફરતાં મૌને તોકીદ કરતી આવી કે, “બખરદાર, ચિકણા ખોરાક ઉપર પાણી પીતાં ના, ખાંસી થઈ આવશે.”

દિયાનત ઘર આવી તો મેહમુદાએ પૂછ્યું, “કેમ, આઈ દિયાનત, પકવાન કેવું થયું હતું ?” દિયાનત ખાલી, ખાદા રાખે ઘણું મઝાનું, મને તો ઘણુંજ બાલ્યું.” એ સાંભળી મેહમુદાએ હોસનઆરાને કહ્યું, “જોડું તમે ? આ ઓરત કેટલે દરજ્જેની નેક છે. ગમે તેવુંખી આધાનું કાંઈ હોય અને તેમાં વળી ભજિયાં જેવી નવી સીજ હોય તો જીવ લલચાયા વિના રહે નહિ. વળી અકસર કરી બુઝાંએને તો આધાનો હાવરો વધુ હોયછે. પણ જીવો દિયાનતે પોતાના પિત્તાને કેવો માયોછે ને આવી ગરીબી પર સંતોષ રાખી પકવાન ચાખ્યું વટીક નથી.”

હોસનઆરા—હું દિયાનત અને પાડોસણ વચ્ચે કાંઈ મગાઈ નાતું છે ?

મેહમુદા—નહિ, કાંઈજ નહિ. એ બંધોનો પંથ જુદોજ છે. આ પાડોણુસ તો પાત્રીપટ તરફની રહેનારી છે. આહીઆં એનું સંયું વહાણું કોઈ નથી; સગાં વહાણાં આથે સલૂક તો સૌ કરે છે. ભત્રી દિયાનતની ઉલટજ છે કે ન જાણુ કે ન પિછાણુ, પણ દિલોબ્બન કુરબાન. વાઈ જરા એની ખેરખાહી તો જુઓ કે, “ખયરદાર કોઈએ ચિકણુ ઉપર પાણી નહિ પીવું” વળી એના માથાં દિલ ઉપર તો નજર કરો કે, કેવે છૂપે પગલે ગઈ, ને જ્યારે મેં પૂછ્યું ત્યારે પકવાનની એવી તો તારીફ કીધી કે ગોયા પોતેજ આકું હોય. એન, સાચી ખેરાત તો એનેજ કહે છે; નહિ કે આપે તો ખોદાના નામ ઉપર, ને ઇચ્છે પોતાનું નામ કહાડવા. વાઈ સદાવરત વેઈંચવું ને ઢાલ વગાડીને આપવાની ટકર શું ? આપવું તો તેજ ખઈ છે કે એક કાનની ખીજને ખયર ન પડે.

જેણે ગણતાં ન આવડે તેનાથી હિસાબ શું થાય ?

એટલામાં દિયાનતે આવી મેહમુદાને કહ્યું, “ખાઈ સોહબ, હવે તો ભળિયાં તળાઈ ચૂક્યાં. પેણે રૂપિયો જે તમે મને આપ્યો હતો તેમાંના કાંઈ પૈસા ખચકા મારે છેડે બાંધેલા છે, ને કેવે છૂટી પડશે માટે તેનો હિસાબ કરી લ્યો તો હીક.”

મેહમુદા—તમને યાદ છે, શું શું ચીજ લાવ્યાં હતાં ?

દિયાનત—છ આનાનું ધી, બે પૈસાનું તેલ, દોઢ આનાનો ચણુનો આટો, ત્રણ આનાની ખાંડ, એક આનાનું દહી, બે આનાનો મેદો. બસ એટલી ચીજ તો તે રૂપિયામાંથી આવી છે.

મેહમુદા—આમ કાતમાં, જુઓ તો દિયાનતને છેડે આઠ પૈસા બાંધેલા હશે તે છોડી લાવો.

પૈસા છોડી લાવી કાતમાંએ મેહમુદાના હાથમાં આપ્યા. હોસનઆરા ખડપથી ઉઠી આવીને બોલી, “જોઈ, જોઈ, કેટલા પૈસા છે ?” ગણી જોયા તો આઠ નિશ્ચયા. ત્યારે તો અજબ થઈને મેહમુદાને પુછવા લાગી, “ભલાંજી, વગર ગણવે તમે કેમ જાણ્યું કે આઠજ પૈસા છે ?”

મેહમુદા—હિસાબ કરી જોયાથી.

હોસનઆરા—હિસાબ તે શું ?

મેહમુદા—હિસાબ તે એ કે રૂપિયાના સોળ આના, ને આનાના ચાર પૈસા. જેણે ખરચ દિયાનતે ખતાચો તેનો મેં ઝરવાજો કીધો તો ચોદ આના થયા, ને બે આના બાકી રહ્યા જેના આઠ પૈસા થયા.

હોસનઆરા—એ તો ઘણુંજ અજબ જેવું છે. મેં મારે ઘરં તો એવી વાત કદી સાંભળી હતી નહિ.

મેહમુદા—હા એ અજબ ભેવી અને ઘણી કામગીરી ચીજ છે. દુનિયાં ભરનું ધોળુદણુ ને વહેવાર સૌ હિસાબપર રહેલું છે. તમારે ધર હિસાબ તો ખસિત થતો હશે, કાં કે તમારું તો મોટું અમીરી ધર છે. ગરીબમાં ગરીબ ધરમાં પણ થોડા ધણા હિસાબ તો જરૂર હોય છે.

હોસનઆરા—શું એમાં પણ કાંઈ શિખવાનું છે ?

મેહમુદા—દુનિયાંમાં કેટલીએક ચીજ એવી પણ હોય છે કે જે શિખવી ન પડે, પણ નાના મોટા હિસાબ તો લોક મોહોડે પણ શિખી લીએ છે, ને બજારમાં તો વાણીઆ, વધીઆત, હલવાઈ વિગેરે સૌ જરૂરજોગો હિસાબ જાણે છે.

હોસનઆરા—ત્યારે શું નિશાળની આ છોડીએ પણ હિસાબ જાણે છે ?

મેહમુદા—હા, કેટલીએક તો ઘણું જાણે છે, કકણમાં કકણ ગણતરી કરી શકે છે. જોને વગર શિખેલીએ મહિનાએ સૂઝી વિચાર્યાં ને ગણ્યાથી પણ કરી શકતાં નથી અને કેટલીએક જોએ શિખાડે છે તેએ પણ બજારવાળાંએ કરતાં કાંઈએક વધુ જાણે છે. અગર કહો તો હું તમારી સામે એએને હિસાબના કાંઈ સવાલો કરું, તમે જોશો કે કેવા તરતર જવાબ દેશે.

હોસનઆરા—હા, ઘણું મારું પૂછા.

હિસાબો વિષેના દિલપસંદ સવાલો.

મેહમુદા—કેમ કુલસુમ, ત્રણ, સાત અને નવ મળીને કેટલા થાય ?

કુલસુમ—ઓગણીસ.

મેહમુદા—વાર, આઠ, છ અને બે મળી ?

કુલસુમ—સોળ.

મેહમુદા—પચીસ રૂપિયામાંથી આઠ રૂપિયા ખર્ચ થાય તો કેટલા રૂપિયા બચે ?

કુલસુમ—સત્તર.

મેહમુદા—બન્ને કહો તો ખર્ચ કે સવાસો તે કેટલા રૂપિયા થાય ?

કુલસુમ—સો અને પચીસ.

મેહમુદા—વાર પોણીઆરસો તે કેટલા થાય છે ?

કુલસુમ—ત્રણસો પંચોતેર, અથવા આરસોમાં પચીસ કમ.

મેહમુદા—બેન શાઆરી તો ત્યારેજ ઘટે કે આટલું કહો ત્યારે, કે બળવાના વખતમાં અમીના સાત વરસની હતી અને બળવાને હમણાં છ વરસ થયાં છે ત્યારે અમીનાની ઉંમર હમણાં કેટલાં વરસની થવી જોઈએ ?

કુલસુમ—તેર વરસની.

મેહુમુદા—એક વાત વધુ કહો કે અમીનાનો ભાઈ તેના કરતાં ચાર વરસ વડો છે તો તે બળવાની કેટલાં વરસ અગાઉ જન્મ્યો હતો ?

કુલસુમ—(વિચારીને) અગિયાર વરસ.

મેહુમુદા—બેન ઓખીદા, તમે તો કુલસુમ કરતાં વધારે શિખિલાછો, બતાવો તો ખરાં કે, જો દોઢ સેર માથા છ છોડીઓ ઝરખે ભાગે વહેંચી લીએ તો દરેક છોડીને કેટલો કેટલો મળશે ?

ઝોબીદા—પા પા સેર.

મેહુમુદા—બસો કેરોઓ દસ છોડીઓને વહેંચી આપવી હોય તો દરેકને કેટલી ?

ઝોબીદા—એ તો ધાઝુંજ સેહલુ છે—વીસ વીસ.

મેહુમુદા—આ આગણમાં ગોલાબનું ઝાડ છે તે ઉપરથી દરરોજ ૧૫ ફૂલ ઉતરે છે તો તે મહિના દિનમાં કેટલાં થશે ?

ઝોબીદા—ઝાડી ચારસો, અથવા ચારસોને પચાસ.

મેહુમુદા—જાત આને ગજને હિસાબે એક ઇન્દરને માટે જાત ગજ છોટની શું કિંમત થઈ ?

ઝોબીદા—(વિચારીને) ત્રણ રૂપિયા એક આનો.

મેહુમુદા—દારિયાનું ૮ ગજનું એક થાન ત્રણ રૂપિયે પકડ્યું તો એક ગજનું શું પકડ્યું ?

ઝોબીદા—(થોડો વાપત વિચારીને) છ આને ગજ.

મેહુમુદા—વાઈ દોઢ આનાનું છ ટાંક ઘી તો અરવો સેર કેટલાનું થયું ?

ઝોબીદા—(હલેલી પર આંગળીથી કાંઈ લખીને) બાર આનાનું.

મેહુમુદા—ભત્તી રાખા, તમે તો તસ્દી હોયો. તમે તો માટાં હિસાબી છો, બતાવો તો, નવ તમુ પોહોળાઈનું એક લુગડું ઇન્દરમાં નવ ગજ લાગે છે તો, પૂરા એક ગજ પતેનું કપડું હોય તો કેટલું લાગે ?

રાબ્બા—(સ્લેટ પર ગણીને) પાંચ ગજને એક તમુ.

મેહુમુદા—વાઈ કહો કે આ ખડકી જેમાં આપણે બેઠલાં છીએ, તે છ ગજ લાંબી અને અડધી ગજ પોહોળી છે તેને અંદનની કરવાને કેટલું કંતાન જોઈએ ?

રાબ્બા—પણ કંતાનનો પતો શું ?

મેહુમુદા—સાધારણ એક ગજ.

રાબ્બા—તો પૂરા પંદર ગજ જોઈએ.

મેહુમુદા—આ એક સવાલનો જવાબ આપો તો તમને બહુ શાંખાશી થશે—પેલા મોટી મસજીદનો હોજ સમચોરસ છ ગજનો છે, ને ઉંડાણ બે

ગળ છે. હવે તેના એક ગળ સમચારસમાં ત્રણ પપ્પાલ પાણી માએછે, અને એક પપ્પાલમાં પચીસ કળસિયા; અને એક કળસિયામાં ૧૫ ગલાસ અને એક ગલાસમાં નવટાંક પાણી સમાય છે તો એ હિસાબે આપ્પા હોજામાંનું પાણી કેટલું?

શબ્દા—(પા કલાક ગણીને) બસો ત્રેપન માણ ને પાંચ સેર.

હોસનઆરા—એહિ! આ કમળખોને કેવી કેવી વાતો આવડી ગઈછે. છોડીએછે કે બલા!

મેહુસુદા—એ કરતાં પણ અજબ અજબ વાતો એમને ખબર છે. મં તમને સમજ પડવા માટે સેહેલી સેહેલી વાતો એમને પૂછીછે. કેમ બાઈ હાજરા? જામે મસજીદના મિનારાને વગર ગળે, વગર દોરીએ અને વગર ઉપર ચઢવે તમે માપી શકશો?

હોજરા—હા, વગર અડચણે. પડચણએ માપવાનો હિસાબ મને આવડેછે. જે એક મહિનાની વાત ઉપર મારાં કુટુંબ સાથે હું “પલવલ” ખાતે ઉજાણી ગઈ હતી; રસ્તામાં કુતબ મિનારાની પાસે નાસ્તો કરવા હમે ઉતર્યા, મને તો એ વિદ્યાનો ધણો અભ્યાસ હતો તેથી તરત મં એક સોરટિયું લીધું ને મિનારાનો પડચણયો માપીને ત્યાંજ જમીન ઉપર હિસાબ માંડયો. સાથેવાળાં મારી મસ્કરી કરવા લાગ્યાં. મં તો મિનારાની ઉંચાઈ માપી લીધી ને મારે હિસાબે જેટલો થયો તેવાદ રાખ્યો ને જ્યારે ઘર આવ્યાં ત્યારે ચોપડીમાં તપાસી જોયું તો મારી ગણતરી બરાબર હતી, માત્ર એક ગળને શુમારેનો ફરક હતો.

શબ્દા—બહાં ખેન હાજરા, પડચણવાનો હિસાબ કેમ ગણવો તે મને પણ સમજવશો?

હોજરા—હા, એ તો ધણું સેહેલું છે. એક સોરટિયું લઈ તેને માપવું, પછી તેને તડકામાં સિધું ઉભું રાખી તેના ઓળાને માપી જોવો, પછી મિનારાના ઓળાને બરી જોવો, તો ત્રિરાશીના કાયદાથી મિનારાનું ઉંચાણ જણાઈ આવશે, તે એવી રીતે કે આટલાં લાંબા સોરટિયાનાં ઓળો આટલો લાંબો તો, મિનારાનો પડચણયો જે આટલો થયો તે હિસાબે મિનારા કેટલો ઉંચો હશે?

રાખા તો આટલો ખુલાસો સમજીને ખુશીને મારે કૂદવા લાગી, પણ હોસનઆરા તો ગણિત વિદ્યા તદ્દન જાણતી ન હતી તેથી તે આ ભેદ કાંઈ સમજી નહિ, ને હાજરાની તરફ જોઈ બોલી, “વાંઝણી જૂઠી, વાંઝણી લખાડણ, પોતે હજી તો પૂરા ચાર હાથની થઈ નથી, ને હજારે કોઝનો ઉંચો મિનારો માપવા નિકળીછે! શું તમે બોલ્યાં ને મં માન્યું કે? બોલોને જોયો નથી પણ અકબીથી તો પિછાણ્યોછે. બોલતા તો દિવાના, શું સુનતાખી દિવાના.”

વાતે વાત કરસમ આવાની બુરાઈ.

મેહમુદાએ જોયું કે બાઈ સાહેબને પોતાને જે સીજ આવડતી નથી તે ઉપર વળી ક્રોધિત બીજાને ગાળ દેછે, એટલે મેહમુદાએ તરત તેને તોડી.

મેહમુદા—હૅં ! હૅં ! બેગમ સાહેબ, તમારી એ તે શું રીત કે વાતે વાતમાં તમે નકામાં મિજાજ ખોલી દોછો ?

હોસનઆર—પાક ખાદાના કસમ, મેં તો મિજાજ જરા પણ નથી ખોલ્યો, કે નથી હું કાંઈ ખોલી.

મેહમુદા—બર દહને કસમ આપો એ તો વળી વધારે દુઃખભર્યું છે.

હોસનઆર—એમ વાતે વાતમાં તોડ્યા કરે ત્યારે તો ખાલવુંજ દુઃખભર્યું છે.

મેહમુદા—જો જરા મનિસાકથી મારી વાત સાંભળો તો હું કાંઈ કહું; અને જો તે ખોટી હોય તો હું મારી હાર કબૂલ કરું.

હોસનઆર—હા, કહેતી ?

મેહમુદા—પહેલાં આતો કહો કે તમે ખાદાના કસમ કાં આધા ?

હોસનઆર—એટલા મોટે કે તમને મારા કહેવા ઉપર બરોસો આવે.

મેહમુદા—એ તો તમારી સમજના કૅર છે. જેની વાત ઉપર બરોસો નહિ, તો તેના કસમ ઉપર તો લાખ દરજ્જે એતબાર નહિ.

હોસનઆર—વારું એમ કસમ આધા તો તેમાં ખોટું શું કાણું ?

મેહમુદા—હા, ખોટું કીધુંજ તો. ખાદાને તમે છેડીઓનાં ઢીંગલાં ઝરખા અથવા ઘરમાંની રમત જેવો સમજીયાંછો. તમને અંધે જગતના તે આર્પિદ અને બાદશાહનું નામ, આવી બેઅદબીથી લેતાં ધાસ્તી લાગતી નથી ? દુનિયાંની આ મિદમાની તો જુઓ કે આદમી આદમીના અદબ કરેછે, ને વાતો વચ્ચે તેમનાં નામ નથી લેતાં. મા આપ કે વડાં બાઈ બેન અથવા કોઈ બુઝુર્ગનું નામ ન લેતાં વાતે વાતમાં ખાદાનું પવિત્ર નામ લેયા કરેછે. જ્યારે હું કોઈને ખાદાનાં કસમ આતાં સાંભળું છું ત્યારે મારાં રૂએરૂઆં ઉભાં થાયછે અને અજબ થઈને મોહોડું ડીકયા કરે છું કે કેમ કરી આપો ખાલ બેધડક તેનાં મોહોડાંમાંથી નિકળેછે ?

હોસનઆર—જો ખાદાનું નામ લેવાની મનાઈજ હોય તો નિમાજ અને અંદગીમાં તેનું નામ કાં લીએછે ?

મેહમુદા—અંદગીમાં નામ લેવું એ જૂદીજ વાત છે. પણ એક વાતને ખાદાનાં નામથી ટેકો આપવો અને જગેજગ તેનાં નામથી ખોલી ઉઠવું એ મિલકૂલ બેઅદબી છે.

હોસનઆર—લોકો તો વાતે વાતમાં “બેલા બેલા” કહ્યા કરેછે તે કેમ ?

મેહુમુદા—એક વાત ખોટી હોય ને દુનિયાના લોકો તે કરતાં હોય તેથી કાંઈ તે સારી થઈ શકતી નથી. જો દુનિયાના લોકોનો દાખલો લજીએ તો સારા દિનદાર અને નેક બંદા ઘણાજ થોડા મળશે. તમે જરા આટલી વાત પર વિચાર કરો કે ખોટાની બુઝોર્ગી અને તેની મોટાઈ અગર આપણું દિલમાં છે તો લાયક નથી કે તેનાં પાક નામની સાથે આપણે એવી બિઅદબી અને તોછડાઈ કરીએ. માણસ જાત બાણેબાણ ગુનેહગાર છે. તેણે પોતાની પદવી પ્રમાણે તે મોટા મરતબાના સાહેબની શક્તિ અને તેની પાકી પર નજર કરતી.

હોસનઆરા—હા ખરું, કસમ ખાવા તો ઘણીજ નકારી વાત દેખું. તોખા, તોખા, હવે પછી મારે મોહોડેથી કસમ નિકળે તો જરૂર કરી મારાં મોહોડાં પર તમાર્યા મારજો.

મેહુમુદા—એમ તો કેમ બને? તમેજ હવેથી ખુબ ધ્યાન રાખજો. પણ જો તમારાં ધ્યાનમાંથી એ વાત જતી રહેશે તો હું યાદ દેવાડીશ. બસ એ તો થઈ ચુક્યું, પણ હવે હું પૂછું છું કે તમે બિચારી હાજરાનું દિલ કાં કુખ્યું?

હોસનઆરા—બેન, મેં તો હાજરાને કાંઈ પણ કહ્યું નથી. તમે નકામી તે બિચારીને મારી સાથે અથડાવો છો.

મેહુમુદા—જૂઠી, લખાડણ કહ્યું ને વળી કહો છો કે કાંઈ પણ નહિ કહ્યું! એ તો વળી ધ્યાનત દાસીના જેવી વાત પાછી થઈ. તમે નથી જાણતાં કે જૂઠું બોલવું એ ભારી એબની વાત છે, ને ભત્રાં માણસોની વહુ દિકરીઓ જૂઠું બોલતી નથી. કોઈને જૂઠી કહી દેવું તે કોઈ ઉપર ચોરી સહાવવા સરખુંજ છે.

હોસનઆરા—બાઈ, મેં તો હસવામાં કહ્યું હતું. પોતપોતા વચ્ચેના ઘરેખાને લીધે એવી વાત વગર ધારણથી મોહોડેથી નિકળી જાય છે. અગર રાત દહાડાના સાથે બેસનાર ઉઠનાર સાથે એટલી સંભાળ રાખવી પડે ત્યારે તો જીવવુંજ કઠણ થઈ પડે.

મેહુમુદા—એ કાંઈ હસવાની અથવા ઘરેખાની વાત નથી, બલકે લડાઈ અને બિગાડની વાત છે. અગર સાથે બેસનારાં ઉઠનારાંઓમાં એવી વાતનો આકોસ નહિ રહેશે તો પછી એવીજ ટેવ પડી જશે.

મોટે ઘરની છોડીનું હસવા સરખું અમાનપણું.

હજારો કોસનો મિનારો.

પોતાનો વાંક જોઈને હોસનઆરાએ વાત ઉઘાટી નાખી. તે પોતાના વાંક સાથે પોતાની સહીનો વાંક કાઢવા બેઠી.

હોસનઆરા—વારું, એમાં મારોજ વાંક હતો કે હાજરાનો પણ હતો. કાં કે તે તો જમીન અને આસમાનને જોડવા ચાલી હતી !

મેહમુદા—બિચારી હાજરના તો કાંઈ પણ વાંક ન હતો. તેણે તો એક ખરી વાત કહી હતી.

હોસનઆરા—ખરી વાત ! જો એવુંજ ખરું હોય તો એવાં ખરેખરે સલામ છે.

મેહમુદા—તમે હજી કશું શિખ્યાં નથી, ત્યારે તમને દુનિયાં જહાનની ખબર તે ક્યાંથી હોય. તમારી નજરમાં તો હાજરાની વાત ખોટીજ લાગવી જોઈએ. પણ જ્યારે હાજરાને તમે જૂઠ્ઠી, લપ્પાડણુ કહી ત્યારે ખોદા માલમ મને શું ખતાવ્ય મળે તે બિહિકને લીધે હું કાંઈ ખોલી શકતી નથી.

હોસનઆરા—ખોદા વાસ્તે જે કાંઈ મનમાં હોય તે કહી દો; હું કાંઈ મનમાં માફું લાવીશ નહિ.

મેહમુદા—બેગમ સાહેબ, અમારઝાદી થવું એક વાત છે, અને વિદ્યા અક્કલ બીજી વાત છે. તમે એટલું વટીક નથી જાણતાં કે “કોસ” શેને કહેછે.

હોસનઆરા—કાં! હું તો કોસને આરી પડે સમજીશું. ખતાઉં ? “કદમે શરીફ” નું મુકામ એક કોસ, હોમાયુનની કપર ત્રણ કોસ, કુતબ-મિનાર ખાત કોસ અને—તમે તો ગયાં પણ ન હશે—મીરત પચીસ કોસ, પાનીપટ ચાર મંજલ. હું તો ઘણે ઘણે દૂર જઈ આવેલીશું.

મેહમુદા—ત્યારે તમે કુતબમિનારને હજાર કોસનો ઉંચો કેમ ખતાવ્યો ?

હોસનઆરા—કાં ? તેની હજાર કોસની ઉંચાઈ નથી ? તમે કદી નિચાં ઉભાં રહીને તે મિનાર જોયોછે ? ઉંચે જોતાં લક્ષા કબુતરની પેડે આદમી ઉત્તરાધને નિચે તૂટી પડેછે. કદી દોઢને ઉપર જવાનો જોગ બન્યોછે તો ભલા ભલા મરદોની છાતીએ દમ ચઢી આવેછે.

મેહમુદા—અગર ઉપર ચઢતાં ભલા ભલા મરદોને દમ ચઢી આવેછે, એ ઉપરથીજ મિનારે હજાર કોસનો ઉંચો છે એમ કાંઈ કહવું નથી.

હોસનઆરા—હું તો આટલા ઉપરથીજ ઘાઈશું કે ખચિત હજાર કોસની ઉંચાઈ હશે. મં માંબળ્યુંછે કે કેટલાયક મરદો પંદર પંદર વીસ વીસ કોસ ચાલી જવું કરી બિસાતમાં ગણતા નથી, ને એ મિનારા ઉપર ચઢતાં જ્યારે હરિંછ, ને દમ ભરાઈ આવેછે ત્યારે ખચિત કરી મિનારે ઘણોજ ઉંચો અને હજાર કોસ લાંબો હોવો જોઈએ.

મોટે ઘરની છોડીના વિધાના પહેલા પાઠ.

ધરતીનું આકર્ષણ.

મેહમુદા—એનું કારણ હું તમને સમજાઉં. આ દુનિયામાં જેટલી ચીજો છે તેને જમીન પોતાની તરફ ખેંચેછે. જે ચીજ ઉંચે ફેંકીએ તે કેટલેએક સત્રી તો ફેંકનારના જોર અને કોવતના પ્રમાણ મુજબ ઉંચે જાયછે,

પણ પછી જમીનનું આકર્ષણ તેને નિચે ખેંચી લાવે છે. પથ્થરને ઉપર ફેંકીને પછી જોયા કરશો તો એવું જણાય કે જેમ જેમ તે ઉપર જાય છે તેમ તેમ તેની ચાલ થીમી પડતી જાય છે, અને પછી પાછો ફરે છે ત્યારે તીરની પેઠે જમીનની તરફ દોડયો આવે છે. આથી ખાલું સાથે થયું છે કે દરેક ચીજ જમીનના ખેંચાણને લીધે ઉંચે જવા પામતી નથી, ને જેટલી જાય છે તે પણ ઘણી શક્તિથી જાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે આદમી ઉંચા મિનારાની ઉપર જવા માડે ત્યારે તેના બદનનો બોળો તેને રોકે છે અને ચઢનાર પોતાના અંગને બોળો જોરથી ઉંચકી ઉંચકીને ઉપર ચઢવા માડે છે, તેથી ઉપર જવામાં ઘણું જોર વાપરવું પડે છે, ને આદમી જલદી થાકી જાય છે, અને જ્યારે ઉપરથી નિચે ઉતરવા માડે છે ત્યારે ધમ ધમ કરતું જલદી નિચે ઉતરી આવે છે. તેનું કારણ એક તો તેનું પોતાનું જતી જોર અને બીજું તો તેના અંગના ભારનો ઝાંકો, જેથી તેને એવડું બળ થઈ પડે છે. એક દાખલા ત્યો કે આપણા ઘરનો માળ જો કે ઘણો ઉંચો તો નથી, ફક્ત અઢાર સીડિયા છે, તે છતાં પણ જમને ટેવ નથી તેને ચઢવું બહુ કઠણ લાગે છે. માછીને કોઈવાર જરૂરની ધેળા ઉપર જવું પડે છે તો માળ ઉપર પહોંચતાજ દમ લેવાને બેસી જાય છે, અને કહ્યા કરે છે કે, “એહો! માળ છે કે જાણે આક્રમ છે. ટાંટિયા તૂટી જાય છે.” પણ ઉતરવામાં જરાએ એવી કષ્ટિ પડતી નથી. હવે એ ઉપરથી તમને સમજાયે કે મિનારાની ઉપર જવાથી દમ ચઢી આવે છે એ કાંઈ તેની ઉંચાઈનું કારણ ગણાય નહિ.

હોસનઆરા—વાહ! વાહ! આ તો આજે મેં તદન એક નવીજ વાત સાંભળી કે જમીન ચીજોને પોતાની તરફ ખેંચે છે! પણ જરા આતો કહો કે છોકરાઓ જે પતંગો ઉડાડે છે તે પોતાની મેળે જમીન ઉપરથી ઉંચે કેમ જાય છે? વળી એક વાર મારા ભાઈ અર્જુનદે કાગળના ડબ્બાને એટલો તો ઉંચો ચઢાવ્યો હતો કે આસમાન સાથે તેને મેળવી નાખ્યો.

મેહુમુદા—પતંગ હોય કે ડબ્બો હોય પણ તે સૌ ઉપર જમીનનું ખેંચાણ અસર કરે છે. જો પતંગને ચઢાવીને રાખી મૂક્યું હોય તો હવાના આધારને લીધે જલદી નહિ તો ઘણે વખતે પણ નિચે પડવાનું બને.

આ સ વ જ ન .

એમાં ભેદ એ છે કે કોઈ ચીજ હલકી હોય ને કોઈ ભારી હોય. જેટલી ચીજો હલકી છે તે પોતાની મેળે ઉપર જાય છે, જેમકે ગલાસમાં પહેલાં તેજ નાખીએ અને તેની ઉપર પાણી નાખીએ, તો તેજ પાણી કરતાં હલકું હોવાથી પોતાની મેળે ઉપર આવી જશે. અથવા એક વાટકામાં ઘાસના તણખાં નાખીને પછી તેમાં પાણી ભરીએ તો તણખાં ને નિચે છે તે પોતાની મેળે

ઉપર આવી જશે, અને એજ કાયદે દરિયામાં હોડી અને વાહાણો ચાલે છે, કાંકે લાકડું પાણી કરતાં હલકું હોય છે તેથી તે પાણીની નિચે ખેસી શકતું નથી. અગર તે ઉપર થોડો બોળોખી મૂક્યો હોય તોપણ તે તેને ઉંચકી રાખે છે.

હોસનઆરા—હોડીએ પણ કુખી તો જાય છે.

મેહમુદા—તે તો જ્યારે હદખાર બોળો ભરે છે ત્યારે કુખે છે. પણ પતંગ ઉંચે જાય છે તેનું કારણ એ કે પતંગ ધણાંજ પાતળાં કાગળનું બનાવેલું હોય છે, કે જો તેટલાંની ગોળી બનાવી તોલી હોય તો કદાચ ત્રણ ચાર વાલથી વધુ થાય નહિ, ને તે કાગળને જ્યારે ખુલ્લું કરી મૂક્યું હોય તો તે ગજ નેટલી જગા ધરશે, અને એટલી જગામાં જે હવા ભરેલી છે તેને અગર વજનમાં સેર એક ધારે તો તેની સાથે પતંગનાં કાગળનાં વજનને મર્યાબો તો તેનું વજન રાખના દાણા નેટલું થશે. પણ પતંગના આખાં કાગળની ગોળી બનાવો તો તે કાગળનું આખું વજન એક નાના ભાગમાં એકડું થઈ જશે ને તેટલી જગામાં હવા ધણીજ થોડી રહેશે. એજ કારણથી પતંગ ઉપર જાય છે અને તેટલાજ વજનની ગોળી નિચે તૂટી પડે છે. વિદ્વાનોને જમીનના ખેંચાણ ઉપર ધણીએક શોધ કરતાં જણાવું કે હરેક ચીજનું ખેંચવું તેના અંતર અને જડ પદાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલે જે ચીજ વધુ જડ હશે તેની ઉપર જમીનનું ખેંચાણ વધુ થશે તેમજ નેટલી તે જમીનની નજદીક હશે તેટલી ખેંચાણની અસર પણ વધારે હશે. જો એક પથ્થર માળા ઉપરથી નિચે નાખ્યો હોય તો જેમ તે જમીનની પાસે આવતો જશે તેમ તેનું ઉતરવું વધુ ઝડપથી થશે. એજ પ્રમાણે એક પૈસો તથા પૈસા ભાર વજનના કાગળના એક દડો બનાવીને એ ખેંચોને ઉંચેથી સાથે એકજ વખતે નાખ્યાં હોય તો—જો કે પૈસા કરતાં કાગળનો દડો દેખાવમાં અને કદમાં મોટો હશે તે છતાં—પૈસો પહેલો નિચે આવશે, કાંકે પૈસો જાતે જડ છે, અને કાગળનો દડો મુરખદાર છે. વળી ધુંઆ પણ મદા ઉપર જાય છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે તે હવાથી ઘણો હલકો છે.

હોસનઆરા—કેવી મજાની વાત તમે મને સમજાવી. પણ તમારી પાતોથી એવું સમજાય છે કે જાણે હવામાં પણ ભાર છે એવું તમે સમજાવ્યું.

મેહમુદા—હા, ખચિત કરી હવામાં પણ ભાર છે.

હવાનું દબાણ.

હોસનઆરા—ખિચારી હવા તો ખિલકુલ હલકી કૂલ છે, તેમાં ભાર ક્યાંથી આવ્યો?

મેહમુદા—તેના તો એટલો ભાર છે કે તમે સાંભળોતો અચરત થઈ જાઓ. એક રૂપિયા નેટલી જગામાં પાંચ સેરથી પણ વધારે હવાનો

ભાર પડેછે, અને એ હિસાબથી તમારાં આખાં બદન ઉપર હવાનો કેટલા-
એક હજાર મણુ ભાર હશે.

હોસનઆશ—એવારી નાખું, જાદા ન કરે કે એટલો ભાર હોય.
મારો તો દયાબદન ચૂરોજ થઈ જાયતો.

મેહુમુદા—મેં કહ્યું તે કાંઈ જાડું નથી. વિદ્વાનોએ હવાને તોલને
ખાતરી કીધેલીછે.

હોસનઆશ—જે વાત તમે કહોછો તે એવી કહોછો કે કોઈની અકલ-
માંજ સમાઈ શકે નહિ.

મેહુમુદા—ખરૂં છે કે અબણુ લોકોની અકલમાં તો એવી વાતો ઉતરે
નહિ, કાંકે તેમાં તેઓની અકલની ખામી છે.

હોસનઆશ—વળી હવા પણ કાંઈ તોલી શકાતી હશે !

મેહુમુદા—હા, તોલાઈ શકાયછે, અને તે તોલવાની તદબિર સાંભળો.
એક ખાલી બાટલી લીધી અને તેને તોલી જોઈ; તે બાટલી દિશતી તો ખાલી
છે, તોપણ તેમાં હવા ભરાયલી છે. હવે એ તોલવાથી જે વજન થયું તેમાં
ધણે ભાગ બાટલીના અને થોડો ભાગ હવાનો છે. પછી બાટલીમાંથી હવાને
કહાડી નાખી તોલી જોઈ તો તેનો વજન એછો થઈ ગયો; કહો ત્યારે
તેનું કારણ શું ?

હોસનઆશ—બાટલીમાંથી હવાને શી રીતે કહાડી શકાએ ?

મેહુમુદા—તે કહાડવાને એક સાંચો હાયછે. પણ સાધારણ રીતે જો
મોહાડાંથી અંદરની હવા ચૂસી લઈએ તો તેથી પણ હવા નિકળી આવેછે.
વળી એને તપાસવાની એક ખીજી કળા એ છે કે છોકરાંઓને રમવાનો
રબ્બરનો કુક્રો આવેછે તે લઈ પહેલાં તો તેને દાખી સાંપીને તોલી લેવો,
એટલે તેમાં હવા રહેશે નહિં. પછી તેને કૂંક્રોને હવા ભરી લેવી. જ્યારે સારી
પેડ ભરાઈને ઉપસાઈ આવે કે તરત તેનું મોહાડું ખાંધી લઈ પાછો તોલવો.
એટલે જો સારો કાંટો હશે તો ખચિત તોલમાં ફેર પડવાનો. જ્યારે ગમે
ત્યારે તમે પણ અજમાવી જોજો.

હોસનઆશ—પણ જેટલો ભાર તમે ખતાવોછો તે તો અકલથી
ખિચકુલ દૂર છે.

મેહુમુદા—હવાનો ભાર જે આપણને જણાતો નથી તેનું પણ કારણ છે
અને તે એ કે દરેક જગ્યાએ અને દરેક સ્થાનમાં હવા છે. અંદરની હવાને
બાહરની હવા રોકેછે. જો બાહર હવા ન હોત તો અંદરની હવાથી આપણું
શરીર ફાટી જતે. કેટલીએક વેળા બહુતમાં કેટલાએકો ઘણાં ઉંચે ચઢેલાછે,
તેમને સારીપેડે એની અજમાયશ થયેલીછે, કાંકે જમીનની આસપાસ જે હવા

છે તે ઘણી ભારી છે, અને જેમ જેમ ઉંચે ચઢીઆમાં આવે તેમ તેમ હવા હલકી મળતી જાય છે. એ વાતના પુરાવામાં એક સેહલો દાખલો હું તમને સમજાવું છું—જો રૂનો એક મોટા ઢગલો કીધામાં આવે તો ઉપરનો રૂ ખસિત કરી ઉઠાવેલો રહેશે ને નિચેનો રૂ દબાઈને ઇસ થઈ જશે; તેજ હાલ હવાનો પણ છે. આપણે જમીન ઉપર રહીએ છીએ ને જેવી ઘટ હવા આપણી ઉપર તથા આપણી આસપાસ છે, તેવીજ આપણાં શરીરમાં પણ ભરેલી છે, તેથી બાહરની હવાનું દબાણ ને અંદરની હવાનું જોર બરાબર છે. પણ જ્યારે ઘણે ઉંચે જઈએ ત્યારે અંદર તો પેલી ઘટજ હવા છે ને બાહરની હવા હલકી છે, તેનું દબાણ અંદરની હવા સાથે સરખાવતાં એકઠું છે તે કારણથી શરીર ફાટવા માડે છે. તમને વધારે સમજ પડવા માટે હું બીજા એ દાખલો આપું છું. તમે આ તો માનો છો કેની કે પાણી ભારી ચીજ છે, કે તેમાં પણ કાંઈ શક છે ?

હોસનઆરા—પાણીના ભાર વિષે કોણને શક હોય ? મારેથી તો નાની સરખી ડોલ પણ ઉંચકાય નહિં.

મેહુમુદા—તમે કોઈ વાર હોજમાં નાહાયાં છે ?

હોસનઆરા—સેંકડો વખત; હમારે ઘર ખુદ જનાનખાનામાં ઘણું બાંધું ચારે હોજ છે તેમાં લોહાંની જાલી છે. રંગ રંગની માછલીઓ પળે છે.

મેહુમુદા—ત્યારે પાણીની અંદર ગયા પછી પાણીના કાંઈ ભાર શરીર ઉપર જણાય છે ?

હોસનઆરા—નહિં, કાંઈ નહિ.

મેહુમુદા—તેનું કારણ શું ?

હોસનઆરા—કાંઈ સમજવામાં આવતું નથી.

મેહુમુદા—કારણ એજ કે ઉપરનું પાણી દાખે છે, ને નિચેનું પાણી ઉંચકી નાખે છે, કાંકે આદમીનું શરીર પાણી કરતાં હલકું છે. તેથી ઉપરનું દબાણ ને નિચેનો ઉછાલો એકસરખા હોવાથી ભાર કાંઈ જણાતો નથી. એજ પ્રમાણે હવાનું પણ સમજો. બીજો દાખલો એ છે કે, આરસીનો કાચ તો ઘણો નાજુક ચીજ છે. તમે ઉસ્તાનીજનાં સણગાર બાક્ષમાંની આરસી જોઈ છે ?

હોસનઆરા—પેલીજ કેની જેની વચ્ચેવચ્ચ તડ પડે છે તે ?

મેહુમુદા—હા, તે તડ મારેથી પડે છે. એક દહાડે હું માથું હારતી હતી, બાજની લટમાં જટ ભરાઈ ગઈ તેથી મેં તેને જટક મારી તે સમેત હાથમાની કાંસકી છટકીને ફર દઈને આરસીમાં જઈ લાગી. જોયું તો આરસીમાં ચીરો પડી ગયો હતો. એ તો ખરે યુજરી કે કાંસકી ઓઢણીમાં ભરવા-

યાથી અટકી ગઇ હતી નહિતો કાચ ભાંગીને બૂકો થઇ જતે, આટલી જરા જોટલી ડેસમાં તડ પડી ત્યારે જો તે આરસી ઉપર તમે પોતે ઉભાં રહો ને કાંઈ નહિ થાય તો ?

હોસનઆરા—અજબ જેવું.

મેહમુદા કબૂત ઉંઘાડી આરસી કહાડી લાવી અને એક સરખી જગામાં બરાબર ચૂકી હોસનઆરાને કહ્યું, “લ્યો બિસમીલ્લા કરી એ ઉપર બંધે પગે ઉભાં રહો.”

હોસનઆરા—ના બેન, કદાચ ભાંગી જાય તો આરસીને આરસી ધૂળ મળે ને પગમાં કરચ લાગી જાય તો વળી આપડા.

મેહમુદા—જોખમ તો છે પણ આ વખત વિદ્યાને લગતા એક આખ-તરનો ખુલાસો થાયછે. લાવો હુંજ “શિંગડાં કપાવીને વાછરડામાં મળી જાઉં.”

એટલું કહીને મેહમુદા વગર ધાસ્તીએ આરસી ઉપર ચઢીને ઉભી, ને આરસીને કશી અલવલ આવી નહી. હોસનઆરા તો એ જોઇ અજબ થઇ ગઇ, ને વારંવાર આરસીને હાથમાં લઇ લઇને તપાસીને જોયા કીધી.

મેહમુદા—સારી પેઠે જોઈ લ્યો. ભાગે તો થું, તરડો વટીક ન પડે. જ્યો ઉપરથી મારે. ભાર તેવો નિચેથી જમીનનો ટેકો હતો એટલે આરસીને ભાગવાની ધાસ્તી શાની? એ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાયછે કે જ્યાં એક સરખું દબાણ હોય ત્યાં વજન લાગતો નથી.

આકર્ષણ.

હોસનઆરા—હવે તો મને ખરું જાણાયછે કે ધરતી દરેક સીજને પોતા તરફ ખેંચેછે.

મેહમુદા—એકલી ધરતીજ નહિં પણ સર્વે સીજો એક બીજને ખેંચેછે.

હોસનઆરા—જમીનનું ખેંચવું તો સમજાયું કે જે સીજ કેંક્રીએ તે જમીન ઉપર પડેછે, પણ બીજી સીજો એક બીજને ખેંચેછે તે કેમ જાણ્યું ?

મેહમુદા—એની સમજ ઘણુંએક કારણોથી પડેછે. પહેલું તો એ કે પાણીમાં આંગળી ડાળીએ તો પાણીનું ડીપું આંગળીનાં ડીચકાને લટકી રહેછે. જો આંગળીનું ખેંચાણ ન હતે તો ડીપું તુરત પડી જતે. વળી માળા ઉપર ચઢીને સુતરનો એક ત્રીણા દોરો નિચે લટકાવીને ખેંચી પકડયો હોય, અને તેને ઘણો પણ મિથો રાખવા મઝિદીએ પણ દિવાલનાં ખેંચાણથી તે ખસિત કરી વચમાથી લચકાયેલો જણાયે. મતલબ કે આદાતાલાએ આકર્ષણ શક્તિ દરેક સીજમાં પેદા કીધેલીછે અને એ આકર્ષણની ખાસિયત ઉપર શોધ કરતાં યુરોપિયન વિદ્વાનોએ હજારો એવી અભ્યાસ વાતો શોધી કહાડી કે જે શિષ્યાથી અકર્ષનનો વધારો અને દિલને ખુશી ઉપજેછે.

હોસનઆશ—વારું જ્યારે સુધળી ચીજો એક બીજીને ખેંચાખેંચ કરેછે ત્યારે સુધળીઓ એક બીજી સાથે મળી જઈને એક ઢગલો કેમ થઈ જતા નથી ?

મેહમુદા—દરેક વસ્તુ એક બીજીને ખેંચેછે ખરી, પણ તે ખેંચાણ કાંઈ લોહચુંબકમાં હોયછે તેટલા જોરનું હોતું નથી.

લોહચુંબક.

હોસનઆશ—લોહચુંબક તે શું ?

મેહમુદા—શું તમે લોહચુંબક નથી જાણતાં ? લોહચુંબક એક જાતનું લોટું હોયછે. કેટલાકો બૂલયી તેને પથ્થર જાણેછે અને ચુંબક પથ્થર કરી કહેછે. આદાતાલાએ એ લોહાંમાં એક આસિયત એવી મૂકીછે કે તે બીજાં લોહાંને પોતાની તરફ ખેંચેછે. એ ઉપરાંત તેમાં એક ઉમદા અને ગુણધારી આસિયત એ છે કે, જો લોહચુંબકની સોય બનાવી હોય તો તે સોયનો એક છેડો સદા ઉત્તર તરફ અને બીજો દક્ષિણ તરફ રહેશે.

હોસનઆશ—એ સર્વે વાતો તમે સાંભળેલી કહેાછો કે આંખે જોયલી.

મેહમુદા—પોતાની આંખે જોયલી ને પોતાને હાથે અનુભવેલી. બાઈ આમીના, પેલી તમારી લોહાંની માછલી ક્યાંછે, જે પાણીમાં તરેછે, ને બચ્ચાંને લેવા દોડેછે ?

આમીના—છે, મારાં જીવદાનમાં છે, તે લઈ આવું.

આમીના દોડતી જઈને તે માછલી અને તેનું બચ્ચું કહાડી લાવી. મેહમુદાએ તે હોસનઆશના હાથમાં મૂકી કહ્યું કે, “તમે અને સારી પડે જોઈ લ્યો કે નથી એમાં કશો સંશો, કે નથી કોઈ તાર.” હોસનઆશએ માછલીને ઉપર તળેથી સારીપડે જોઈ પછી આમીનાએ કહ્યું, “હવે માછલીને દૂર જૂદી મૂકીને પછી એનાં બચ્ચાંને લઈ તપાસી જુઓ.”

હોસનઆશ—ભલી, માછલીને દૂર કાં મૂકું ?

આમીના—બાઈ, બચ્ચું માને જોશે તો પ્યારને લીધે માને વળગી પડશે, અને છોડાવવા જશે તો રડવા માડશે.

મેહમુદા—વારું, આમીના, એમને એના તરવાની ગમતતો દેખાડો.

આમીના ચીનીનાં એક પ્યાલામાં પાણી ભરી લાવી અને માછલીને પાણીમાં મૂકી દીધી તો તે મગ્નાથી તરવા લાગી. જ્યારે તેને પેલું બચ્ચું દેખાડતી ત્યારે તે તેની તરફ દોડતી હતી. આ જોઈ હોસનઆશ તો ઇચ્છા થઈ ગઈ કે આ તે શું બનાવેછે, અને વારેવાર પૂછતી કે “ભલી, પણ એમાં છે શું ?”

મેહુમુદા—એમાં કાંઈ પણ નથી. માછલી લોહાંની છે, ને બચ્ચું લોહચું-બકનું છે, તેથી જ્યારે બચ્ચાને પાસે લાવેછે ત્યારે તે દોડતી આવેછે. હમણા બંધાને મેળવી દ્યો તો એક ખીજાને વળગી જશે.

હોસનઆરા—આ તો ભારી ઓચંબાની ચીજ છે !

મેહુમુદા—હવે ખીજા ઓચંબા જુઓ. બાઈહાજરા, સામે પેલી ખૂંટી ઉપર ઊંચાનીજની હારડી લટકાવેલી છે તે તમારા હાથ લાંબા છે મોટે જરા ઉતારી લાવો.

હાજરા હારડી ઉતારી લાવી. તે હારડીની નીચે અત્તરદાનની એક નાની દાખડી લટકાવેલી હતી અને તે દાખડીમાં એક હોકાયંત્ર જોડેલું હતું. મેહુમુદાએ દાખડી ઉંઘાડી હોસનઆરાને દેખાડી કહ્યું, “જુઓ, આ લાલ મરઘો જે દિસેછે તેની આશિયત એ છે કે પશ્ચિમ તરફ મોટું, પૂર્વ તરફ પુછડી, ઉત્તર તરફ જમણી પાંખ અને દક્ષિણ તરફ ડાબી પાંખ રાખી ઉભો રહેછે, પણ તમે કાંઈ કરી એની ઉભો રહેવાની દિશા ફેરવી નાખો.” હોસનઆરાએ ડાખડીને ઘણી પણ ફેરવી ઉઘાડી કીધી, સિધી કીધી, પણ “અસીજ મરઘાની એકજ ટાંગ,” તેમ જરા દાખડી સિધી થઈ એટલે તરતજ મરઘો જેમનો તેમ પશ્ચિમ તરફ મોટું કરી ઉભો રહી ગયો.

હોસનઆરા—ઓહો ! કમળપત્ર મરઘો કેવા એટલ છે ! કાંઈ રીતે માનતોજ નથી. મુવાનાં ગળાં ઉપર છરી ફેરવી નાખો. ખેત મેહુમુદા બેગમ, શું એ સૂઘનાં રમકડાંજ છે ?

મેહુમુદા—આ માછલી તો રમકડું છે, પણ હોકાયંત્ર રમકડું નથી, તે તો ઘણી કામની ચીજ છે. જંગલ હોય, અન્નણી જગ્યા હોય, રાત હોય, વર્ષાદ હોય, ગમે તે હોય તોપણ તેની મદદથી દિશા જણાઈ આવેછે. દરિયામાં વાહાણ આવેછે ત્યારે ચારે તરફ પાણીજ પાણી નજર આવેછે. ત્યાં નથી સડક કે નથી રસ્તો, નથી કોઈ ઝાડ, નથી પાહાડ, તેથી જણાવું નથી કે વાહાણ ક્યાં છે અને ક્યાં જાયછે. તેથી આગળ જમાનામાં દરિયામાં વાહાણ કઈ દિશાએ જાયછે તેની પિછાણ નાખોદા તારાઓની ધધાણીથી કરતા હતા. પણ કોઈવાર જ્યારે રાતનાં વાદળ થઈ આવતું, ને તારાઓ દેખાતા નહિ ત્યારે ભારે મુશ્કેલી પડતી હતી. વાહાણ ક્યાંનું ક્યાં મેંકડો કોસ નિકળી જતું, ને શેવટે ભાંગી જતું હતું, પણ જ્યારથી લોહચુંબકની આશિયત જણાઈછે ત્યારથી પૂરતો ભરોસો આવી ગયોછે. એતો નાની જેવી મોઝે પણ લાખો રૂપિયાનું કામ કરી આવેછે. ઇંગ્લેન્ડનો વિજાયતથી કરોડો રૂપિયાનો વેપારનો માલ જે દરિયાને માર્ગે આવ જવ થાયછે તે આ સોયની દોડતથી કુખતો બચેછે, તેમજ લાખો માણસો વગર ધાસ્તીએ દરિયા ઉપર સફર કરેછે. હવે ચીજો ઉપર જમીનનું ખેંચાણ અથવા ચીજોનું પોત પોતામાં એક ખીજાનું ખેંચાણ એવા જોરથી નથી થતું, જેવું કે લોહાંને લોહચુંબક ખેંચેછે.

ધરતી ગોળ છે, ને સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.

પણ શું ખોદાની ખુદરત છે કે એવાં એંઆણને લીધે જમીન દડાની માફક ઢલતી ઢલતી સૂર્યની આસપાસ ચક્રર ખાયા કરે છે.

હોસનઆરા—શું જમીન દડાની માફક ઢલતી ઢલતી સૂર્યની આસપાસ ચક્રર ખાયા કરે છે ?

મેહમુદા—હા જાણીએ.

હોસનઆરા—બેન, તમે તો “ગજબધાને એર દુનિયાં જલાનકો અંધા બનાને” લાગ્યાં છો.

મેહમુદા—કાં વાહં હું શું ખોટું કહું છું ?

હોસનઆરા—હમણાં બોલીશ તો વળી માહું લાવશો. જીભનું એક લખતર ખોદાએ આપી દીધું છે તેથી ચાહે તો જમીનને દડો બનાવો, ઢલાવો, ધુમાવો, જે ચાહે તે કરો, પણ જે ખરેખર જમીન દડો બનીને ધુમવા મારે તો એકજ પલમાં બિચી ચાહેબનું ખરું ખોટું સૂર્ય નિકળી જાય.

મેહમુદા—વાહં જે જમીનનું ગોળ હોવું ને ઢલવું, નથા સૂર્યની આસપાસ ધુમવું સાબિત થઈ જાય ત્યારે તો માનશો કેની ?

હોસનઆરા—હું કાંઈ ઘેલી તો નથી થઈ. એક વાર આપની દુનિયાં કપૂલ કાં ન કરે તોપણ બંદી તો માનનાર નથી, ને મારેથી આંખ પર કિંગડું તો મૂકાવાનું નથી. માફ જોઈશું કે મારી પેડ જમીન ચોહોળી પોહોળી નજરે આવે છે ત્યારે નકામી તેને ગોળ કાં સમજીશું ?

મેહમુદા—બસ, આંખે ચોહોળી પોહોળી નજરે આવે છે તેટલા કિપર-થાજ તમે જમીનને ગોળ નથી સમજતાં ?

હોસનઆરા—દુનિયાંમાં આંખે જોયલી વાતનો સૌથી વધારે ખરોસો છે, પણ તમે તો તેમાં પણ વેહમ નાખો છો ! તમે જે મને બે ચાર વાતમાં હરાવી તેથી શું મને એવી બેવકુફ ધારી કે આપી સાદી વાત પણ હું નહિ સમજી શકીશ.

મેહમુદા—વાહં કદાચ આંખ કગાતી હોય તો ?

હોસનઆરા—મારી એકલીની કે સૌની ?

મેહમુદા—સૌની.

હોસનઆરા—ત્યારે તો મને તે સુરમાનો નુસ્કો માલમ નથી કે જે જગાડતાં જમીન ગોળ દિસે છે !

મેહમુદા—તે નુસ્કો હું તમને બતાવું છું. બેન જોખીદા, જરા પેલું સુદ્ધમદ્યક ચંચ ઉસ્તાનીજી પાસેથી મારે નામે માગી લાવો, પણ સંભાળીને લાવજો.

સુદમદર્શક યંત્ર.

ઝોખીદા તે યંત્ર લઇ આવી. મેહમુદાએ હાસનઆરાને કહ્યું, “જરા આ કાચમાં તો જુઓ.”

હાસનઆરા—જમીન ગોળ દેખાય છે તે શું એજ યંત્રમાંથી કે?

મેહમુદા—તહિ, એ જમીનને ગોળ તો નથી દેખાડતું પણ પીઠન ધણા તમાશા એમાંથી નજરે આવે છે.

હાસનઆરાએ તેમાં જોયું તો ગભરાઇને ખાલી, “ઓહો ! આ માથાના ખાલ તો જાણે કે મોટી નેતર ! બસાં જરા જુઓ તો ખરાં, એવું દિસે છે કે ખાલ વચમાંથી જાણે વાંસની પેઠે પોલો છે !

મેહમુદા—હા, મેં જોયલો છે, અંદરથી ખાલ પોકડ હોય છે.

હાસનઆરા—અરે ! આ તમાશો જુઓ ! બદન ઉપર રૂવ રૂવ છેદ છે ! આ માખને જુઓ, હજારો લાખો આંખો, ને પાંખમાં કેટલી જાતના રંગ ! અરે ખાદા, હવામાં આટલી રજ, ને પાણીમાં આએ બસાના કીડા ! આ કાચતો કાંઈ અજબ તલેસમાતી છે !

મેહમુદા—એવા કાચથી તો આંખની નબજાઇ અને દૂઢ દૃષ્ટિ સાંખત થાય છે.

હાસનઆરા—આંખની નબજાઇ એથી શું સાંખત થાય છે ! ખાદા જાણે એમાં શું બસા ભરેલી છે. એ તો કાંઈ જાદુઈ કાચ જણાય છે. એક સરેક કાચનો ત્રણ પાસાના કકડો મારી મોઢે પણ છે. તેમાં કાંઈ જાદુજ ગુણ છે. જે તેનેથી એક સરેક સીજને જાદુએ તો તે સીજ બસ, પિળો, લાલ ધારની નજરે આવે છે.

રંગ.

મેહમુદા—તે તમારો ત્રણ પાસાના કાચ પણ ખરા છે. એક ચાપડીમાં એ રંગો વિષે મેં થોડું એક વાંચ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે દુનિયામાં રંગ ધણી જાતના હોય છે, પણ મુખ્ય રંગ ત્રણ છે. પિળો, કાળો ને રાતો અને ખાકીના સઘળા રંગ એ ત્રણે રંગોથી બને છે. લોકો તો સમજે છે કે જેમાં કોઈ રંગ દિસે નહિ તેને સરેક જાણેવા. પણ વિદ્વાનોએ જ્યારે પ્રયત્ન કરી જોયું ત્યારે જાણ્યું કે સઘળા રંગો મળીને સરેક રંગ થાય છે. જોકે એ વાતના ધણા દાખલા છે પણ ત્રણ પાસાના કાચથીજ તમારી તો ખાતરી થઈ હશે. વર્ષાદના દહાડામાં આસમાન ઉપર જે રંગીન કમાન નિકળે છે તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ છે, કે હવામાં પાણીની નાની નાની ઝુંદો જે રહી જાય છે તેની સામે જ્યારે સૂરજ આવે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ તે છીંકાઓ ઉપર પડવાને લીધે તેમાંથી તરેહવાર રંગો નજરે પડે છે. એક વાર હું માથું ધાંધને ઊઠીને

ખાલો બિનેલા હતા તેને મારા હાથેથી ઝટક્યા તેથી કરી જે ઝીણી છાંટીઓ ઉડતી તેમાંથી તરેહવાર રંગી દેખાવા લાગ્યા. હું એ રમુજથી એટલી તો છક થઈ ગઈ કે જ્યાંજ્યાં ખાલોમાં બિનાસ રહ્યો ત્યાંજ્યાં હું ખાલોને ઝટકતીજ રહી. કેથી ઉસ્તાનીજીની નજર એ ઉપર પડી ગઈ તો ખાલ્યાં, “અરે મેહમુદા, આજે શું છે કે એકદમ આ કંઠાળ ખાલોને પટકી નાખો છો. મજાના મહલા ખાલ છે તેની નોકો તૂટી જશેની.” ત્યારે મેં ઉસ્તાનીજી આગળ ખાલાસો કાઢ્યા કે, “હું એક નવા તમાશો લેઈશું, કે જેનું કારણ મારી મમજમાં કાંઈ આવડું નથી.” ઉસ્તાનીજીએ કબજામાંથી એક ચાપડી કાઢી તેમાંથી રંગીનું બ્યાન મને વાંચવા આપ્યું.

હોસનઆરા—શું કહું, અહીંયાં આવતાં મારી તો શુધ બુધ કાંઈ જતી જતી રહી છે. જે વાત સાંભળું છું તેના આસંખ્ય ઉપજે છે, ને પોતાના જીવમતે જીવમાંજ કહું છું કે મેં દુનિયામાં આવતી શું જોયું, ને શું શિખી? વારું હવે પેલું જમીનનું ગોળ હોયું તો સાબિત કરો, તે વાત તો રહીજ નથી.

મેહમુદા—જીઓ મુકમલથી કંઈથી આપણને આપણી નજરની નબળાઈ જણાઈ આવે છે. હું તમને એક બે વાત વધારે કહું છું. એક તો એ કે તમે તો પોતાને મોટાં જહાન ફરિશાં ને જહાન જોઈ વલેશાં જણાવો છો. તમે કહો છો કે હું સુન્નાતજી, કુતુબ મિનાર, મીરથ, પાણીપટ, કલ્યાદિ નહિ ગણાઈ શકે એટલી જગ્યાએ ગઈ છું.

હોસનઆરા—હા ખાદા રાખે જહાન ફરિશાં ને જહાન જોઈ વળેલી તો છું. મેં કાંઈ યોગ દેશો જોયા છે? બહાર મેદાનમાંથી પુલ્લુ દિસતું હતું કે થોડી આગળ વધીને છેક જમીન આસમાનના કિનારા સાથે મળી ગઈ છે. મનેજ શું પાણુ જોતે એવુંજ દેખાયું કે આસમાન યુંબજરોકા ઢાંકણની પેઠે જમીન ઉપર ઢંકાયલું છે. હું તો જાણું છું કે કોઈ શહેર મારા જોવાથી છુપ્યું નથી.

મેહમુદા—ખોટું કાં જોયો છો? વારું તમારે સાચરે જહજહર ગયાં છો? હોસનઆરાએ જહજહરનું નામ સાંભળીને આંખો નિચે કરી નાખી અને ખાલી કે, “બલ્યું એ ગામ, જ્યાં નહિ થંડી, નહિ તડકો, નહિ ગરમી કે ઢાંચડો, તેવાંનું નામ લેવાની શું જરૂર? એવી વિકારની જગ્યાએ શું કરવા જઈ?”

મેહમુદા—વારું તમે પાણીપટ, મીરથ કઈ સ્વારીથી ગયાં હતાં?

હોસનઆરા—પાવખી ને ગાડીનો ડાક ચૂકેલો હતો.

મેહમુદા—રસ્તામાં તમે અહીંયાં ત્યાંતો જરૂર જોયું હશે.

હોસનઆરા—જોતે તો ખરી, પણ એકવાર જરા પીક થુકવા મોહોડું ખાઢેર કાઢ્યું તો જોઈ શું કે જમીન મરમરાટ પગની તળેથી નિકળી ચાલી જતી હતી. એ જોવાથી મને ફેર જતી આવવા લાગી તેથી ઝટ મોહોડું અંદર ખેંચી લીધું.

ચાલતી ચીજોથી આંખોને ભૂલવથી.

મેહુમુદા—યાદ રાખો કે એ આંખની ખીજી ભૂલ છે. ચાલેછે તો ગાડી, ને દેખાય તો એમ કે જાણે જમીન ચાલેછે. વારં ખીજી વાત એ પૂછું છું કે કોઈ વાર તમે ચાંદને ફરિલાં વાદળાંમાં નાસતો જોયોછે ?

હોસનઆરા—સેંકડો વખત. હમે તો હમેશાં ચાંદરની રાતમાં ચંદની આંધારી રમીએ છીએ.

મેહુમુદા—તમે શું એમ સમજાવો કે ચાંદ એટલો જલદીથી નાસેછે ?

હોસનઆરા—હા, ખીજીું તે શું ?

મેહુમુદા—વારં, જ્યારે વાદળ હોયું નથી ત્યારે ચાંદ એવી રીતે નાસતો નજરે કેમ નથી આવતો ? અગર અરેખર ચાંદ ચાલતો હતે તો, ખાલ્લી રાતે તેનું ચાલવું ઉલટું સાફ દેખાઈ જતે.

હોસનઆરા—એનું કારણ કાંઈ સમજ પડ્યું નથી.

મેહુમુદા—તે હું સમજાવું છું, કે એ પણ આંખની એક ક્ષમા છે. વાદળાંને પવન ઉડાવી લઈ જાયછે, તેથી વાદળાં ચાલેછે ને આપણને એવું દિસેછે કે જાણે ચાંદ નાસેછે.

જમીન ગોળ હોવાની દલીલ.

હોસનઆરા—ત્યારે શું આ વાતોથી જમીનનું ગોળ હોયું સાબિત થઈ ગયું ?

મેહુમુદા—હજી નહિ, જરા ધીરજ ધરો, ને એક વાતનો જવાબ આપો કે જ્યારે તમે કુતખમિનાર ગયાં હતાં, ત્યારે તમને મિનારો ફેરવે દૂરથી દેખાવા માડયો હતો ?

હોસનઆરા—અરેજી, જીની દિલ્હીની બાહર નિકળો કે મિનારો નજરે પડવા માડેછે, અને જો વચમાં ઝાડો ને ઘરોની આડ ન હોતે તો ખોદા રામે મિનારો એટલો ઉંચો છે કે કદાચ તેનું મથાણું અહીંઆંથી પણ દેખાઈ આવે તેમાં અચરતી નથી.

મેહુમુદા—ફક્ત મથાણું જ કાં દેખાએ ?

હોસનઆરા—વળી ખીજીું તે શું, તમે તો ધક્કો કે અહીંઆં ઘર બાંજ આખા મિનારો જોઈ લઉં.

મેહુમુદા—તે જોઈ નહિ લેવાનો સખ્ય શું ?

હોસનઆરા—સખ્ય તો એજ કે લંબાણુ છેડું, વળી ખીજીું તે શું ?

મેહુમુદા—દૂરને લીધે મિનારો નાનો દેખાય તો ખજા લેતો પણ આખો તો દેખાવો જોઈએ ? એના સખ્ય શું કે પહિલાં ફક્ત મથાણું દેખાયે, ને તેની નિચેનું ધડ ક્યાં ગેય થઈ જાયછે.

હોસનઆરા—કોઇ ચીજ કે ઝાડનો ઓથો પડતો હશે.

મેહમુદા—ઓથો તો પડે છે, પણ ઝાડનો ઓથો હતે તો ઝાડ તો દેખાતે ? હું પણ છ માત વખતથી ઓછી કુતખમિનાર ગઈ નથી. હોમાયુનની કપર મૂક્યા પછી ઘણું જ પુલ્લું ને હથેલી જેવું સાફ મેદાન પડેલું છે, ને નાખની સનમુખ મિઠી સડક છેક મિનારાના થડમાં લાગેલી છે. વળી મિનારા ઉપર જુ મેદાર છે ? સડક પરથી દૂરનાં ઘણાએક ઝાડો ખોદલાં સામે નજરે પડે છે, જમીની વચે કસી આડ નથી, તોપણ પહોળાં ઝાડનું મથાણું જ નજરે આવે છે, અને જેમ પાસે જતાં જઈએ છીએ તેમ તેમ આંખો છેક નિચે તક પોહાંચતી જાય છે, તે આહોંઆં સૂધી કે આખું ઝાડ મથાળાંથી તે થડ સૂધી દિસવા માટે છે. હોસનઆરા મેહમુદાનો આ યુગ્મવાદો સાંભળીને માથું નિચું કરવા લાગી.

મેહમુદા—એનો સમ્યક હું કહું ?

હોસનઆરા—ફરમાવો.

મેહમુદા—એ જમીનની ગોળાઈના ઓથાને લીધે છે.

એમ કહીને મેહમુદાએ હોસનઆરાને પાણીનાં માટલાં આગળ લઈ જઈને ગોળાઈથી ઓથો થવો અને લોકોનું જમીનની આસપાસ ભટકવું સમજવી દીધું; અને કહ્યું કે “જમીન ગોળ હોવા વિષેની ખીજી ઘણીએક દલીલો છે પણ હાલમાં તમને તેનું સમજવું કઠણ છે. જ્યારે તમારું જ્ઞાન વધશે ત્યારે હું તમને જમીન ગોળ હોવાની સર્વે દલીલો ખચિત કરી સમજાવીશ.

હોસનઆરા—વારું જ્યારે જમીન ગોળ છે ત્યારે આપણુ લોકો તે ઉપરથી ગળડી પડતાં કેમ નથી ?

મેહમુદા—ગોળ તો ખરેખર છે, પણ જરા તે પણ સમજી લ્યો કે એક ગોળ ચીજ જેટલી નાની તે મુજબ તેમાં ગોળાઈ વધારે હોય, જેમકે રાઈનો દાણો, વટાણાનો દાણો, ચણાનો દાણો, પેરો, મકું, કળમિયો, માટલું, યુમ-ખજ એ સર્વે ગોળ તો છે, પણ નાની ચીજની ગોળાઈ જલદીથી દેખાઈ આવે છે. ચણામાંથી નખ જેટલું છલતું લેશો તે પણ ગોળ હશે, પણ મોટાં માટલાંમાંથી એક પિહલસ જેટલું ડિંકરું ભાંજી લીધું તો તે સપાટ જેવું દિસશે. વારું એક ઝાડો ગોળ ચણો મડિાં ઉપર મૂકવા મગો તો ઘણી પણ હિકમત કરશે તોપણ તે ગળડી પડવાનો, પણ માટલાં ઉપર તો જે જગોએ પ્રવેશ તે જગોએ તેના પાંચ દસ દાણા મૂકી શકશે. જ્યારે માટલાં ઉપર આટલા રહી શકે ત્યારે યુમખજ પર તો તેથી વધારે રહી શકે. હવે જમીન તો આ માટલાં અને યુમખજ કરતાં ઓછા જાણે કેટલે જાણે કરોડો દરજ્જે મોટી છે, ને જ્યારે જમીનનું ખંચાણ આપણને પકડી રહેલું છે ત્યારે આપણે ગળડી પડીએ તો જઈએ ક્યાં ? જમીનની મોટાઈની અટકલ સમજાવી કાઢી

સેહલું નથી, પણ એમ સમજો કે આ હમારા ઘરનું આંગણું તમે જુઓછો કે કેટલું લાંબુ પોહીળું છે.

હોસનઆશ—આંગણું છે કે સેહતાનનું આંતરડું! કમળપત્ર આ નાકેથી પેલે નાકે સુધી જઈએ તો ટાંગણુ તૂટી પડે. વારું એટલું મેદાન છોડી કાં રાખેલું હશે? એ મેદાન શું પણ જંગલ જણાય છે.

મેહુમુદા—વચમાં ફૂલવાડી કરવાની છે તેની જગા મૂકેલી છે. વારું આ ખોરડાથી દેવડી કેટલી દૂર હશે?

હોસનઆશ—તે તો હું કહી શકતી નથી.

મેહુમુદા—અટકલે તો કહો!

હોસનઆશ—કોઈ વીસ, અને વીસ ને વીસ, ઓહો, ખાદા જાણે કેટલા વીસ ગજ હશે!

મેહુમુદા—એ માત્ર પચાસ ગજ છે.

હોસનઆશ—પચાસ તે કેટલા થતા હશે!

મેહુમુદા—વીસ, વીસ અને દસ.

હોસનઆશ—ખાપરે! ઘણું લાંબું મેદાન છે!

મેહુમુદા—વારું, આ મેદાનને આ છેડેથી તે પેલે છેડે સ્થળી તમે કેટલા ફેરા ખાઈ શકો?

હોસનઆશ—કેટલા ફેરા? અરેજી, એકબી થઈ જાય તો ઘણા થયો.

મેહુમુદા—બસ તમારા પગોમાં એટલું જ જોર છે!

હોસનઆશ—હા બા, મારી ટંગડીમાં એટલાં જ ખોટાં છે. ખાદા ન કરે—હું કાંઈ ભાઈઆંણુ નથી, હું તો ખાસ્તી અમીરઝાદી છું, અને અમીરઝાદીઓ પોતાના પગોથી બસ એટલું જ ચાલેછે, ફરેછે. મારે ઘરથી અહીંઆ આવતાં જો ઉસ્તાનીજી બરાબર સામેજ ખોડાં હોયછે તો શરમેને મારે દાસીની કેડ ઉપરથી ચચુતરા આગળ ઉતરી પડુંછું, પણ દેવડી સ્થળી આવતાં આવતાં દમ ચઢી આવેછે. જો ઉસ્તાનીજી સામે ન હોય અથવા નિચી આંખે કોઈને ચિખવતાં હોયછે ત્યારે તો હું દાસીને છેક ખડકીમાં લાવીને તેની કેડથી ઉતરુંછું.

મેહુમુદા—ખેન જો પાંગળાં થયું એ પણ અમીરીના હુન્નર હોય તો શાખાશ તમે ઘણું મારું કામ કરોછો પણ હું તો—ઈન સાહના—એક દમ રાખી સો ફેરા તો ફરું નહિ દમ ચઢે કે નહી ટંગડી દુખે.

હોસનઆશ—સો ફેરા મોઢાંથી કે ટંગડીથી?

• **મેહુમુદા**—અરેજી, આએજ ટંગડીથી. જો તમને બરોસો નહિ આવતો હોય તો ચાલો ઉસ્તાનીજીને મોઢે મુખેત કરી આપું.

કસરત અને તેના પ્રાયદા.

મેહમુદા—ઉસ્તાનીજી નો તો હંમેશનો એવો કાયદોજ છે કે ચાર ઘડી રાત રહે એટલે ઉઠી, પાછળી રાતની નિમાજ પઢીને પછીથી આ યોગાનમાં કૃપા કરેછે, ને ફેરા ગણતાં જાયછે, તે છેક પહોર ફાટવા સુધી ફરેછે. એક રાતના પોતાની મેળે મારી આંખો ઉઘડી ગઈ મેં જોયું તો ઉસ્તાનીજી કૃપા કરેછે. જ્યારે હું જાગીશું એમ તેમને જણાયું ત્યારે ખોલ્યાં, “મેહમુદા, હજી સકાઈ છે પણ સુતાં ના, તબિયત ખરાબ થશે. આંખો જરા જીઓ, પાછળી રાત ચાંદનીમાં કેવી મઝાની લાગેછે! તારાઓ એવા તો તમતમી રહ્યાછે કે ગોયા મારી રાતના જાગેલાછે, ને હમણાં સવાર થતાં ઝુંડવા લાગ્યાછે. જીઓ કેવી થંડી થંડી લેહકી ફૂંકેછે કે જીવ ખુશ ખુશ થઈ જાયછે. રૂલો જે ખિલ્યાંછે તેની તરેહવાર લપટ આવેછે. પાંખીઓ મધુર અવાજે ધંધરની સ્તુતિ ગાયછે. આ સવાર નૂરની ઘડી અંને બરકતનો વખત છે. પૂર્વ તરફ આંખ ઉંચકીને જીઓ કે પરોઢિયાંનું ઝઝકણું દિલને કેવું આનંદ કરેછે!” હું ઝટ ઉઠીને ઉભી થઈ અને હાથ મોહાડું ઘોઈ ઉસ્તાનીજીની સાથે ફરવા લાગી. મેં તે દહાડે ખુબ ધ્યાનથી ગણ્યા તો કોઈ હેંસી—અથવા તમારી સમજ પ્રમાણે ચાર વખત વીસ—ફેરા આંગણમાં હું ફરી હતી. મેં ઉસ્તાનીજીને પૂછ્યું કે, “તમે એટલાં સકાઈ ઉઠીને કૃપા કાં કરોછો?” તેના જવાબ એ દીધા કે, “રાત દિવસમાં એથી વધારે ખુશીના કોઈ વખત નથી અને ફરવાની મારી મુખ્ય મતલબ એ છે કે દરેક માણસે પોતાની તંદરિસ્તીને મોટે થોડી ઘણી શરીરની મેહનત અને કસરત કરવી જોઈએ. તમે જીઓ છો કે ખોદાની મેહરબાનીથી હું થોડીજ માદો પડું છું; તેનું દેખાઈતું કારણ તો હું એજ સમજું છું કે દરરોજ સવારના હું એટલું ફરી લઉં છું કે મારી પોંડે શરીરમાં પસીના પડી આવેછે, અને એ ફરવાની ટેવથી એકવાર મને અચ્છો ફાયદો પણ મળી ચૂકોછે.”

પરવાના પ્રાયદા ઊપર બળવાના વખતની એક વાર્તા.

આમ કહી ઉસ્તાનીજીએ ૧૮૫૭ ના બળવાના વખતના પોતાના અનુભવની એક રસુજી વાત કહી સંભળાવી. તેઓ ખોલ્યાં કે, “બળવાની વેળાએ જ્યારે આખાં દિલ્હી શહેરમાં નામુબાગ થઈ રહી હતી તે વેળા હમે સઘળાં કુટુંબ સાથે શહેરમાંજ પડી રહ્યાં હતાં કાંકે મારા બાવાજી જે સરદારના નોકર છે તે સરદાર ઈંગ્લેજ સરકારના મોટા ઓરખાહ હતા, ને પોતે પોતાના દિકરાઓ સઘાં સરકારી ફોજ સાથે લડાઈ ઉપર ગયા હતા. સરદારની મારફતે બાવાજીએ સરકાર પાસે એવી કાળજાત મેળવી હતી કે જ્યારે દિલ્હી ફતેહ થાય ત્યારે

સરકારી ફોજનું કોઈ પણ આદમી અમને સતાવે નહિ. મોહલા વાળાઓએ શેહર છોડતી વખતે અમને ઘણુંએ કહ્યું કે શેહરમાં રહી ફોકટમાં જન કાં ખુઓછો, પણ હમે લોકો તો પેલા ભરોસા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઘરમાંથી નિકળ્યાં નહિ. લોકો આગળ તો ડરને માર્યાં એ કારણ જાણ્યું નહિ, પણ જીવમાં ને જીવમાં દુવા માગ્યાં કરતાં હતાં કે ક્યારે દિલ્લી ફતેહ થાય ને હમે લોકો નિર્વિતાહએ ખેસીએ. ખોદાનું કરવું કે જે દહાડે દિલ્લી ઉપર પહેલો ધમ્મારો થયો—ઓહો! ખોદા દુશ્મનને પણ એવો દહાડો નહિ દેખાડે—તે એક ક્યામત ઉડી હતી. આખો દહાડો ગોળીઓનો વર્ષાદ વરસતો રહ્યો ને—ખોદાની પનાહ—કાન ખેડેરા થઈ જતા હતા, ને જમીન થરથર કાંપતી હતી. સાંજ થવા આવી ત્યારે નદીની પેલી પાર સ્થળી ઇંગ્લેજો આવી પહોંચ્યા હતા, ને છેક હમારી દિવાલની નિચે ગલીના નાકા ઉપર મુવા તેલંગાઓએ તોપો લાવી ગોઠવી હતી. કોણને ઉમેદ હતી કે સવાર જોવા પામીશું. હમે તો જીવથી હાથ ધોઈને ભોંયરમાં ધૂપાઈ ખેસી ખોદા ખોદા કરતાં હતાં. નહિ ખાવાનું કે નહિ પીવાનું, એક એકનું મોટું જોવા કરતાં. પોહાર રાત ગયા પછી કોઈ આદમીનો સાદ આપ્યો. તે ખાવાજીનું નામ લઈ લઈને પોકારતો હતો, પણ ડરને મારે કોઈ જવાબ દેવું ન હતું. આખર મેં ભાઈજીને કહ્યું, “વાસ્તે ખોદાને જરા બાહર નિકળીને ખખર તો લ્યો; કેટલો વખત થયો એ આદમી ખૂમ પાડ્યા કંઈક, કદાચ સરકારી ફોજનો કોઈ આદમી હોય ને આપણી સંભાળને મોટે આપ્યો હોય.” એ ઉપરથી ભાઈજી બાહર નિકળ્યા ને માળાપર ચઢીને જે તરફથી સાદ આવતો હતો ત્યાં જોયું. આ વખતે લડાઈ પણ બંધ હતી, ને પેલો આદમી સડક ઉપર ઉભેલો હતો. ભાઈજીએ તેને ખારીની નિચે ખાલાવીને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે, “મને કપતાન સાહેબે મોકલ્યોછે, ને ફેલેવડાવ્યુંછે કે હમે ઘણું પણ ઈચ્છ્યું કે તમારા ઘરની સંભાળ થાય, પણ કોઈ તદખિર બની આવતી નથી. બળવાખોરોએ શેહર ખાલી કરીયું નથી; નેહરની આ પાર તે લોકો છે ને નેહર સ્થળી હમારો અમલ છે. રાતના બે વાગે હમે લોકો બળવાખોરો ઉપર હુમલો કરીશું અને તમારું ઘર છેક તોપોના મારા તળે આવેલુંછે, વાસ્તે હુમલો થાય તેની અગાઉ તમે લોકો જીવ લઈને નિકળી જાઓ. જ્યારે હકુમત સ્થાપીશું ત્યારે તમને જોઈ લઈશું.”

આ ખખર સાંભળતાંજ મૈના હોમ કોમ ઉડી ગયા. કોઈ બોલ્યું, “જ્યાં પડ્યાછો ત્યાંજ પડી રહે, આખર એમની મરવું ને તેમની મરવું, નકામાં ઓરતોને લઈ લઈને ભટકવામાં ફાયદો શું?” એક અરધો હેમક તો એમ પણ કહેવા લાગ્યો કે, “સાલો ઓરતો ઉપર આપણેજ હાથ સાફ કરીએ, પછી જી અને તે ખરું.” એ પ્રમાણે જટલાં મોઢાં તેટલી વાતો થતી હતી. ભાઈજીએ જોયું કે વખત તો ચાલ્યો ગયોછે, ને લડાઈ શરૂ થવાને હવે

વખત બાકી રહ્યો નથી ત્યારે તો તેઓ જરા આકળા થઇને બોલ્યા કે, “એ સર્વે કહેવાની વાત છે, ને ખાલી નામદારના ખ્યાલો છે. જીવ બચાવવાની ફરજ છે, જ્યાં સૂઝી બની શકે ત્યાં સૂઝી નાસવું જોઇએ, એમ છતાં મોત હશે તેનો કાંઈ ધ્યાન નથી.” એમ કહી મને કહ્યું, “ઉઠ, છોડી, તું તો ઉઠ. એ લોકો છે ને એમનું કામ છે.” હું તો પહેલાંથીજ નાસીએ નાસીએ કહ્યા કરતી હતી, તેથી ચાલવાનું નામ સાંભળતાંજ મેં તો માઈ તમામ જવેર પોતાને હાથે કાઢી પડવું નાખીને ચોરડાની ચંદરનીમાંથી બે પાટ ફાડી ડોપટો બનાવી લીધી ને બોલી કે, “લ્યો, સાહેબ હું તો આ ચાલી.” માઈ ચાલવું થયું કે આખો કખીલો પાછળ ચાલ્યો. તે રાતના તમે હતે તો એ કમખત્ત બહારિઓનો તમાથો જોતે. એક બાઈ તો સર્વ ધનદાલત ઘરમાં નાખી ને પાન ખાવાની પટારી લઈ ચાલી; કોઈના જોડા પગમાંથી નિકળી નિકળી પડતા હતા; કોઈનું નાકું પગમાં ભિરવાઈ જતું. એ વખતે જેમના મસ મોટા પાયજનઓ હતા તેમને તો ચાલવાની ઘણીજ કઠણાઈ પડતી હતી. બાઈજી તે વખતે પણ ચિદવતા હતા કે “કમખત્તો હજી નેનસુખ લઈ વધારે મોટા પાયજનમાં બનાવો; લાહોરના રેસમી નાડાંઓમાં હજી ખીજાં કુમતાં મુકાવીને લાંબા કરાવો.” એક હસવું ને ખીજું દુઃખ. એ બિચારીઓને બનરોમાં ચાલવાનો કદો જોગ આવેલો નહિ. જોકે રાત હતી તોપણ તેમનાથી રસ્તામાં ચઝાતું ન હતું. મણુ મણુ ભારનાં પગો ભારી થયા હતા. બે પગડાં ચાલતાં કે થોકડા ખાતાં. ખોદા ખોદા કરતાં સવાર પડતામાં કાગળ મોહોલા સૂઝી પોહોચ્યાં. અહીંઆં ફરવાનું તે ક્યાંથી બને. ઇંગ્લેન્ડ કહે જો કિલ્લો લઈએ તો આજેજ લઈએ. જ્યારે પવનચક્ષીઓની નજીક આવ્યાં ત્યારે જોયું કે સેંકડો હજારો ગોરા અને સીંખ હારબંધ ચાલ્યા આવેં. તે જોતાંજ હમારો દમ તો નિકળી ગયો, ને ત્યાંથી મીઠાઈના પૂજ તરફ નાઠાં. આ વેળાએ બિચારાં બહારિઓનાં ઘણા ખરાબ હાલ થયા. એક બાઈ તો સડક ઉપર ફસડાઈ પડ્યાં ને બોલ્યાં કે, “મારેથી તો આગળ ચઝાતું નથી, ખોદા વાસ્તે મને અહીંઆંજ રહેવા દો.” થોડાએક સૂઝી તો મેં તેમને ઉચક્યાં, એટલામાં બે ત્રણ ખીજાં ફસડાઈ પડ્યાં. હવે તેમને કોણ ખાંધે લીએ ? જોને પોત પોતાનોજ જીવ ભારી હતો. બાઈજીએ કહ્યું કે, “તમે લોકો ખોદાને ખાતર દિવને મજબૂત કરીને જરા ફૂલમંડઈ સૂઝી તો ચાલો, ત્યાંથી બની શકશે તો કાંઈ સ્વારીનો બંદોબસ્ત કરી લઈશું.”

હજારો અડચણો ખમ્યા પછી કોઈ પોહોર દહાડો ચઢતાં ફૂલમંડઈ પહોચ્યાં. અંહીઆં સ્વારી શું કાંઈ રાખી મૂકેલી હતી કે મળે ? પણ બાહોરથી ધધેડાં ઉપર અનાજ આવેલો હતો, ધધેડાંવાળો પોતાના ધધેડાં લઈ બાહોર જવા કરતો હતો. બાઈજીએ તેને પૂછ્યું, “એ ધધેડાં ક્યાંનાં છે ?” તે બોલ્યો,

“સુલતાનજીના.” ભાઈજીએ તેને ઘણું કરગરીને કહ્યું, “ભાઈમિયાં, જરા શેહરના દરવાજા સ્ક્રી આ ઓરતોને બેસાડી લ્યો તો ને કહેશે તે આપીશ.” ધધેડાંવાળો બોલ્યો, “અજી મિયાંજી, ભાડું શું ને વાત શી? તમે જોતા નહિ કે ઇંગ્લેન્ડ કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યોછે, ને હું કમખજીનો માર્ગો રાતનો અહીંઆંથી નિકળી શકયો નથી. હવે હું પોતેજ ખચવાના ફાંફાં મારું છું. આ ધધેડાં લ્યો ને ને ગમે તે એમની ઉપર લાવીને હાંકી લાવી મને દરવાજાની બહાર હવાલે કરજો.” ટૂંકામાં કહું છું કે ભાઈજીએ ચાર ધધેડાં રોકી લીધાં, ને બોલ્યા કે, “લેઓજી, નેઓ થાકી ગયાં હોય તેઓ એઓ ઉપર બેસી લ્યો, હવે ઢીલ કરવી આકત છે.” પહેલાં તો ધધેડાં ઉપર બેસવાનું નામ માંભળીને મધળાંઓએ આનાકાની કીધી, પણ હવે કરે તે શું? નાચારીએ ધધેડે ચઢવું પડ્યું. મને પણ ભાઈજીએ કહ્યું, “છોડી, તું ઘણી થાકી ગઈછે. બેસી જ, આકતની વેળાએ બેસવામાં શરમ નથી.” મેં કહ્યું, “હું જરા પણ થાકી નથી, હજી તો એવી એવી દસ ઘણું ચાલી શકીશ.” ભાઈજી બોલ્યા, “પછી પણ તો ધધેડે ચઢવું પડશેજ, તમે જાણતાં હશે કે કદાચ શેહરમાં જઈને ફરીશું પણ તેમ જરા પણ થવાનું નથી, ને અરખની મરાની આ તરફ કોઈ કેકાણું લાગવાનું નથી.” મેં કહ્યું, “આદા કરશે તો હું તે મરા સ્ક્રી મારી પડે ચાલીશ” ટૂંકામાં આદાએ મને તો ધધેડે બેસવાની ફજેતીમાંથી બચાવી લીધી ને ખીન્ન બધરાં તો ધધેડે ચઢ્યાં તે ચઢ્યાંજ! આજ સ્ક્રી તેમની હસી થાયછે; અને હું આદાની મેહરબાનીથી કરી એ ચાલવાની ટેવની દોલતથી બરાબર ચાલી ગઈ. નહિ થાકી કે માદી થઈ.”

હોસનઆરા—અરે, બળવો પણ એક અચમ્મચી આકત હતી તે વિતી ગઈ. આદા ન કરે, પણ શું કાંઈ દરરોજ બળવો થયા કરેછે કે કમખજી બધરાંઓ તેને માટે દોડવાની ટેવ ને ચાલવાનો માહવેરો રાખે?

મેહુમુદા—એ તો વાતમાંને વાતમાં મેં વર્ણુન કીધું. મારી કાંઈ એવી મતલબ નથી કે ઓરતોએ ઘરમાં ઘોડદોડ કર્યા કરવી, પણ એટલી આળસાઈ પણ ફીક નહિ કે દેવડી તક જાય તો હાંફવા માટે ને માળા પર ચઢેતો દમ ભરાઈ આવે. ઉઠવા બેસવા, ને ચાલવા ફરવાની ટેવ તો રાખવી જોઈએ.

જમીનની મોટાઈ તથા ગોળાઈ અને તેના ભાગો.

આ મોટે ઘરની દિકરીની જ્યારે આતરી થઈ કે ગરીબો ચાલવાની કસરતથી કેવાં મુખી થાયછે, ત્યારે તવંગરોની નખખામ ઉપર તેને ઘણી શરમ ઉપજી. પણ શરમ કોણ કમૂલ કરે? હોસનઆરા પોતાના ધારા પ્રમાણે વાત ઉડાવી નાખી બોલી, “જર હવે પેલું જમીનનું ગોળાણ હોવું સાબિત તો કરે, શું તમે તે વાતને ઉડાવા માગોછો કે?”

મેહુમુદા—નહિ હું મોટી ખુશીથી સમજીતું છું. આ આંગણું પચાસ ગજ લાંબું છે, તેમાં આ નકીથી પેલે છેડે સ્થંધી પાંચીસ એટલે બે વીસમાં પાંચ કમ ફેરા ફેરા ત્યારે એક માઈલ થાય અને બે માઈલનો એક કોસ હોય છે.

હોસનઆરા—આપરે ! એટલો મોટો માઈલ ! ને એટલો મોટો કોસ હોય છે !

મેહુમુદા—હવે કુટખમિનારા વિષે કહો કે તે કેટલા હજાર કોસ ઉંચા છે ?

હોસનઆરા—હું તો જાણું છું કે એ હિસાબે તો પૂરા એક માઈલ જેટલો પણ ઉંચા ન હશે.

મેહુમુદા—હા, માઈલ તો શું પણ માઈલનો દસમો હિસ્સો પણ ન હશે. હવે માઈલનો હિસાબથી તમને ખતાવું છું કે જમીન કેટલી મોટી છે. ચોવીસ હજાર માઈલનો તેનો ઘેરાવો છે. મરદોમાં આર કોસની મંજલ મુકરર કીધેલી છે, એટલે મરદો જે મુસાફરી કરે છે તો દિવસના આર કોસ ચાલે છે. એ હિસાબથી જો કોઈ આદમી જિંદાને જિંદા ચાલવું શરૂ કરે તો જ્યાંથી નિકળ્યો હતો ત્યાં પાછો આવી ઉભા રહેતાં તેને પાંચ વરસ લાગે, અને એટલી મુદતમાં માત્ર જમીનની આસપાસ એક જ ફેરા ફેરી શકે.

હોસનઆરા—ઓ આદા ! હવે જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે જમીન ઘણી જ મોટી જણાય છે. વાહ ! તમે કેમ જાણ્યું કે જમીનનો ઘેરાવો ચોવીસ હજાર માઈલનો છે ?

મેહુમુદા—ચોપડીઓમાં વાંચ્યાંથી જાણ્યું. હિમતવાન લોકોએ સખ્તિઓ ઉઠાવીને વરસો સ્થંધી મુસાફરીઓ કરીને તમામ ઘેરાવો માપી લીધો. ખુશકતને માર્ગે તો પાંચઝં ચાલી જવું કઠણ છે. કેથે તો મોટા મોટા બંને ત્રણ ત્રણ કોસના ઉંચા અને મહિનાઓ ભરતી કઠણ ચઢાઈના પાહાડો છે. કેથે સેંકડો કોસના જંગલો છે, જેમાં નથી કેથે ઠરવાનું કેકાણું કે નહિ પાણીનો આસરો, કે નહિ રસ્તા કે મડક, પણ દરિયામાં વાહાણો મારફતે લોકોએ મુસાફરી કીધી છે અને હોકાયંત્રની મદદથી જિંદાને જિંદા ચાલ્યા ગયા ને શેવટે જ્યાંથી નિકળ્યા હતા ત્યાંજ આવી ઉભા. શું હવે પણ જમીનની ગોળાઈ બાબે તમને શક છે ?

હોસનઆરા—જ્યારે બંને ત્રણ ત્રણ કોસની ઉંચાઈના અને મહિનાઓ ભરતી ચઢાઈના પાહાડો છે ત્યારે હવે જમીનની ગોળાઈ ક્યાં રહી ?

મેહુમુદા—હા, જમીન કાંઈ એતેલી ગોળીના સરખી ગોળ નથી, પણ તે નારંગીની પેઠી ચપટી ગોળ છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાના છેડાઓ જરા ચપટા છે અને જેમ નારંગીની છાત્ર ઉપર ખાડા ટેકડાનો ખભરાટ હોય છે તે પ્રમાણે જમીન ઉપર એ પાહાડો જાણવા. જે શખ્સ પાહાડોને જોઈને જમીન ગોળ હોવા બાબે શક રાખે તેને જમીનની માટાઈનો ખ્યાલ નથી. એક મોટાં માટલાં ઉપર એક રાઈનો દાણો મુકો તો તેથી માટલાંની ગોળાઈમાં શું ફરક આવવાનો ?

હોસનઆશ—જમીનને તો હું પણ પહેલાંથી મોટી તો જાણતી હતી પણ અને તેના કદનો ખ્યાલ ન હતો.

મેહુમુદા—તમે—આક પણ મોટી નહિ જાણતાં હતાં. એક મીરત અને પાણીપટ તમે ગયાં તેટલામાં તો સમજ્યાં કે આખી દુનિયાંની મુસાફરી કરી લીધી.

હોસનઆશ—જ્યારે જમીન એટલી મોટી છે તો તે ઉપર હજારે લાખો શહેરો વસેલાં હશે?

મેહુમુદા—હાજ તો, પણ એથી એમ ન સમજવું કે આખી દુનિયાં ઉપર આખાદી છે. ત્રણ ભાગ તો પાણી છે, ને એક ભાગ જે સુકો છે તેમાં કુસી નેવું કરોડ માણસ જૂદે જૂદે ઠેકાણે વસેછે, ને તેમાંજ જંગલ ને પાહાડ પણ છે.

છૂટાં છૂટાં રહેવાનાં કારણ.

હોસનઆશ—સઘળાં લોકો એકજ જગ્યાએ સાથે મળીને કાં નથી રહેતાં? એક મોટું શહેર વસાવે ને એ તોમાં રહે તો ઘણી મઝા પડે.

મેહુમુદા—શું ધૂળ મઝા પડે? સઘળાં જુએ મરવા તો લાગે.

હોસનઆશ—કાં વાડે?

મેહુમુદા—આધાનો અનાજ ખેતરોમાં પાકેછે, તે કારણથી લોકો દુનિયાંમાં છૂટાં છૂટાં વસેછે. દરેક વસતીની આસપાસ ફેરલાંએક મેદાનો ઝાડ-પાન અને અનાજ પાકવવાને માટે રાખેલાંછે. જો સર્વે લોકો એકજ જગ્યાએ રહેતો હજારો કોસનું લાંબું પોહિણું શહેર થઈ જાય, ત્યારે ખેડવા ને રોપણી કરવા ક્યાં જાય? જીંદગીની જરૂરની ચીજો આદમી એકલું પોતેજ મેળવી શકતું નથી; એટલા માટે હમેશાં થોડે થોડે છેટે ઘણા ઘણા આદમીઓ સાથે રહેછે. જ્યાં થોડાં માણસો વસેછે તે ગામડું કહેવાએછે, તેથી ચઢતો કરો, અને તેથી વધારે શહેર અને તેથી ચઢતો દેશ કહેવાએછે. ઘણા ગામડાં તો કૂકત ચાર ચાર પાંચ પાંચ ઘરનાં પણ હોયછે અને મોટાં શહેરોમાં તો લાખો માણસો હોયછે.

હોસનઆશ—જ્યાં કૂકત ચાર ચાર, પાંચ પાંચ ઘર હશે ત્યાં તે લોકો યુજારે શી રીતે કરતાં હશે?

મેહુમુદા—આપણુ એ કરતાં તો સારી રીતે યુજારે કરેછે.

હોસનઆશ—શું ધૂળ યુજારે કરતાં હશે? જ્યાં નહિ હલવાઈ, નહિ અતાર, નહિ ગાંધી, નહિ મળીહાર, નહિ કાપડિયો, કે નહિ કોઈ.

મેહુમુદા—એ ચીજો તો અમીરી જીંદગીને માટેની છે; ને એ વડાઈ, પતરાજી, દેખાવ, અને બપકાના બેઅકલીપણનો સામાન છે; તેને જીંદગીની જરૂરિયાતમાં કોણ ગણે? પેટ ભરવાને દાજ ભાત જેવી કોઈ ચીજ જોઈએ અને આંગ ઢાંકવાને જડું પાતળું કપડું, યસ એટલું તો જરૂર છે અને તે ઉપરાંત

ખીજું સર્વે તો આદમીની ઉકમાઈ, અઈઆસી, અને મોજ મેળવવાના પછાડા છે. મોટે જે ચીજો ખરેખરી જરૂરની છે તે ગામવાળાં પોતાને હાથે ઉપજાવી લીએછે. ખાવાનો દાણો, મેવો, તરકારી, રૂં, તમાકુ, ગળી એ સર્વે કાંઈ તો ખેતીમાં થાયછે, બલકે ખાવા પીવાની ચીજો જેવી સાફ અને સરસ ગાંમડાંવાળાંએને મળેછે તેવી તો આપણુ શહેરવાળાં સ્વપ્નામાં પણ નથી જોતાં.

હોસનઆશ—વારું જો, ગામડાંમાં આદમી માડું પડે તો દવા ક્યાંથી લીએ? અને ઇલાજ કોણ પાસે કરાવે?

મેહમુદા—ખોદાની મહેરબાનીથી ગામડાંવાળાંએને દવા અને ઇલાજની જરૂર રહેતી નથી.

હોસનઆશ—તેનું કારણ?

મેહમુદા—કારણ એજ કે સફાઈ અને નિર્મળ આબોહવાની અમર અને દરરોજની મહેનત.

ગાંમડાંની હાંધી વિષે મોટે ઘરની છોડીનો ધિક્કાર.

હોસનઆશ—મેન મેહમુદા, હવા પાણી તો આખી દુનિયામાં એકજ હશે?

આ ઉપરથી આ મોટે ઘરની સાહેબઝાદીના મોટા ખ્યાલો મુધારવાને મેહમુદાને સારી તક મળી. તે બોલી કે, “હા, હવા પાણી એક તો ખરાં, પણ જ્યાં માણસો મોટી સંખ્યામાં રહેછે, ત્યાં ગલીચી ઘણી એકઠી થાયછે, તથા ગંધકીના કારણથી હવા પાણી બિગડી જાયછે, જેથી આવતે દહાડે મરકી ઉત્પન્ન થયા કરેછે, અને જો મરકી નથી થતી તોપણ શહેરનાં લોકો ઘણું કરી માંદાં રહ્યા કરેછે.

હોસનઆશ—જ્યારે ગામડાંવાળાં માંદાં પડતાં નથી ત્યારે મરેછે કેમ?

મેહમુદા—મરવું એ તો જૂદીજ વાત છે. ગામડાંવાળાં હાંધીનું સુખ તો પામેછે; કાંઈ શહેરવાળાંની પેઠે રોજનાં પિલાયાં કરતાં નથી. પણ ગામડાંવાળાંએને કોઈ કદાચ દુખ દર્દ થાયછે તો કાંઈ સેહેજ ઇલાજ કરી પતાવી નાએછે. જરા સરખી જંગલની જડી ઝૂડી અથવા ઝાડોની છાલ કે પાદડાં રંગડીને પી ગયાં એટલે સારાં થઈ ગયાં. એમ તો નહિ કે અડવાડિયાં સ્થળી કાવો પીયા કરે ને મહિનાઓ સ્થળી પનીર ખાઈ પરહેજી કરી અરડાયા કરે. જાપ્ત દવાઈની એક દવા તો તાજી હવા છે, જે શહેરવાળાંએને નસીબે આખી ઉમરમાં નથી મળતી, ને ગામડાંવાળાંને તો જ્યારે ધરૂંછે ત્યારે હાજર છે.

હોસનઆશ—સૌ કાંઈ તો હશે પણ ગામડાંમાં જીવ કેટલો ગબરાતો હશે? નહિ મોહોલા કે નહિ પાડોસી! ત્યારે કોણ સાથ વાત કરીએ ને કોણ આગળ જાએ?

મેહમુદા—શેહેરમાં તે વળી રાજને રાજ કોણની પાસે જઈએ ફરીયે ? જેમ શેહેરવાળાં ધરના કામકાજમાં લાગેલાં રહેછે, તેમ ગામડાંવાળાને ખેતી-વાડી કરવી અને ઢાર ઢાંપરની જતન કરવી એ કામ શું આપ્યું છે ? એમાંથી ફરસુદ મળેછે તો તે લોકો પણ ધરનું કામકાજ કરેછે, ને પોત પોતામાં જીવને ખુશ કરેછે.

હોસનઆશ—ત્યારે એ ગાંમડાંના રહેતારાં નરાં ઉખડાં, અપ્પટ અને સ્કાર વિનાનાં કેમ હોયછે ?

બ્યાંસધી હોસનઆશ ગામડાંની જીંદગી વિષે ધિક્કાર બતાવતી હતી ત્યાં સ્કધી નિયાળમાં શિખતારી ખીજી ગામડાંની છોડીઓ માત્ર હસીનેજ રહી. પણ હવે તેઓથી ખમાયું નહિ. આ જોઇ મેહમુદા બોલી કે, “બહેન ખેરન-નેસા, જુઓ આ હોસનઆશ બેગમ તમા ગામડાંવાળાંઓને ઉખડાં ને અપ્પટ કહેછે ! તમે પણ ગામડેનાં છો તો એનો જવાબ દો.”

ખેરનનેસા તો હોસનઆશ સાથે વધેરી લેવાને તૈયારજ હતી. તે તુરજ-કારથી બોલી, કે “ગામડાંના લોકો મોઠાઓની શી દરકાર કરેછે ? બેગમ સાહેબને તો ગામડિયાંઓની કશી વાત અપ્પર નથી. ફક્ત બજતું સાંભળીને ખુશ બોલી ઉઠ્યાંછે તેના જવાબ તે શું દઉં !”

હોસનઆશ—ખેરનનેસા, તમે ક્યાંનાં રહેતારાં છો ?

ખેરનનેસા—મુરાદાબાદ જીલ્લામાં શરીફપોર નામનું ગામ છે ત્યાં મારું ગરીબ ઘર છે.

હોસનઆશ—આ શેહેરમાં ક્યારથી છો ?

ખેરનનેસા—દોઢક વરસ થયું.

હોસનઆશ—તમારાં ઘરમાં શું કામ થાયછે ?

ખેરનનેસા—ખાંડવું દળવું, રાંધવું, કાંતવું, સિવવું, ચુંડવું, ધરની ત્રાક, અને બચ્ચાંઓને નહવડાવવું ધોવડાવવું.

હોસનઆશ—મારા પૂછવાની મતલબ એ નથી. હું તો પૂછું છું કે તમારે ધરના માટીડાઓ શું શું કરેછે ?

ખેરનનેસા—છોકરાઓ શિખેછે, જવાન પુરવો કમાઈ કરેછે, અને ધર-ડાઓ ધરમાંનાં છોકરા છોકરીઓને શિખવેછે, ને નિમાજ રાજમાં વખત ચુંભવેછે.

હોસનઆશ—એહા ! હું પૂછું છું કે તમારે ધર શું થાયછે ?

ખેરનનેસા—વળી થાય શું ? દિવસનાં દિવસ થાયછે ને રાતનાં રાત.

મોટે ધરની છોડી હોસનઆશનો ગામડેની આ છોડીના જવાબથી મિજાઝ જતો રહ્યો. તે ખેરનનેસાને કહેવા લાગી, “અરે પથર પડે તમારી આવી મોઝી સમજ ઉપર ! એક પણ જવાબ પાંધરો નથી.”

ઝેરનનેસાને ક્યાં બોલતાં નહિ આવડે? તેણીએ તેવાજ તાણો માર્યો કે, “આગ લાગે બેગમ મોહિય તમારી એવી ભુંડી તકરાર ઉપર, કોઈ સવાલ ટેકાણાસરનો નથી.”

હોસનઆરા—(ગોસ્વામી) હટ, નથુરી, ગંવારી, કમળજીની મારી, તારી કાંઈ કમળજી આવીછે કે શું? મૂખી જવાબ સંભાળીને નથી બોલતી? હમણા મારી મારીને કચ્ચડાજ કાઢી નાખીશ જો.

ઝેરનનેસા—ચલ ચલ શેહેરી, અફઝની વેરી, અમાર બેગમ હશે તો તારે ઘેરની, ખોદા ન કરે હું કાંઈ કોઈની લોંડી બોંડીશું કે? અહીંઆં એક કહેશે તો દસ સંભળશે, ને એક મારશે તો દસ જમી જશે. જો વળી, પોતાને શેહેરની છોડી જણી મને પણ દમ ભરાવા આવીછે તે?

હોસનઆરાએ આખી ઉમરમાં કોઈથી પાછો જવાબ સંભળ્યો નહિ તે ઝેરનનેસાનો જવાબ સંભળતાંજ કસ થઈ ગઈ. મારવું ને કચ્ચડો કાઢવો એતો ખાસી ધમકીજ હતી, તેથી પાધરી ઉડીને ઉસ્તાનીજ આગળ જઈ ફરિયાદ કીધી અને રડવા લાગી. તે એટલી તો રડી કે ડચકાં ખાતાં ખાતાં ઘાંટીખી ભરાઈ આવી. જ્યાંજ્યાં રડતી હતી ત્યાં જ્યાં ઉસ્તાનીજ ચૂપ બેસી રહ્યાં. જો કદાચ દિલાસાનો એક પણ બોલ તેમને મોહોડેથી નિકળ્યો હોત તો હોસનઆરા બંદી સાંઝ જ્યાં મૂગી ન રહેત. આખરે ડચકાં ખાઈ ખાઈને પોતેજ ચૂપ થઈ ગઈ. એ દરમિયાનમાં મેહમુદા કેટલીએકવાર આવીને હોસનઆરાને દેખાવ દઈ ગઈ, પણ હોસનઆરાએ મોઢું ફેરવી ફેરવી નાખ્યું. આથી મેહમુદાને હોસનઆરા જોડે વાત કરવાની હિમત થઈ નહિ, નહિતો તે તેની દિલગીરી દૂર કરી નાખતે. હમણાં સાંઝ પડવા આવેલી હતી, તેથી ઉસ્તાનીજ બોલ્યાં, “છોડીઓ પેલી મસીહ-ઉલ-મુદકની વાર્તા કેટલુંએક થઈ અધુરી પડી રહીછે તે આજે પૂરી કરી નાખો. આજે કોણની વારી છે?

મેહમુદા—ઝેરનનેસાની વારી છે.

ઉસ્તાનીજ—કેમ ખાઈ હોસનઆરા, ઝેરનનેસા વાર્તા વાંચે તે તમે સંભળશે?

હોસનઆરા આંખો નિચી કરી મોઢું મઝકાવી બોલી, “કાં, સંભળવાને શું છે? એટલુંજ કે હું વચમાં બોલીશ નહિ.”

મેહમુદા—કાં નહિ બોલે? જ્યારે વચ્ચે વચ્ચે વાતો ન થાય ત્યારે તો વાર્તા શું પણ તે તો ખાસી પાઠ થયો, અને તેમાં મજા શું ધૂળ પડવાની? ખુશીથી બોલો, વાત કરો.

હોસનઆરા—વાહજી! તમે પણ મોટાં નામદારછો. તમને ફરીથી લડાઈ જોવાનો જીવ ધતો હશે!

મેહુમુદા—એવું કમખત કોણ હશે કે જેને એ જાણતી લડાઈમાં મઠા મળતી હોય? જનવરેને પણ લડાવવાં એ એક મોટો ગુનાહ લખેલોછે, ત્યારે આપણે તો આદમી છીએ.

હોસનઆરા—બાઈજી! મક્કર કાં કરેછો! તમેજ તો ખેરનનેસાને ભેરવી આપ્યું!

મેહુમુદા—મેં ભેરવી આપ્યું કે વાતચિત્તો રસ્તો કરી આપ્યો? તમેજ પહેલાં ગામડિયાંઓની નિન્દા કરવા મંડી ગયાં, જરા ધીરજ ન પકડતાં લડી પડ્યાં.

હોસનઆરા—શું હું લડી?

મેહુમુદા—તમે તો હંમેશ વાજખી બોલોછો. કહોની કે કડવા શબ્દો પહેલાં કોણે કાઢ્યા?

હોસનઆરા—જે જેવું હોય તેવુંજ તેને કહેવાય. શું હું એકલીજ ગામડિયાંઓને ઉખડા, અપ્પટ ને સકાર વગરનાં કહું છું? આપ્યું શહેર કહેછે ત્યારે ખેરનનેસા કોણ કોણનું મોઢું બંધ કરતી ફરશે?

ખેરનનેસા—પોતે પોતાની વખાણ કીધાથી કોઈ ભણું નથી થઈ જતું, તેમજ કોઈનાં બુરાં કહેવાથી કોઈ ભુકું પણ નથી થતું. શહેરવાળાં ગામડિયાંઓને અપ્પટ, ઉખડા ને સકાર વગરનાં કહેછે તો ગાંધાવાળાં શહેરીઓને એવી, આજસુ, બિકણ અને કુકરાજીખોર જાણેછે.

આઠકાણે અસગરી ખાનેમ વચ્ચે પડ્યાં. તેઓ બોલ્યાં કે, “તમે બંધે જાણીઓ જે તકરાર કરતાં હતાં તેનો અર્થ એ હતા કે શહેરી અને ગામડિયાંઓની લડાઈનો ચૂકાદો કરવો, પણ ખીન્નઓની લડાઈનો ચૂકાદો કરતાં તમેજ પોત પોતામાં લડી કાં પડ્યાં!”

ખેરનનેસા—જનાબ, બેગમસાહેબે વાત નિકળતાંજ ગામડિયાંઓને ઉખડાં, અપ્પટ, સકાર વગરના કહ્યાં, તેથી મને માફતો લાગ્યું, પણ હું ચૂપ થઈ રહી અને—

ઉત્તાનીજી—હોસનઆરા બેગમે એ શબ્દો તમારે પોતાને મોટે તો નથી કહ્યા. તેમની મતજાય તો એ હતી કે શહેરવાળાં ગામડિયાંઓને એવી રીતનાં સમજેછે.

ખેરનનેસા—તોપણ એવા ધિક્કારના શબ્દો બોલવા એ બેગમ સાહેબને શોભા લગાડનારા ન હતા, અને હું તો એ વાત ઉપર કોઈ બોલી પણ નહિ.

ઉત્તાનીજી—ત્યારે શું એ કરતાંએ વધુ કડાણુ શબ્દો હોસનઆરા બેગમે ખાસ તમને કહ્યા હતા? એવાણુની એવી ટેવ હતી સ્ત્રી જણાઈ તો નથી.

ખેરનનેસા—હવે તેનું લંબાણુ કરી આપની હઝરમાં કહેનાં મને શરમ આવેછે. ખેર, મારેજ વાંક હતો. એવણેજ કહ્યું કેની કે હું તો બેવકુફ,

ગંવાર છું ત્યારે અદખને સકાર આવે ક્યાંથી ? આ તો ખરું છે કે મેં પણ જવાબ તો કહણ આપ્યો પણ પાછળથી મારા દિલને ઘણો ખેદ થયો.

ઉસ્તાનીજી—અગર તમારો વાંક હતો તો તમે માફ કાં ન માગી ?

ખેરનનેસા—હું સો વાર માફ માગવાને તૈયાર છું. હાય જોડવા અને પગે પડવામાં પણ મને કાંઈ અડચણ નથી; પણ જરા બેગમ સહિષ્ણને પણ સમજાવવું જોઈએ કે વાતે વાતમાં છોડીઓ સાથે ઉતરી ન પડે. એમના મરત-પાને એ શોભવું નથી.

હોસનઆરા—તમે એમ ઠરિછો કે હું સૌની ખરાબરની થઈ રહું તો તેમ મારેથી થયું નથી ને થવાનું પણ નથી. તમે લોકોને પણ તો કાંઈ વિચારવું જોઈએ કે હું અમીરઝાદી છું, ને મને ખાદાએ મોટી કીર્તીછે.

ઉસ્તાનીજી—એ તમારું ખાલવું ગેરવાજબી છે. નિશાળની છોડીઓ કાંઈ તમારી લોડીઓ કે આકરડીઓ છે ? અથવા તમે તમારી દોલત શું એમને વહેંચી આપોછો ?

હોસનઆરા—આકરડીઓ તો નહિ પણ ગરીબ લોક તો છે.

ઉસ્તાનીજી—ગરીબ છે તો પોતાને ઘેરના. તેઓ તમારી દોલતની તો કાંઈ દરકાર કરતાં નથી.

હોસનઆરા—ત્યારે હું ક્યાં એમની દરકાર કરું છું ?

ઉસ્તાનીજી—આલો, તમને તેમની દરકાર નહિ તો તેઓને તમારી નહિ.

હોસનઆરા—તેથી શું થયું ? તોપણ તેમની ફરજ છે કે મારો અદખ કરવો.

ઉસ્તાનીજી—વગર જરૂર ને વગર મતલબે ફરજ કાં હોય ? વળી નહિ કરે તો તેમાં એમને નુકસાન શું ?

હોસનઆરા—ફરજ નહિ તો ધટારત છે. અને નુકસાન તો એ કે પોતે કુખી થવું.

ઉસ્તાનીજી—ત્યારે તો એજ રીતે તમને પણ ફરજ છે.

હોસનઆરા—શું ફરજ છે ?

ઉસ્તાનીજી—તમારે એમનો અદખ કરવો.

આ સાંભળી હોસનઆરા ખડખડ હસી પડી, અને તે સાથે સર્વે જણ હસ્યાં.

ઉસ્તાનીજી—સાંભળો, ખેન હોસનઆરા, ખરાબરિયાંમાં અદખ આદાબની કાંઈ વાત નથી. તમે સૌએ પોતપોતામાં સંપ અને માયા રાખવી જોઈએ, દરેક છોડીએ ખંતીથી રહેવું કે પોતાપોતામાં બિગાડનું કોઈ કારણ થાય નહિ.

હોસનઆરા—ત્યારે શું, ખાદા ન કરે—ખેરનનેસા સાથે મને કાંઈ બિગાડ છે ? એ તો “બહેનો બહેનો આપસમેં લડે, લોકોને જાના વૈર પડે.”

આમ કહીને હોસનઆરા જમીને ખેરનનેસાને ગળે વળગી. .

શેહેરી સરસ કે ગામડિયાં તે વિષે એક રસીલી વાત અને મોટાંઓની પ્રીસિયારીનું રમુજ ચિત્ર.

શેહેરી છોડીના એક ગામડિયન છોડી સાથના ઉપલા કળિયાનું સમાધાનતો થયું, પણ ઉસ્તાનીજીએ હોસનઆરાની બૂલ ભાંજવાની આ તક હતી પણ હાથથી જવા દીધી નહિ.

ઉસ્તાનીજી—વારું તમે વચ્ચે પહેલી તકરાર કેઈ વાત ઉપર થઈ હતી?

હોસનઆરા—વાત તો એટલીજ હતી કે મેં ખેરનનેસાને પૂછ્યું કે, “તમારે ઘર શું થાયછે?” પણ એ બિખી સાહેબ તો લાગલાં બધરિંઓનાં કામ ગણાવવા લાગ્યાં. મેં વળી ફેરવી પૂછી જોયું તો માડીડાઓનો કિસ્સો કાઢી મેકાં. ત્રીજી વખત પૂછ્યું કે, “તેઓ કરેછે શું” ત્યારે તો—જરા તમે પણ જુઓ તો—શું જવાબ દીધો, “દિવસના દિવસ થાયછે ને રાતના રાત.”

ઉસ્તાનીજી સાંભળીને જરા હસ્યાં ને બોલ્યાં, “સાંભળો, બાઈ, એ તો ખારસો ચઢ ઉતર જવાબ દીધો. તમારે એમ પૂછવું હતું કે “યુજરાણુ કેવી રીતે ચલાવેછે?” અથવા “તમારા બાપ બાઈ શું ધંધો કરેછે?”

ખેરનનેસા—એમની મતલબ તો હું સમજી ગઈ હતી, પણ એવણુ પોતાના બોલવા ઉપર ઘણું મગરૂર છે, તે તોડવાને માટે હું પણ બોલને વળગી રહી હતી.

અહીંઆં હોસનઆરા નરમ પડી ગઈ અને પોતેજ વાત કાઢી બેઠી.

હોસનઆરા—ખેર, હવે કરમાવો કે તમારું યુજરાણુ શાથી ચાલેછે?

ખેરનનેસા—જમીનદારી અને ખેતીથી. બળવા પછીથી હમારાં કુટુંબના આર માણસો ચાકરીએ પણ રહેલાંછે.

હોસનઆરા—વારું ખરું બોલજો, તમને શેહેરમાં ગેહવું ગમેછે કે ગામડાંમાં?

ખેરનનેસા—ખરું તો એ છે કે શેહેરમાં મારે જીવ કીક લાગતો નથી. જો આ નિશાળનો ટેકો ન હોત તો મારેથી શેહેરમાં એક દહાડો પણ રહેવાતે નહિ.

હોસનઆરા—તમને શેહેરમાં દુખ્ય થાય છે? શું રમવા અને વાત કરવા સારું મોહોલામાં છોડીઓ નથી?

ખેરનનેસા—છોડીઓ તો એટલી છે કે જેટલી શાહતારાની ગલીમાં છે તેટલી કદાચ આખાં શેહેરમાં પણ ન હશે. સવારથી સાંજ સુધી એક હાર લાગી રહેછે. આએ આવી ને પેલી ગઈ.

હોસનઆરા—ત્યારે તો ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી.

ખેરનનેસા—એ છોડીઓ સાથ મારું દિલ મળતું નથી. શેહેરના લોકોમાં માત્ર દેખાડવાની ને મોઢાં ઉપરની મોહમત ધણી છે, પણ કામ પડે ત્યારે પોપટની

પૈંડે ડાળા ફેરવતાં વાર લાગતો નથી, જાણે કોઈવારની જાણ પિછાણ જ ન હોયની. બાદશાહ બેગમને તો તમે સારી પૈંડે પિછાણતાં હશે. હમારા ધર સાથ એમનું ધર લાગેલું છે, તેમની નાની દિકરી વજીર બેગમે મારી સાથે એટલી તો મોહિત અને મીઠાઈ વધારી હતી કે રાત દહાડામાં એક પણ વસ્તુ દૂર ન થતાં. ખાનમના બજારમાં દારૂગા મુસાહિબ મુજતાબને ધર લગ્ન હતાં, તેનું તેડું હમો લોકોને પણ આપ્યું, ને બાદશાહ બેગમ તો દારૂગાજીની સગી કુદની દિકરી થાય તેથી તેમનું તો આખું ધર આઠવાડિયું આગાઉથી પડાણો થયેલું હતું. જ્યારે વજીર બેગમ જવા લાગ્યાં ત્યારે મને જબરીથી સાથે લઈ જવા માગ્યું અને પાલખીમાં બેસતાં બેસતાં પણ મારો હાથ પકડી ખેંચે, કે, “મારી સાથે ચાલો,” પણ ઘણી મુશ્કેલીથી મેં તેમને સમજાવ્યાં કે, “હમને દારૂગાજી સાથે દૂરનો સંબંધ છે, મોટે વગર બોલાવે આગમચથી જવું લાયક નથી.” જ્યારે લગ્નને ત્રણ દહાડા રહ્યા ત્યારે હું પણ ગઈ. ત્યાં વજીર બેગમ પોતાની સહીએને લઈને બેઠેલાં હતાં, તેઓએ મને આવતાં જોઈ, પણ જમ્યા ઉતરી જરા હિલ્યાં પણ નહિ. હું સમજી કે રમતમાં ધ્યાન છે તેથી મારો ખ્યાલ ન હશે. ઉતરતાં જ હું ધરવાળાંની આગળ વટીક ન ગઈ, ને પાધરી વજીર બેગમ આગળ જઈ કેટલાએક વખત ઉભી. તે જોવાની બંદીએ આંખ ઉંચકીને મારી તરફ જોયું પણ નહિ. હું તો ચાંઈ પડી ગઈ અને વીહલે મોઢે સામા ઘોરડામાં જાં હમારી સાથવાળાં બેઠાં હતાં ત્યાં જઈને ઉભી. મારી નાની બેને મને તાણે પણ માર્યાં કે, “ઉતરતાં જ તીરની પૈંડે ગયાં તો ખરાં, પણ તેઓએ તો મોટું ઉઘાડીને જરા વાત પણ નહિ પૂછી!” આ સાંભળવાથી મને એટલી તો શરમ ઉપજી કે પસીનેગાર થઈ ગઈ, ને પોતાનાં મનમાં કહેવા લાગી કે, “આ વજીર બેગમ તો તેજ છે. આજે એમને શું થઈ ગયું?” થોડો વખત પછી મને તરસ લાગી; દિવાનખાનામાં એક નંબો કુળે મૂકેલો હતો. મેં જાણ્યું કે ધરવાળાંઓએ પડાણોએને મોટે મુકાવો હશે, તેથી મેં ઉડીને તેમાંથી પાણી પીયું, તે જોઈ વજીર બેગમ લાલ પિંજાં થઈને કહેવા લાગ્યાં કે, “કેમ તેં વગર પૂછે હમારા પીવાના કુળમાંથી પાણી પીયું?” પછી તે કુળે લઈ ભાંય ઉપર પટકી નાખ્યો. સર્વે મેહમાનો જોવા લાગ્યાં, ને ભર મિજલસમાં મને કુળે કીધી.

ઉસ્તાનીજી—વજીર બેગમને વગર કારણે મિજત્રી થઈ બેસવાનું કારણ તમે કાંઈ જાણ્યું?

ખેરનનેસા—મેં ઘણું વિચાર્યું પણ સમજમાં કાંઈ આવ્યું નહિ. કાંઈ વાત થઈ હોય તો સમજમાં આવે.

મેહમુદા—એનું કારણ હું સમજવું છું. હું પણ વજીર બેગમના સ્વભાવથી ખુબ વાકેફ છું. તેમને મોહોલામાં પોતાની મરજીની છોડીએ રમવા

અને વાત કરવા સારું મળી શકતી નથી, તેથી તમારી સાથે સહિયારું માડ્યું, પણ ત્યાં લગ્નમાં તેમને પોતાના સરખી અમીરઝાદીઓ મળી ગઈ ત્યારે તમે ગરીબ ગામડિયન સાથે મળવું એવભરેલું સમજ્યાં.

ખેરનનેસા—તેમને તો ફક્ત મારી સાથે લગ્નમાં મળવું એવભરેલું લાગ્યું, પણ—જોદા કરશે તો—હું તો આખી ઉમર સ્ત્રી તેમની સાથે મળવું એવભરેલું સમજીશ.

ઉસ્તાનીજી—કોઈ અજબ રીતનો મામલો છે. ઘણું કરી અમીર સોડો મગર હાથે, ને સૈને તુરુછ ગણેછે ! પૈસો પણ ઘણી નકારી ચીજ છે. તે આદમીને શેતાન બનાવી નાખેછે.

બે ત.

નશેહ દવલતકા બદ અતવાર કે નેમ્અાન ચદા,
સેરપે શયતાન કે એક ઐરભી શયેતાન ચદા.

ચાને—બદ સલ્કનાઓને જ્યારે દોલતની ઘેણ ચઢેલી જીએ, ત્યારે જાણ કે શેતાનનાં માથાં ઉપર એક ખીજે શેતાન ચઢેયો.

હોસનઆશ—વારું ખેર, અગર વજીર બેગમ તમારી સાથે માઠી રીતે ચાલ્યાં તો તેઓએ ઘણી નાલાયકીની વાત કીધી. મળવા બેઠવામાં અમીરી ગરીબી સાથે શું સંબંધ ? પણ ત્યાંની લગ્નની મિજલસ, પરોણાગતનો સામાન, પરોણાઓનો ભપકો, ઠાઠમાઠ, પતપાનેતરનો સુણુગાર અને રીતભાતની ખુખી, એ વાતો તો તમે અચિત પસંદ કીધીજ હશે ?

ખેરનનેસા—આ તો ખરું છે કે શેહેરીઓની શાદીમાં સામેલ થવાનો મને કોઈવાર જોગ બન્યો ન હતો, અને એજ શોકને લીધે હું ત્યાં ગઈ પણ હતી. પણ શેવટે દિલ કોઈ પણ રીતે ખુશ તો ન થયું. જોદા જૂઠું ન બોલાવે, હજારો ઐરતો ભેગી થયલી હતી; પણ બારિકાથી જોયું તો સુઘળાંઓ એકજ રંગમાં હતાં. જેને જોયાં તે જોખી અને શાભણ શાભણના પુતળાં થઈને બેઠેલાં હતાં. જેટલાં મેહમાનો ઘરમાં ભરાયલાં હતાં તે સુઘળાં કાંઈ અમીર તો ન હતાં. જેમની પોતાની શક્તિ નહિ હતી તેઓ પણ ભાડેનાં કપડાં, માગે ટાગેનું ઝવેર અને ઉભાં કીધેલાં નોકરોને સાથે લાવી ધતિરાતાં હતાં. એક મિખી રેશમી મોન્દેખાડવાની મતલબથી ધુંડી સ્ત્રી પાયજ ઉંચકીને ચાલતી; ખીજી ગરમીને બાહાને ગળું ઉંઘાડી ઉંઘાડીને પોતાનું ઘરેલું દેખાડતી; ત્રીજી બેઘડક માથું ઉંઘાડું મૂકીને બેઠી હતી કે ચોટલાની યુઝી ને ઝુલફાના કાપ ઉપર સોડોની નજર પડે. એક બાઈએ ઝાંઝરનો આવાજ સંભળાવવાની મતલબથી—જોદા જા હું ન બોલાવે—ઘડીભર માંકોઈ પચાસ બેઠો બદલી હશે. એ અહુવાલ તો તે બાઈઓનો હતો કે જેમની પાસ કોઈ ચીજ પોતાની અથવા

મએ ટમિની હતી, ને જલણી જોઈને તે દેખાડતી હતી. પણ કેટલીએક તો ખાલી-વીલી ઇતરાતી હતી. એક જલણી બુદ્ધી ભરેલી ઝીણી મલમલનો કુપકો એકી બેઠી હતી, તે આપોઆપ કોઈના પૂછ્યા કે પરછ્યા વિના કહેતી કે, “જુઓ, બેન, ખનારમની કાળો ભરતના કુપકનો પણ રંગ એગળતો દેખું, ત્યો, મેં જરાએક આંધ ઉપર નાખ્યો હતો, તો તમામ કપડાંઓમાં ધાભાં પડી ગયાં. તેથી મેં જલદીથી ઉતારી તે ફેંકી દીધા.” એક બાઈ ઘરેણામાં ગંઠાઈ બેઠેલી હતી અને એક બિચારી ગરીબ બાઈ તેમની સાથે વાત કરી કરતી હતી. તે બાઈ કે જેને હું બિચારી ગરીબ સમજતી હતી તે બોલતી કે, “જુઓ, મારા કાનનાં ચાપકાં ખોદાએ એવાં બનાવ્યાં છે કે ઘરેણાંનો ભાર તદ્દન ઝીલી મૂકતાં નથી. જડાવખાલી, બુદ્ધા, મગરમોરકીઓ મેં જરા આરખ્યાં કે ચાપકાં કુખવા લાગ્યાં જાણે એમ થાય કે હમણું કતરાઈ પડશે, તેથી નાચારીએ આદી ખાલીઓ પેહેરી, તેથી પણ અકસાટ થઈ આવ્યો. મેં કહ્યું કે ‘બટ પડે વા સોના, જેસે તૂટે કાન,’ પછી તે પણ ઉતારી મૂકી.”

ટૂકામાં કહું છું કે જેમને જોયાં તે ઇતરાટ ને શેખીના મરજમાં ધગાયનાં હતાં. બિખીઓ પોતપોતામાં જે વાતો ચલાવતી હતી તેમાં કોઈની ગીબત, કોઈની નિન્દા મિવાય બીજી વાત ન હતી. જેટલી સ્ત્રીઓ હતી તે સઘળી કપડાંનાં રંગ, ફાશીન, અને ભપકામાંજ યુતેલી હતી. લગ્નની ખનાર જાંભળીને બિચારાં ગરીબ ગુરબાં માગવાને ચાલ્યાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં એટલો તો આધા પીધાનો સામાન હતો કે ડોંગાનો ટગ મારેલો હતો, તેપણુ એક દાણો વટીક ખોદાનાં નામથી કોઈ ગરીબને મળ્યો નહિ. આંડીબંધ ખાનુ બિગડ્યું, ચારાકું, પડ્યું પડ્યું કોણું, પણ જરા પણ કોઈ બિચારાં ગરીબને મળ્યું નહિ. આપવાને બદલે ગરીબાને ધક્કા ને ગાળ આપવામાં આવતી હતી. એક બિચારી ઘરેલી ડોસી બીખ માગવા કોણુ જાણે કેવી રીતે અંદર ચાલી આવી. તેનું નિયેનું ધડ રહી ગયલું હતું—અરે ખોદા—બિચારી કેવી મુશ્કિતથી ધસડાતી ફસડાતી આવી હશે. કલાકો સ્થંધી આંગણમાં ઉભી રહી ટપાળા કરતી હતી. કોઈએ પૂછ્યું પણ નહિ, સૌ પોત પોતાના આધામાં લાગી રહ્યાં, પણ બલ્યો મારે જીવ કે ડોસીનો સાધ કાને પડતો કે બૂક ગળે ઉતરતો નહિ. પહેલાં તો હું ધારતી કે હજી પણ ઘરવાળાં કોઈ આ ડોસીની ખબર લેશે, પણ જ્યારે ઘણો વખત થઈ ગયો, ને કોઈએ દાદ ન લીધી ત્યારે એક રોડીમાં મુઠ્ઠીભર આવલ મુઠ્ઠી મારા નાના ભાઈ અહમદને આપી કે, “જાઓ પેટી ડોસી આંગણમાં ઉભી છે તેને આપી આપો.” જ્યો અહમદ રોડી લઈને ઉઘ્યો તેવીજ જે બાઈઓ હમને ખાનુ ખવાડતી હતી તેમની નજર તેના ઉપર પડી. ખોદા જાણે તે કોણુ બિખીઓ હતી, પણ ઘરવાળાંની કોઈ સગીઓ હશે. તેમને દોડી જઈને અહમદના હાથને ઝપાટો મારી રોડી છિનવી લીધી ને બાલ્યાં,—“લેકો, જરા

જોદાનો પણ ડર છે? મુકરા ઉપર દેખતાં દેખત આ ગળખ્ય!" હું બોલી," જોદાનોજ ડર કરીને મેં આ રાટી તે ફરીરડીને આપવા મોકલી હતી." ત્યારે તે બિપ્પી શું બોલ્યાં, "મીઠાઈવાળાની દુકાનને દાદાનો ફાતીઓ. ધાતાજ બિપ્પી, એવોજ જોદાનો ડર છે તો ઘર જઈને સદાવરત કરવું." મને જે આવા કડાણુ શબ્દો કહ્યા તેથી મને તો કાંઈ માફું લાગ્યું નહિ પણ માટે લીધે પેલી ગરીબ બ્રુદિયાની જે કમખખી આવી તેનો મને હમણું સૂચી ખખખરા લાગ્યા ફરેછે. પેલી બિપ્પીએ જ્યારે તે બિચારી ફરીરડીને જોઈ ત્યારે લોડીઓ ઉપર એટલી તો ગારસે થઈ કે જોદાની પનાહ. તે ચિરકાઈ જઈને બોલી, "કાઠો કાઠો એ રાંડ બ્રુદિયાને, કોણે એને અહીંઆ આવવા દીધી?" લોડીઓએ તરતજ તે બિચારી બ્રુદિયાને ઘસડી પડડીને દરવાજા બહાર લઈ જઈ નાખી. મારા જીવમાં તો એમ થતું હતું કે તે બિપ્પીને પાણી ઉતાર કરી નાખ્યું, પણ નાચ્યાર. મુકરા ઉપરથી તો હું તે વખતે ઉડી ઉભી થઈ. શરખત પાનારીને આપવા માટે એક બેઆની મારી પાસે હતી તે મેં અહેમદને હાથે તેણીને આપવા મોકલી, અને તેને મારા ઘરનું કેકાણું બતાવ્યું. પછી તરત ડાહ્યા મંગાવીને હું તો માટે ઘેર ચાલી આવી.

ઉસ્તાનીજી—શું આટલાં બધાં મેહમાનોમાં કોઈ પણ એવી ન હતી કે તેને પેલી ટોસીની હાલત ઉપર દયા આવી હોય?

ખેરનનેસા—જનાબ, દયા તો શું? જ્યારે લોડીઓ તેને ઘસડવા લાગી ત્યારે મંદળીઓ ઠડા કરી કરીને હસવા લાગી હતી. વળી આઘા પછી લોડીઓએ તે ટોસાંની નકલનો ખેલ કર્યો!

શેહેરીઓની પત્રાણ તથા ઈતરાટ વિષે એક ગામડિયને આપેલું ચિત્ર.

ખેરનનેસાએ એવી તો ચાલાકાઈથી પૈસાવાળાંઓની ગરરીની ટીંગ કાઢી આપી કે હોમનઆરને વળી લાગી ગયું. મોટા લોકોની આ ફજેતી વિષે શરમની મારી તેણીએ ફરીથી એકવાર હિમાયતે ટોકિયું કહાડ્યું ને બોલી કે, "ફરીરડીઓ ઘણું કરી મફતર પણ હોયછે. લોકોને હગવાની મતજબથી આંધળી બનેછે, ને લંગડી લુલી થઈ જાયછે."

પણ ઉસ્તાનીજીએ તરત હોમનઆરને કેકાણે બેસાડી કે, "અગર એવોજ શક રાખી મુકીએ તો જે ખર્ચ દુખી છે તે પણ નાઉમેદ રહી જાય, અને ધર્મનો સિલસિલો કપાઈ જાય. વળી ભીખ માગવું એ તો મોટી શરમની વાત છે. કોઈ આદમીવિતા કારણે માગવું નથી; અને જે કોઈ મફત કરીને મારેછે તેને પણ હાજતે નાચ્યાર કરી નાખેલુંછે."

હોસનઆશ—નહિજી, ઘણી વખત વગર હાજતનાં પણ માગતાં ફરે છે. જેનામાં શરમ નહિ હોય તેને કમાવાને માટે ભીખ કરતાં વધારે સેહેલી કોઈ તઈખર નથી. કેટલાએક દિવસ ઉપર હમારા મોહોલામાં એક ફકીરડી મરી ગઈ હતી, તેની કોઠડીમાંથી કેટલીએક અશરૂઆતો ને કેટલાએક રૂપિયા નિકળ્યા હતા, ત્યારે તેને ભીખ માગવાની શી ગરજ હતી? ખરેખર તો લોભ હતો.

ઉસ્તાનીજી—વારું કોઈ આદમી લોભ વગરનું હોય છે?

હોસનઆશ—લોભ તો સૈને છે, પણ લોભીઓને મદદ કરવી કાંઈ જરૂર નથી.

ઉસ્તાનીજી—એવું ન હોયો કે મુખી ખાદા જે સૈને આપે છે તે આ તમારે કાયદો અમલમાં લાવે! અજબતાં હાજતમંદને માગવાનો હક છે. વાજ-ખી તો એ છે કે જેને ખરી હાજત હોય તેને આપવું, પણ આપવાની નિષ્ઠા ન હોય ત્યારે ખામખા દરેક ઉપર વગર કારણે શક પણ લાવેલા નહિ. વગર ચોકસીએ આપવાથી એટલું જ કે કોઈ કોઈ વગર હકે લઈ જાય પણ એમાં સંકડો હકદાર પણ તો આવવાના. ઘણું કરી એવી રીતનાં બાહનાં તેઓજ કહાડ્યા કરે છે કે જેમને ખાદાનાં નામપર આપવાનું દિલ હોતું નથી.

હોસનઆશ—કેમ બેન ખેરનનેસા, જે એવ તમે શહેરવાળાંઓમાં ખતવો છો, તેવી શું ગામડાંમાં હોતી નથી? શું ગામડાંમાં સૌ ખાદાના વાલીજ વસે છે?

ખેરનનેસા—તહિ, ભત્રાં ભુડાં સર્વે જગ્યાએ હોય છે; ગામડાં કે શહેર ઉપર શું મદાર છે? પણ એટલું તો કહી શકું છું કે ગામડાંવાળાંમાં એટલી શખી, એટલી પત્રાણ અને એટલી જાહેર દેખામણી નથી.

હોસનઆશ—વારું શહેરવાળાંના મિલકત ખરાબ કબૂલ કીધા, પણ તેઓની ચાલચલણ ને રીતભાંત પણ શું ભુંડી છે?

ખેરનનેસા—કદાચ તમારી નજરમાં શહેરવાળાંની ચાલચલણ પસંદ હશે, પણ તેઓમાં અદબ ને મજાગો તો બિલકુલ નથી. એકવાર મારા નાના ભાઈ અહેમદે શહેરના છોકરાઓને જોઈને માથે ખાલ રાખ્યા હતા. હવે તે ઉપર બજારની સંભાળ થવા લાગી. દર બીજે દિને આમજા ઓળીને માથું ધોવું પડતું; દિવસમાં દસ દસવાર કાંસકી કરવી ને સવાર સાંજ તેજ નાખવું પડતું. જ્યાં સ્ત્રી ખાલ નાના હતા ત્યાં સ્ત્રી શજગમના પાણીથી માથું ધોવું પડતું અને કોઈવાર ચણુનો આટો લગાડવો પડતો. માણ કહેતાં હતાં કે, “જે દહાડે બાપ આવશે તે દહાડે ઉભા ઉભા માથું ખોડાવી નાખશે. જેટલો દાહ, ચણુગાર તારેથી બની શકે તેટલો કરી લે, શેવરે તો એ ખાલ હજમને ત્યાં જવાના જ છે.” ખાદાનું કરવું કે આગરે જતાંજ બાવાજી પણ આવી ચઢ્યા. મિયાં અહેમદે બાલો છૂપાવવા સારું માથા ઉપર ફેરો બાંધી

રાખ્યો હતો, પણ વાકો સેટો માથે સવાર થયેલો તે છૂપાએ ઢંધાંધી? બાવાની નજર તે ઉપર પડી ગઈ, ને ધણુજ ગોરસે થઈ બોલ્યા કે, “નાપાક, શહેર-વાળાની પેઠે તું પણ છકેલ થવાનો.” હજમ કોણુનો ને નાઈ કોણુનો? લાગલી ક્ષમમદનમાંથી કાતર કાઢીને પોતાને હાથે બાણી કાપી ઢગલો વાળ્યો. હમણું તેજ મિયાં અહિમદ બોડકું માથું લઈ ફરેછે. તે પછી બાવાએ માને કહ્યું કે, “શિખવવાની લાલચથી તમે છોકરાંએને અહીંઆં લાવ્યાંછો તો ખરાં પણ એવું ન થાય કે તેમને શહેરી ચુંડા બનાવીને લઈ જાઓ, ખખરદાર ખેરન (ખેરનનેસા) ને શહેરની છોડીઓમાં ખેસવા દેશો ના. શહેરના મરદોની આજ ચકલુ તો સમજ્યા, પણ ચોરતોની આજચકલુ તો—તોખા બોદા—બિલકુલ ધર્મ રીતિથી ઉત્તરી અને સૂચનાથી પણ ઉત્તરી છે.”

ઉત્તાનીજી—તમારા બાવાજીએ ધણું વાજ્યની કહ્યું. જુઓ, બાઈ ખેરનનેસા, મને શહેરવાળીઓ ચિદવેછે પણ હું તેમની આજચકલુની નકલ કરતી નથી.

ખેરનનેસા—જનાબ, તમે પોતાને નાહિક શહેરવાળીઓમાં ગણોછો. નથી શહેરવાળાં સરખા તમારો મિજાજ, કે નથી તેમના જીવી તમારી ટવ. તમે તો ગામડિયાંએ કરતાં પણ વધારે મજાહજના કપડાં પહેરેછો. તમને જોઈને તો મારાં મા મોટી બાહેનું કુરતું પેહેરવા લાગ્યાંછે.

હોસનઆરા પાસે વધારે વાત છેડી તેની પતીજ કરવા મારું ઉસ્તાનીજી હવે જાણે પોતાની આ માતખર નિશાળિયનની તરફ થઈ ગયાં હોય તેમ તેણીને કહેવાં લાગ્યાં, “બાઈ હોસનઆરા, આ તો ઠીક નહિ કે ગામડિયન ખેરનનેસા શહેરવાળીઓની એવ ઉપર એવ કાઢી જાય.”

હોસનઆરા—શું કરું? હું ગામડિયાંએના હાલથી પૂરતી વાકેઈ નથી, નહિ તો હમણું એની મિતર પેડી સ્ત્રી ઉપાડી આપતે. પણ તમે જરા આ શહેરની છોડીએને તો જુઓ! એઓ ધરથઈ ધરથઈ ગઈછે તે! જરા કોઈ હું પણ કાઢેછે! કેવી ધુંધસ થઈ માંબળ્યાં કરેછે!

મેહમુદા—વારું, બેન ખેરનનેસા—

શહેરબાનુ—(મેહમુદાને અટકાવીને) જરા ખેરનનેસાને મારી એક વાતનો જવાબ પહેલાં આપવા દો. કેમ બેન ખેરનનેસા, શહેરવાળાંની બોલી ઠીક હોયછે કે ગામડાંવાળાંની?

ખેરનનેસા—તમે શહેરવાળી સૂઘળી એક તરફ થઈ જશો તો હું એકલીને હરાવવી શું મોટી વાત છે? પણ કોઈ મને એટલું તો સમજવશો કે મારી માડી બોલી એટલે શું?

મેહમુદા—બોલીની ખુબી એ છે કે જેમાં કડણાઈ ન હોય. બોલનારનાં મોહિડાંમાંથી શબ્દ સેહલાઈથી નિકળે, ને માંબળનારને બારી લાગે નહિ.

ખેરનનેસા—ગાંમડાંવાળાને પોતાની બોલી જરા પણ કઠણ જણાતી નથી.

મેહુમુદા—ક્યાંથી જણાય ? શેઠરની બોલીની નરમાસથી તેઓ વાકેફ નથી. તમેજ કોળી કે બધા બોલીઓમાં તમને ક્યાંની બોલી મારી લાગેછે ?

ખેરનનેસા—મારી નકારી તો હું કાંઈ જાણતી નથી, પણ શેઠરવાળાં જે પોતાની નરમ અને નાજુક બોલીથી કામ લેછે તેજ કામ ગામવાળાં પોતાની કઠાર બોલીથી કાઢી લીએછે. તેમની કોઈ મતલબ અટકી રહેતી નથી.

હોસનઆરા—અમ એજ ગંવારપણું છે કે મારાં નકારાંમાં ફરક જાણતાં નથી. મને તો ગામડાંની બોલી એવી કઠોડી જણાયછે કે જાણે કોઈએ ઘુમાવીને પથર માર્યો હોય ! સિધા બોલોતા પણ હાકડાં પાંચડાં ભાંજીને બૂકા કરી મૂકેછે.

શેઠરબાનુ—એમાં તો કશો શક નથી કે ગામડિયાંઓ શબ્દોનું ધ્યાન કરી મૂકેછે. કોઈ પણ શબ્દ એવડા અક્ષર વિના બોલતાં નથી. નમકને નીમ્મપ, ગાડીને ગાહ્લી, કાગળને કાગ્ગડ, આગળને અગ્ગાડી, પાછળને પછછાડી ! ખેરનનેસાની બોલી શેઠરમાં રહેવાથી ઘણી સુધરી ગઈછે, તો પણ ક્યાનની કણુ ગઈ નથી. શબ્દોને કોઈ અજ્ઞયમ જેવી રીતે મચ્છી મરડીને બોલેછે. કેમ બેન મેહુમુદા, યાદ છે જ્યારે ખેરનનેસા પહેલ વહેલાં આપ્યાં હતાં ત્યારે કેવી રીતે બોલતાં હતાં તે ?

મેહુમુદા—ખેરનનેસા એવાં નયણાં નથી. શેઠરવાળાંના આ સલક તો એવણુ અચિત યાદ રાખ્યો, કે તેમની દોહતથી એમની બાપા સુધરી ગઈછે.

ખેરનનેસા—બાપા સુધરવા ઉપરજ શું, પણ મારાં રૂબેરૂવાં તો શેઠરવાળાંનાં ઉપકારી છે. થોડું ઘણું જાપણું, વાંચણું, સિવણું, યુઝણું, અને રાંધણું જે કાંઈ મને આવડેછે તે સર્વે શેઠરનીજ દોહતથી છે, પણ હું તો કહું છું કે શેઠરવાળાંઓએ મારી બોલી ખરાબ કરી નાખી.

હોસનઆરા—ત્યો સાંભળો ! કહેવત છે કે “ગદ્યાને નમક આપ્યું તો તેણે કહ્યું મારી આંખો દુખેછે.”

ખેરનનેસા—એવણુ તો મારાં શેઠરવાળાંછે, એવણુને તો પોતાની બોલ ચાલ ઉપર મોટું ઉકમાન છે. એવણુનું તો જાણ્યા કે સમજ્યા વગર અમ બોલી દેવા સાથેજ કામ છે.

હોસનઆરા—બોહી તો વાત છે. નથી ભરમમાં કે નથી ભેદમાં, ત્યારે સમજવાને શું છે. તમે એમજ કહ્યું કેની કે શેઠરવાળાંએ મારી બોલીને બિગાડી નાખી ?

ખેરનનેસા—હા હા, બિગાડી નાખી. બોદા કરશે ને જ્યારે હું પાછી પોતાને ઘર જઈશ ત્યારે ત્યાંનાં લોકો મારા બોલવા ઉપર હમવાનાં, અને મારા આજવા પાડવાનાં.

ઉરતાનીજી—ખેરનનેસા ખરું કહેછે. એ ખરાબ જેવું તો છે. શેહરની બાકી બોલો તો ગામડાંવાળાં હસશે, ને ગામડાંની બાકી બોલો તો શેહરવાળાં હસા કરવાનાં.

હોસનઆરો—દસ નકટામાં એક નાકવાળું હોય તો શું તે પણ નકટાના ધાકથી પોતાનું નાક કપાવી નાખે ! ખેરનનેસા તમે બિંદુડક એજ બોલી બોલજો.

ખેરનનેસા—નહિ ખાઈ, મારે તો જેવો દેશ તેવો વેશ. શેહરમાં આવી તો “શું શાં” અને ઘરે ગઈ તો પાછી “હું હાં.”

હોસનઆરો—તમે ગામડાંમાં જશો તો ખરાં, પણ ત્યાં તમારો જીવ લાગવાનો નથી. ધનિયાદલા, ખીજેજ મહિને પાછાં પગલાં ભરશો.

ખેરનનેસા—આદા હમા ગામડાંવાળીઓના દોષો એવા દવાઈ ન કરે કે ઘરોમાં જીવ ન લાગે.

શેહરના સુખે વિષે પૈસાવાળી છોડીના ખ્યાલો.

ખેરનનેસા ઉપલોજ જવાબ આપીને બંધી નહિ. પણ વળી બોલી કે “આ નિશાળ શિવાય અહીંમાં શેહરમાં ખીજ એવી કંઈ સીજ છે કે તેને હું ગામ જઈને યાદ કરી કરીશ ?”

હોસનઆરો—હજારો લાખો સીજો યાદ કરવાજોગ છે, એકજ વાત હોય તો કહું. સવારનાં પોહારમાં બિછાણાંપરથી ઉઠીએ નહિ એટલે તો, ચણા વટાણાવાળાના આવાજો આવતા સંભળાય અને—

ખેરનનેસા—અરે ધિક્કાર ! ચણા પણ કાંઈ આદમીનું ખાનું છે, કે જાનવરોના દાણા ! ખસ શેહરવાળાઓના નાજુકાઈ જોઈ લીધી.

હોસનઆરો—જે વિષે તમે બોલોં છો તે તો ગામડાનાં ચણા છે. શેહરના ચણા તો—સોખલાન અદલા—કેવા ગરમા ગરમ, ફાંટલા, મહરા મહરા. બસરા, ને નરમ એવા કે વગર અડચણે ખાખાંઓ પણ ખાયછે.

શેહરબાનુ—વળી મન્ના તો એ કે કોડી, લોહાનાં ખીલા, ફાંટલાં ટાટપટિયાં અને ગોદરને બદલે ચણા લઈ શકીએ.

હોસનઆરો—અને ચણાવાળો હજી તો ગરીબોંથી બાહર નહિ નિકળ્યો કે ખુમચાવાળો આવી ઉભો. તાજો હાલવો, પુરી, તાજી જલેબી, તાજી મીઠાઈ, સર્વે નિયામત માગ્યુદ ! એક ગયો કે બીજો આચ્યો, એમ રાત પડવા સુધી એજ હાર લાગેલી રહેછે. વાસણ, કપડાં, ગોટા, કિનારી, બરફ, ખેંવા, ફૂલ, તરકારી, જે સીજો જોઈએ તે ઘર ખેડાં લઈ લ્યો. એ કેટલાં મોટાં સુખની વાત છે ? કવાબ એકથી એક સ્વાદદાર, મીઠાઈઓ એકથી એક તોદાં ને લેજતદાર. છ કોડીનો સોદો લ્યો તો તે પણ ડાણામાં આપશે, નહિ કે સોદો લેવા જાઓ તો બીખનું ખાલું ઘરમાંથી લઈ નિકળવું પડે. સોદો વેચનારના

આવાજો સાંભળનારાનાં દિલને લોભાવી નાખે છે. ખરું તો એ છે કે દુનિયાનું બેહિસ્ત શહેર છે, જોદા રાખે તો શહેરમાં, નહિ તો ગામડાંમાં જીવવા કરતાં મને તો મરવું બહું.

ખેરનનેસા—અરે જોદા ! આવડાં મોઢાંનાં ને હાવરાં પેટનાં, એ તો બધા આધા ઉપરજ મરે છે ! હમો ગામડિયાંમાં ભજાં માણસોની વહુ દિકરીઓ બજારની ચીજ જ્યાં ઉપર પણ ન મૂકીએ. હમો લોકોમાં એ મોઢી એવ ગણાય છે.

ગરીબોની મગફરી—ભતી ભેદ.

હોસનઆરા—ઓહો ! તમે તો જાણો ભજાં માણસ ! જ્યારે તમે શરીફોરનાં રહેનારાં છે ત્યારે તો મોટાં અશરફ કાં ન હોવા ! હમે શહેરવાળાંતો કમીના રજાનાં !

ખેરનનેસા—કાં ? શું બહારવાળાંની અશરારીમાં પણ કાંઈ શક છે ? હમે લોક છાપ મારેલાં અશરફ છીએ.

હોસનઆરા—તમારી નાત કઈ છે ?

ખેરનનેસા—બિચારાં પતળી દાલ ખાનારાં “શેખ” ની છે.

હોસનઆરા—હું તો મોગજાંની છું.

ખેરનનેસા—બેગમ જાહેબ, તમારે શહેરના શેખને કોઈને ત્યાં દિકરી આપતા જોવા છે ?

હોસનઆરા—બીજી જાત નાતમાં મગાઈનાવું કરવાની શું કાંઈ મનાઈ છે ?

ખેરનનેસા—ધર્મની રીતે તો કાંઈ મનાઈ નથી પણ બાહરનાં અશરારી મનાઈ કરતાં વધારે માને છે. હમો લોકો મુઠયદો વટીકતે પણ દિકરી આપતાં નથી તો મગોજા, પહાંચુની તો શું વાત ? તમારાં શહેરનો તો એવો કાયદો છે કે નાત કે જાત કાંઈ જોતી નહિ. સુરત સિક્કા, ને રૂપિયા પૈસા જોવા, પછી નહિ દિકરી લેવાનો મૂજકો કે નહિ દિકરી આપવાની અડચણ. ગામડિયાંમાં તો નાત સાથે હાડકાં મજબૂત જોઈએ, દોલત હોય કે ન હોય.

મેહુમુદા—વારું બીજી નાતમાં નહિ આપવાથી કાયદો શું ? જ્યારે જોદા અને પેગમ્બરની તરફથી મના નથી ત્યારે નાત જાત કોઈ ચીજ નથી.

ખેરનનેસા—કાયદો બાયદો તો હું કાંઈ જાણતી નથી. વડવાઓથી એક વાત થતી આવી છે.

ઉસ્તાનીજી—દુનિયામાં કોઈ પણ રસમ વિના કારણે ચાલુ થઈ નથી. નાતથી પણ મોટા મોટા કાયદા હતા અને છે. દુનિયામાં નાત જાત કરતાં વધુ પુરાણી રસમ બીજી કોઈ નથી. એ રસમથી કાંઈને કાંઈ કાયદો તો છેજ, કે જોતી કરી આજ સંધી એ રસમ ચાલુ રહી છે. દુનિયાની શરૂઆતથી કેટલા હજાર વરસો સંધી પાદશાહત જેવું કાંઈ હતું નહિ તેથી એ તરફ ઘરફાંટ ચાલુ

રહેતી હતી અને હમેશાં પોત પોતામાં મારફાડ ચાલ્યા કરતી હતી. તે વખતમાં જન માલ બંધા વગર બચાવના હતાં. એટલા માટે પહેલાં લોકો પોત પોતામાં જરૂરિયાતો બની રહેતાં હતાં, અને એક બાપ બપાવાની ઓલાદ એક ટોળું થઈ જતું હતું. જે ટોળાંમાં આદમી વધુ થતાં તે ટોળું ઘણું જબરદસ્ત ગણાતું હતું. એટલા વાસ્તે દરેક ટોળાંમાં એવા કરાર થતા હતા કે પોત પોતામાં જ શાદી વેદા કરવા, કે જેથી તે ટોળાંનું કૌવત ઓછું થવા ન પામે. આવાં કારણોથી નાત જાતની રસમ દુનિયામાં ફેલાઈ, તે આજ સુધી ચાલી જાય છે. કેટલીએક જાતો ધંધાનાં કારણથી પણ છૂટી પડેલી છે. જેમ કે વણકર, મોચા, લુહાડ, સુથાર ઇત્યાદિ, અને એઓથી ફાયદો એ હતા કે નાતનાં લોકો પોતાને તે ધંધાના હકદાર સમજીને ઉજમથી કામ કરે, ને પારકું આદમી તે કામને હાથ લગાડે નહિ. હવે તેજ રીત હમણુંસુધી ચાલી જાય છે. જ્યારે ધીમે ધીમે પાદશાહતનો રિવાજ જમી ગયો, ત્યારે જન માલની સંભાળને વાસ્તે કોઈ ટોળાં કે જરૂરિયાતી જરૂર રહી નહિ. તેમજ નાત જાતનો વિચાર ઓછા થતો ગયો અને શેહરામાંથી તો બિલકુલ નિકળી પણ ગયો છે. વળી ધંધાનાં કારણથી નાત જાતનું જે બંધારણ હતું તે પણ ઓછું થઈ ગયું છે.

ખેરનનેસા—ત્યારે તો જાત એ કાંઈ ઉકમાઈની વાત નથી ?

ઉસ્તાનીજી—સર્વે આદમી એકસરખાં છે. અગર ઉકમાઈની વાત જુઓ તો હુનર છે.

ખેરનનેસા—પણ જાત અસરથી ઉતરતી આવેલી છે, ત્યારે તો જાત ઉપર ઉકમાઈ પહેલાંથી ચાલી આવી છે.

ઉસ્તાનીજી—જે લોકોથી જાતો ઉત્પન્ન થઈ તેઓ મોટા કીર્તિવાન અને પોતાના ટોળાંના સરદાર હતા માટે જે ઉકમાઈ ધોરે તો તે લોકોને ધોરે ; પણ હમણા તો જાત ઉપર મોટાઈ ફેકટ કીધામાં આવે છે. જ્યારે લાયકીવાળા બુઝૂર્ગો કે જેઓએ નામ મેળવ્યું હતું તેઓ યુજરી ગયા અને આજે તેમની ઓલાદમાં કોઈ નામદારી મેળવનાર ન હોય અને તેમ છતાં તે મગરૂરી કરે તો હયા યુણને માટે કરે ? આજે તો બિચારાં મુડદાઓનાંજ હાડકાને પડયા પડયા ચકડયા કરે છે.

ખેરનનેસા—ગમે તે હોય પણ ઉદ્યોગી શેખાની (એટલે વણકરની) બરોબરી તો ખીજાઓથી થઈ શકવાની નથી.

ઉસ્તાનીજી—એ તો હાસનઆરા ખેગમની અમીરી ઉપર નાહકની ટીકા છે. એમને તો અમીરીની મગરૂરી જરૂરતી પણ છાલે છે, કાંકે એમણે આદાએ દોલત તો આપી છે, પણ તમારી પાસે તો “શેખ” નાં નામની શેખી સિવાય ખીજું. શું છે ? આદાને ત્યાં તો નાત જાતનો સવાલજ નથી. જુઓ આ

જમાનાની “સઘદાંની”*ઓ પોતાની ઓલાદ ક્યાં સૂચી લાખે એંચી લઈ જાયછે, અને પેગમખર સાહેબે પોતાની બેટી હઝરત ફાતમાને,—કે જેમનાથી સૈયદોની જડ બૂન્યાદ પેદા થયછે—બોલાવીને કહ્યું કે, “અએ ફાતમા ! આવા ખ્યાલમાં ના રહેશો કે હું પેગમખરની દિકરી છું. ખરું તો એ કે શેવટના દાહડાને સામાન એકઠો કરજો.” જ્યારે હઝરત ફાતમા સરીખાની એ હાલ છે ત્યારે હવે ખીજાંઓ તે શી ગણત્રીમાં ! એના સંબંધમાં આ હિંદી દાહડે અંધખરતો આવેછે :—

“જાત પાંત પૂછે નહિ કોય, હરકો બજે સો હરકા હોય.”

હોસનઆશી—(મલકાઈને) કેમ ખેરનનેસા, હવે તો જાતનું નામ કદી લેશો નહિ ?

ખેરનનેસા—તમે તો વાતે વાતમાં અમીરી નહિ જણાવશો ?

ઉસ્તાનીજી—જાત અને અમીરી ઉપર કાંઈ નથી. ગરૂરી તો કોઈ પણ વાત ઉપર કરવી ન જોઈએ.

હોસનઆશી—ગામડાંવાળાંઓ આણે એટલાં ઝાપ મારેલાં અશરાર હોય, પણ કોઈ અજબ જેવા રાયોડ, કુબક અને ડરામણા હોયછે. તેઓને જોતાંજ મારેથી તો હસતું થોભાતું નથી. નાજુકાઈ જેવું તેઓમાં કાંઈ નથી. ખાસી મઝાની સિકલોને બિગાડી નાખેછે.

ખેરનનેસા—શેહરવાળાંની ચાલચલાણ અને ટાપટીપનો જવાબ તો હું પહેલાંથીજ આપી ચૂકી છું. જો છોકેલપણને તમે વિવેક ગણતાં હોવો તો એવા વિવેકને મજામ છે. વારું જરા મને નાજુકાઈનો અર્થ તો સમજાવો.

હોસનઆશી—મને એવું ચતાનું ઉંઘું કરતાં આવડતું નથી.

મેહમુદા—નાજુકાઈનો અર્થ એ કે સુડદાલ આંગ, સુકાઈ ગયલા હાય પગ, બુખ થોડી, અને મેહનત તથા દુખ ખમી ન શકે તે.

ખેરનનેસા—કેમ બેગમ સાહેબ, નાજુકાઈનો અર્થ જે મેહમુદા બેગમે કહ્યો તેજ છે કે ?

હોસનઆશી—હા, તેજ.

ખેરનનેસા—ત્યારે તો હું કબૂલ કરું છું કે હું હારી અને તમે જીત્યાં ! આદા ગામડાંવાળાંઓને રેગિષ્ટ અને દર્દી ન કરે. કેવી ઉંઘી સુદ્ધિતાં છે કે નાતવાની ઉપર મોટાઈ અને દર્દ ઉપર ઘતરાટ કરેછે !

આ પછી સર્વે સૂપ થઈ ગયાં, જે જોઈ ખેરનનેસા બોલી, “હજી પણ ગામડેવાળાંઓપર ટીકા કરવાની કોઈને પણ હિમ્મત હોય તો કહી દો.”

* સૈયદ આદીઓ જેઓ પેગમખર મોહામ્મદની ઓલાદથી ઊતરી આવેલી કહેવાયછે.

હોસનઆરા—હજી તો મારા ઠીકા બાકી છે. ગામડિયણો સકાર વગરની છે, એમાં તો કાંઈ વાંધા નથી.

ખેરનનેસા—(અબણી થઈ) હું શેહરવાળીઓના શખ્દો ઝાઝા સમજતી નથી, માટે પહેલાં એ તો કહો કે “સકાર” શાને કહે છે ?

હોસનઆરા—બેસવું, ઉઠવું, વાતચિતનો કાયદો, એને સકાર કહેવામાં આવે છે.

ખેરનનેસા—(અનકાથી) પેલું તમારું “વહલા બેહલા,” “કેબલા કાઆબા,” “સુજરા કુરનશ” અને “મિજાએ મોકદદમ્” * તેજ સકાર કેની ?

હોસનઆરા—હા એ પણ સકારમાં ગણાય છે. ગામડાંવાળીઓની પેઠે તો નહિ કે “બુખ્ખુ સલામ,” “બુખ્ખુ સલામ.” †

હોસનઆરાએ એવી રીતે ગામડાંની બોલીના ચેષ્ટા કીધા કે સર્વે છોડીઓ હસી પડી, અને ખેરનનેસા પોતે પણ હસવાનું સમાવી ન શકી.

ખેરનનેસા—એ તો પાછી પેલી બોલીના ઉડાણ થયો. જૂઠી પતરાજ, જોહર દેખાડવાનો અતરાજ, બનાવટની લગાવટ, મોહોડું જોધને મોહાવત, જોહરીમાં પ્યાર એ તે શું કામનું ? હમે બાહેરનાં સાદા મિંધાં, મોહડાં ઉપર થોડું, દિલમોહથી ભોળું. એવા જોહરના દેખાવથી તો મેં વજીર બેગમને હાથે થોકડા ખાધી. મીઠી છરી ઝેરની ભરી. મોહોડથી તો મા અને બેન, પીઠ પાછળ વેરી જીવલેણ ચાલો મફરખોરીઓ જોધએ તમારા સકારો. ઉંચી દુકાન ને ફિકાં પકવાન. હું તમારી નેસેનેમથી વાકેફ છું. બસ વધારે મોહોડું ના ઉંઘડાવો. હમણાં પતરાજનું પડખીડું ઉંઘાડીને બાલું કરી દશિશ.

મેહમુદા—(હોસનઆરાને) હવે બસ કરો, બેગમ સાહેબ. એમને વજીર બેગમની બેવફાઈ ઉપર ગુસ્સો આવી ગયો છે.

ખેરનનેસા—મને જરા પણ ગુસ્સો નથી. વગર અડચણે એઓને ઠીકા કરવા દો. હું એમને પૂરી પડીશ !

હોસનઆરા—હં ?

ખેરનનેસા—હં ને હં !

હોસનઆરા—વારું, ખરું કહેજો, ગામડાંવાળીઓ બેહુનર તો ખરી કે નહિ ?

* દિલ્હી તરફના શેહેરી લોકો બોલવા ચાલવામાં ભારી ભારી અને સર-સરાજ ભરેલા બોલો બોલે છે તેની ચશકરી તરીકે આ યાદ આવે છે.

† દિલ્હીની આસપાસના ગામડાંવાળાઓ જે બોલી બોલે છે તેમાં બુખ્ખુ કરી શખ્દોમાં અક્ષરોને બેવડા કરી બોલે છે, જેમકે “આઝા” ને “આઝા,” “શીઝી” ને “શીઝી,” “બુખુ” ને “બુખુ” એવા બોલવા ઉપર હોસનઆરાની આ ટીકા છે.

હોસનઆરા પોતેજ બેહુનર છતાં આવા સવાલ કીધો, તે ઉપરથી ખરન-નેસાએ ફટકો માર્યો કે, “કચ્છર માફ, એ ટીકા તમારે મોઢાંડે સારા લાગતા નથી. કોઈ ખીજી છોકરી પૂછે તો જવાબ દેઉં.”

હોસનઆરા—(ખસિયાણી પડાને) મારીજ સાથે શું લાગે વળગેછે ? હું હમણું સ્ત્રી તો દોલતને હુનર સમજ્યા કરતી હતી. હમણું ખાદાની મેહર-ખાનીથી શિખવા લાગીછું અને હજી પણ થોડુંધણું શિખી લઈશ. પણ આ શેહર તો હુનરમંદોથી ભરેલું છે ! સરસમાં સરસ સિવાઈ, સરસમાં સરસ ભરાઈ, સરસમાં સરસ દરેક કામ દરેક ગલી શું સ્ત્રીઓમાં ચાલેછે.

ખરનનેસા—ખરૂં છે કે ગાંમડાંમાં એવા હુનરો નથી, પણ—

હોસનઆરા—વારૂં શોકર છે કે તમે એક વાત તો કંપૂલ કીધી ?

ખરનનેસા—જરા સાંભળી તો લ્યો ? એ હુનર નહિ જાણવાનું મરણ એ છે કે ગાંમડાંમાં એ સ્ત્રીઓની જુજ નથી, તેમજ ગામડિયાઓને એવી ભવ-કાની સ્ત્રીને વાપરવાની ટેવ પણ નથી.

હોસનઆરા—નહિં, ગામડાંવાળીઓમાં અકલ પણ કાંઈ વેલવારમં હોયછે.

મેહમુદા—પોતાની અકલમાં વધારો કરવાનો જોગ ગામડાંવાળાઓને મળી આવતા નથી. જમીનમાંથી અનાજ પેદા કરવો અને હોરને પાત્રવાં, ખસ એજ બે મોટાં કામે તેમનાં છે.

ખરનનેસા—ખેતી કરવી એ પણ કાંઈ સેહલું કામ નથી. જરા “દોલતે હિન્દ” ચોપડીમાં જુઓ. જમીનને દરસ્ત કરવા અને જીલ્સોને સારી ને સરસ બનાવવાની કેવી કેવી અચ્છી તદબિરો લખેલીછે, પણ ખરૂં તો એ છે કે કોઈ કરતું કરાવતું નથી. જમીન ખેડીને ખી વાવી દીધાં એટલે થઈ ચૂક્યું !

હોસનઆરા—ત્યારે શું ગામડાંમાં બદરિઓ પણ ખેતી કરેછે ?

ખરનનેસા—ગરીબ આદમી જેઓમાં પરદા પછવાડે રહેવાનો રિવાજ નથી તેમની વહુ દિકરીઓ મરદાની બરાબર ખેતીઓમાં કામ કરેછે. પણ હમ્મે લોકોમાં તેમ નથી. હમારી ખેતી એટલીજ કે ઘરમાં તરકારીઓ વાવવી, પેર, દાડમ, અંજીર, ફાલસાં, લીજી, નારંગી, કેરી, કરમદાં, એવી તરેહનાં મેવાદાર ઝાડો—જગા હોય તો—ઉગાડવાં, અથવા જીવ બેહેલાવવાને એક અર્ધી ક્યારીમાં ફૂલ ઉગાડવાં. પણ ગામડિયાઓ ખાદાની કુદરતનાં એ નમુનાઓથી એવાં નાવાકેઈ નથી હોતાં કે છાણથી બનાવેલાં પેર અને મીણની બનાવટનાં ઝાડ જોઈને અચરત થાય.

ઉસ્તાનીજી—ખરૂં છે કે ગામડિયાઓના હાલ ઉપર મને પણ આ વાતનો અફસોસ લાગ્યા કરેછે કે તેમને અકલના વધારાનો કોઈ જોગ બની આવતા નથી, નથી બિચારીઓ તરેહવાર વેહેમોમાં ફસેલી રહેછે. તોણા, ટુટકા, ઉતાર,

ભાગ, નજર, ટોક, જીન, આસેબ, ભૂત, પ્રેત, મૂડલ, ફાલ, મગાણુ, ગારો, ફૂક, જાડુ, મંતર, માનતા, એવી શ્રીઓના વિચારો ઘણું કરીને ગામડાંવાળાં-ઓમાં હોયછે. શહેરમાં પણ આગળ એવીજ ખરાબીઓ ચાલતી હતી, પણ આદા આદા કરતાં મોલવીઓએ ભાષાણુ આપી આપીને હમણાં એ ફૂકરપણું તોડ્યુંછે. આ ખેરનનેસા હાઝર છે, એમની નાની બેનને ગૌશીતલા મૂકાવતાં મને કેવી કેવી કષ્ટી પડીછે તે આદાજ જાણેછે.

શ્રીઓના વેહેમો વિષે એક વાર્તા.

ગામડિયાં અને શહેરીઓ વચ્ચેના તફાવત વિષે ગામડિયન તથા શહેરી છોડીઓ વચ્ચેની તકરાર જ્યારે પુરી થવા આવી, ત્યારે તેમાંથી એક અગતનો બોધ કહાડવા વગર નિશાળની વડી ઉસ્તાનીજીએ એ તકરારને છોડવા ઇચ્છ્યું નહિં. આગળી તકરારમાં શહેરી બાયડીઓની ઠાલી ક્રિસિયારીઓ તથા પત્રાજી-ઓ ઉંઘાડી પાડવાની સારી તક હતી અને તેથી નિશાળની શહેરી છોડી-ઓને સારો ધડો મળ્યો. પણ ગામડાંની છોડીઓને વળી જીદાજ ધડા લેવાના છે. ગામડાંનાં બધરાંની મુખીઈ, અપદાઈ તથા વેહેમો વિષે ગામડિયન છોડી-ઓની ખાતરી કરવાને પણ ઉસ્તાનીજીને આ એક સારી જોગવાઈ મળી.

ઉસ્તાનીજી બોલ્યાં, “ગામડિયાંઓના દિલમાં અધર્મપણું હોયછે, તેનો મુખ્ય એલમની કમી અને અફલની કોતાઈછે. મારાં દૂરની મગાઈમાં એક મમાઈડોમાં હતાં. ચારેક વરસ થયાં પૂરાં સો વરસનાં થઈને મુઆં છે. તેમની હાલત સાંભળશે તો ઘણાં અજબ થશે. એક તો તેઓ આગળા વખતનાં આદમી, ને ખીજું તો ઘણી મુદત સ્થવી બાહર રહેલાં, તેથી ગામ-ડિયાંઓની ખાસિયત તેઓમાં એટલી તો દાખલ થયલી હતી કે ખસ વેહમનું પુતળું બની ગયલાં હતાં. દરેક પગલું ફૂંકી ફૂંકીને મૂકતાં તોપણ બિચારાં સદાના દુખી હતાં. ઘણી, ભાઈ, જવાન જવાન દિકરા, જવાન જવાન દિકરીઓ સર્વે એક પછી એક તેમણાં દેખતાં દેખત મરી ગયાં હતાં. આવાં મોતો પછી જ્યારે તેઓ શહેરમાં આવી રહ્યાં ત્યારે સાથે ફક્ત એક ભત્રીજો હતો. ભરેલાં કુટુંબમાં એક બચ્ચું માત્ર બચેલું હતું, અને તે ઉપરજ તેમનો આધાર હતો અને તેના ઉપર—આદા બહેસ્ત આપે—મમાઈડોમાંની જતનનો તો પાર ન હતો. તે છોકરો એવી તો વિપતમાં ફસી રહેલો હતો કે ગમે તેવું કુખ હોય તોપણ તે બિચારાએ દવા તો જાણીતીજ નહિ કે શેને કહેછે. બસ ટોણા, ટોચકાપર તેની જંદગી હતી. જ્યારે મમાઈડોમાં તેને લઈને શહેરમાં, આખ્યાં ત્યારે કોઈ ચાર મહિનાની તાવ તેને લાગેલી હતી. કંગાળ છોકરો મુકાઈને કાંટા સરખો થઈ ગયેલો. હાથ પગ જીવ્યા તો કંટાઈ ગયલા. રંગ જીવ્યા તો જાણે કોઈએ મોહોડાં ઉપર હળદ ચોપડેલી હોય. ગળાં ઉપર,

આંખો ઉપર, અને હાથ પગ ઉપર સોળે ચઢી વળેલો. તક્લી એટલી વધી ગયલી કે પેટમાં મુશ્કેલીથી દમ સમાય. વળી તે સાથે ખાંસી. તે ખાંસી પણ કેવી કે દહાડો રાત દમ લેવા ન દીએ. એટલું છતાં એક અરધીની દવા નહિં ! જોદા ન કરે, પૈસાની કાંઈ ક'જીસાઈ ન હતી. તે છોકરાને માટે મમાઈને પોતાના જીવ વડીકની દરકાર ન હતી. વળી એના સિવાય તેમનું ખીજું કોઈ હતું નહિં, ને પોતે તો કપ્પરમાં પગ લટકાવી ખેડેલાં હતાં. માલ-મતા ને કાંઈ હતું તે એજ છોકરાનું હતું. જ્યારે પાલકીમાંથી આ અધ-મુઆ છોકરાને લઈને ઉતર્યા તો હમે સર્વે તેના દેખાવ જોઈને ડરી ગયાં. હું બોલી, “ભલાં મમાઈ, આ છોકરાનો શું હાલ ! ક્યારથી એ બિમાર છે ?”

મમાઈ—તિજનો સાંદ જોઈને પડ્યોછે તે હજી સ્થંધી સ્થંધરતો નથી. માઠા ગ્રહમાં અવતરેલાં બચ્ચાંઓની એજ ખરાબી છે કે વાતે વાતમાં હક, ને વાતે વાતમાં જીદ. એની જીદેજ એને આ હદે પહોંચાડ્યોછે, અને હું તો એની બિમારીમાં મુડદાં કરતાં વધારે ખરાબ થઈ રહીછું. આધાનો નથી હોય, કે નથી મારાં તન બદનની મને ખબર. ધાસ્તી ધાસ્તીએ જીવ જાયછે.

હું—ભલાં ત્યારે તે શહેરમાં કોઈ હકીમ કે ડાક્ટર ન હતો ?

મમાઈ—ઘણા પણ હકીમ ને ઘણા પણ ડાક્ટર, પણ જ્યારે એ કોઈને ખસ પડે ત્યારે કે ?

હું—શું એ દવા નથી પીતો, ને કરી નથી કરતો ?

મમાઈ—નહિ, દવાતો પીએછે, અને પૈરહજીને તો હમણાં પાંચમો મહિનો ચાલેછે. બાફેલી ખિચડી સિવાય ખીજી ચીજ જ્યાં ઉપર મૂકી હોય તો હરામ.

હું—શું ત્યારે, દવાએ ફાયદો નહિ કીધો ?

મમાઈ—હકીમોનો ઇલાજ તો કીધોજ નથી.

હું—ભલાં, હકીમ તે શું કોઈ ખીજી દિવસને માટેછે ? છોકરાના આવા હાલ તો પડી ગયાછે, ને હજી સ્થંધી જરા પણ દવા નથી કીધી ! અહીંઆં શહેરમાં એકથી એક ચઢતા હકીમો છે, દવા પણ સરસમાં સરસ મળેછે. જોદાનું નામ લઈને કાલથીજ ઇલાજ શરૂ કરાવી નાખો.

મમાઈ—હકીમનો ઇલાજ કરાવવા માટે તો હું અહીંઆં નથી આવી, ખરું તો, કાંઈ માનવ ઉતરાવવાની છે.

હું—હકીમની દવા કરવામાં ઢીલ કરવાનું કાંઈ કારણ છે ?

મમાઈ—એ મરજ હકીમોના કાબૂમાં નથી. એ છોકરાની માને કુખની ખલજ હતી, તે પાંચમે વરશે બચ્ચાંને લાગી, ને તે પોતે ગુજરી ગઈ. આ છોકરો દસમાં ગ્રેહમાં છે. એની સાથે કોણ જાણે ક્યાં ક્યાંની ધૂજાં છાંણી, અને એ છોકરાની પાછળ મેં પોતાનું લોહી, ને પસીનો એક કરી નાખ્યો.

એ દુષ્પનો ધારે છે કે બાર વરસ સ્ત્રી એનું જોર રહેછે. હવે તો માત્ર મુસિબ-તનાં ચારજ મહિના બાકી રહેલાછે. એટલા વિતી જાયતો દિલને ધીરજ આવે.

હું—એવી જાતનાં દુષ્પો હું પણ લોકોથી સાંભળું છું, પણ હું કાંઈ તે માનતી નથી. મારી સમજમાં આવતું નથી કે, દુષ્પ હોય માને, અને અચ્ચાં ઉપર બાર બાર વરસો સ્ત્રી તેની અસર રહે ! વળી ગમે તેવું દુષ્પ હોય તોપણ તેની દવા હોયછે. આ એવું તે કેવું વગર ઇલાજનું દુષ્પ છે કે હકીમ તે ઉપર કાંઈ નહિ, વૈદને માને નહિ, ડાક્ટરને ગણકાવે નહિ ! ત્યારે નથી સમજાવું કે એ છે શું બાકા !

મમાઈ—હા, આ તેરમી સદીમાં એ નહિ માનવાની નવી હિકમત ઉભી થઈછે. નહિ તો હમારા સસરા કેવા મોટા મોલવી હતા કે દુનિયાં જહાનમાં તેવણનો કૃતવો ચાલતો હતો, તેવણ પોતે એ વાતો માનતા હતા. હમણું અરકતવાળા, અને એલમવાળા લોકો ઉઠી ગયા ને હુખ્ખા મુલ્કા રહી ગયાં, જોએને નિમાજ વઢીક કરવા ઉપર દિલ નથી, તેવાઓએ નવા નવા બૂટા કાઢ્યાં, ને પીર પેગમ્બરના દરદ, કૃતિયાને હરામ ખતાવ્યાં. “શેહરા” બાંધવાની મના, શાદી પેહામાં બોલ નગારાં બંધ, તિથે તેહવાર જે પેગમ્બરેથી ચાલ્યા આવેછે તે સર્વે મોકુફ, મોહરમનું શરખત હરામ, શમે ખરાતનો હજવો હરામ, હદિની સેવ હરામ ! માટીડાઓ તો બિગડેલા હતાજ, પણ તેઓએ બાયડી-ઓને પણ પોતાની સાથે ખરાખ કીધી. કહેવત છે કે, “હું તો હુખ્ખો છું, પણ તને પણ લઈને હુખ્ખીશ.” હમણાંની સોવાસેણો રાંડીઓથી પણ અદતર છે. નહિ રંગીન કપડાં, નહિ મોહિડામાં મિસ્સી, નહિ નાખમાં નથ, કે નહિ હાથોમાં ચૂડા.

હું—એ સર્વે તો છે, પણ એથી કાંઈ નુકસાન તો નથી થયું ? બલકે વાજખી જોતાં તો એક કાયદો થયોછે કે રસમોની ખેડીમાં જે માથાકુટો હતો તેમાંથીતો છૂટાં.

મમાઈ—જ્યારથી રસમો નિકળી ગઈ ત્યારથી રહ્યું છે શું ? દુનિયાંથી રેનક, અરકત, મોહખત સૌ કાંઈ તો ઉઠી ગયાં. માટી અષ્ટમ્બરેમાં આગળા દહાડાઓ સરખા મિલાપ નથી રહ્યો, ભાઈ બેનોમાં પહેલાના સરખી મોહખત નથી રહી. નથી પેલો સસ્તો સમો કે નથી પેલો સારો સુકાળ. હવે તો ઘરેઘર રાંડીઓની રેર પડેછે.

હું—મમાઈ, હાલમાં દેખાવની અને ઠાઠમાઠની ઘણીએક નવી નવી ચીજો નિકળેલીછે, એથી સર્વેનો ખર્ચ વધી ગયોછે, અને દેશમાં હરેક જગ્યાએ શાન્તિ હોવાને લીધે એક જગ્યાનું પેદા થયેલું તમામ દેશમાં ફેલાઈ જાયછે. આ તરફ બે વરસ મુકાં યુર્જ્યા તો કલકતા સ્ત્રીથી દાણો ખંચાઈ આવતો

હતો. ખીજું તો આદમીઓની વસ્તી ઘણી વધી ગઈ છે, ત્યારે અનાજ સસ્તો તે ક્યાંથી થાય ?

મમાઈ—અરે ચાલ છોડી ! હું એવાં પાટિયાં ઉડાવવાં નથી સમજતી. ખુદ મારાં ઘરમાં ખેતી થાય છે. અગાઉ વિંધામાં દસ મણુ અનાજ થતો હતો તેનો હમણાં બે મણુ નથી થતો.

હું—મમાઈ મેં ખેતી નથી કીધી, પણ એ ખાખતની એક બે ચોપડી પાંચાં છે, તો અરે છે કે આગળા જમાના સાથે સરખાવતાં હાલના જમાનાની ઉત્પન્નતી ઘટ્ટી ગઈ છે, પણ તેનું કારણ છે. આગળા જમાનામાં રાજોનો ખંદો-ખસ્ત ખરાબ હતો; હટકાંટના ડરથી ખેતીવાડી થોડીજ થતી હતી ને ઘણી જમીન નકામી પડી રહેતી હતી. તેમ પડી રહેવાથી તેનું કોવત વધતું હતું, અને જ્યારે વાવણી કરતા ત્યારે પુષ્કળ અનાજ નિકળી આવતો. હમણાં તો એક વરસ પણ જમીન પડી રહેતી નથી, ત્યારે પાક તો એછો થવાજ જોઈએ.

મમાઈ—દિકરી, તેમ નથી. પહેલાંના જોવા વર્ષાદળ નથી થતો. આટલી ઊંચ થવા આવી, તેમાં એક ચોરાણું ના દુકાળ સિવાય મેં તો દુકાળનું નામ સાંભળ્યું હતું નહિ. હમણાં તો દુકાળ એક સાધારણ વાત થઈ પડી છે. ચાર વરસ થયાં “ચોરીસા” સિંહા પાક સરીખો થઈ ગયો છે. બે વરસ સૂકી હમે લોકોએ વેદના ખમી. આ વરસ આહીઆં કસલ સારી છે ત્યારે પંજાબ બિગડ્યું છે. એવી રીતે કેથે નહિ ને કેથે ખચિત કાળ પડ્યો રહે છે.

હું—મમાઈ, હું તો જાણું છું કે વર્ષાદ સદાથી જોવા વરસતો આવ્યો છે તેવાજ હમણાં પણ થાય છે. ખજકે નેહરો થવાને લીધે પાણીની ભારી છૂટ થઈ ગઈ છે. પણ આગળા વખતમાં આપણને ખીજાં શેહેરોની ખપ્પર મળતી નહિ હતી, ને હમણાં તો એક જગાએ જરા સરખી ખરાખી થાય છે તો આખાં દેશમાં ધંધેરો પિટાઈ જાય છે.

મમાઈ—જુઓ, વર્ષાદની રૂત કોઈ એવી બદલાઈ ગઈ છે કે નથી ગરમીના દહાડા ઉપર ગરમી રહી કે નથી થંડીમાં થંડી.

હું—તેમાં અજબ જેવું નથી. હજારો કોસનાં જંગલો કપાઈને આપાદ થઈ ગયાં, જગો જગોએ નેહર જરી થઈ, જેથી કરી આપાદી દોઢી થઈ ગઈ, તો તેની આખો હવા ઉપર ખચિત અસર થઈ હશે.

મમાઈ—અસર શાની ? જે દુખનાં નામ વટીક સાંભળ્યાં ન હતાં તેવાં વરસમાં ખખેવાર ઉભરી આવે છે. કોઈ વરસ પણ મરકી અને શિતળાથી ખાલી નથી જતું.

હું—મમાઈ, ત્યારે શું મરકી અને શિતળા અગાઉ નહિ હતાં ?

મમાઈ—મરકી થતી તો હતી, પણ તે દુકાળ અને બદલજમીની થતી હતી અને તે પણ કદાચજ. હમણાં તો દુનિયાં લેનાર મરકી હોય છે. સહિયડ

તો અલખતાં પહેલાંથીજ આલ્યો આવેછે. જે કોઈ માણસ થઈને આ દુનિયામાં આવ્યુંછે તે સહિયડથી અચ્ચું નથી. કપરની અંદર વટીક તો તે નિકળેછે.

હું—મમાઈ, તેને માટે તો ઇંગ્લેન્ડે ગોટોચાલુનો એક અકસીર ધલાજ શાધી કાઢેલોછે, કે જે કદી રદ જતો નથી.

મમાઈ—એહો ! આગ લાગે એ ટોચાલુને, હું પાંચ મહિના થયા તેજ દુખ ઝિલી રહીશું. આ છોકરાને ખીજું દુખ શું છે ? એના બાપે મને પૂછવા વિના ટોચાલુ કરાવી નાખ્યું, તેનાં સંકટનો આજ સ્થી અચાવ નથી.

હું—દાના બરાબર ઉઠ્યા ન હશે ?

મમાઈ—હેં તો શું, આખી બાજુ મહિનાઓ સ્થી પાક્યા કાઢી.

હું—પછી સહિયડ તો નિકળ્યા નહિ હશે.

મમાઈ—મોટી જતના તો નહિ નિકળ્યા. મોટા નિકળ્યા હોત તો આજે બેલો દિવસ ન જોત ?

હું—છૂટા દાના હતા તો તે કાંઈ ધાસ્તીબરેલા નથી હોતા.

મમાઈ—ઉપરવાળાંની આડી તદખિરાએ એને બિગાડી નાખ્યો. પહેલું તો ગૌશિતળા ટોચાવી નાખ્યા. ખીજું તો તેના નિકળવામાં જે બંધી જોઈએ તે નહિ કીધી.

હું—ગૌશિતળામાં શું કાંઈ બંધી પણ હોયછે ?

મમાઈ—કાં નહિ ? ઘરમાં વધાડ નાખ્યો નહિ; ઘોભનિ ઘરનાં ઘાયલાં કપડાં ઘરમાં કોઈએ અદલવાં નહિ; બાહિરથી કોઈને આવવા દેવું નહિ, અને જો આવવાની ઘણી જરૂર હોય તો ઘોભનિ અને દમ લઈને આવે; કોઈ પણ જાતની ખુશમો પાસે નહિ લવાયે. એ બિમારીમાં દવા તો કરવીજ નહિ જોઈએ. વાદળ ગર્જવાનો આવજા અચ્ચાંનાં કાનમાં નહિ પડેલો જોઈએ. એવી રીતની ઘણીએક બંધીઓ હોયછે પણ તે કંઈ ત્યારે કે ? એના બાપ પેલા બિગડેલા મોલવીઓમાંના છે, જેમને ત્યાં નથી કોઈ રીતની બંધી કે નથી સંભાળ. બલકે એવી વાતોને તેઓ ફૂફૂરપાણું કરી કહેછે. એ છોકરાને ગૌશિતળાના દાણા નિકળ્યા ત્યારે મમત કરીને અદપરે-હજી કીધી. શિતળા ઉતરતાંમાં આંખો દુખવા આવી, તો આંખવૈદનો ઇલાજ કીધો. હું વારંવાર કહેતી કે, “ જુઓ એ તો શિતળાની આંખો છે, દવા નો કરો,” પણ મારું કહેવું જરા પણ માન્યું નહિ. એવી આંખોની દવા તો એ હોયછે કે ચણાની દાળનો ઉતાર ચૂકે, સાત કૂલ ઉતારીને રાખી ચૂકે ને જ્યારે આંખો સારી થાય ત્યારે નદીમાં નાખે. ઐર, તેઓએ આંખો તો સારી કરાવી પણ આંખોનું સારું થવું કે બાપ્પાર આવવા લાગી. ત્યારે તો મેં કહ્યું કે, “ ફૂફૂરપાણું કરીએ છીયે તો બસા લેવું હમે કરીએ છીયે; તમે હમારી વચ્ચે ના આવો.” એના બાપા તો એ કહેવા ઉપર મરાઈને ખીજા ઇલાજા ઉપર

ચાલી ગયા, ત્યારથી તેવણે એટલું પણ પૂછાવ્યું નથી કે છોકરો દુશ્મન મરે છે કે જીવે છે. હું એની પાછળ દિવાની બની રહીશું. દુનિયાંભરની તદબિરો કરી ચૂકી. એવી ભાખાર છે કે એક દિવસ પણ પીછો છોડતી નથી.

હું—ભલાં મમાઈ, તમે કહેછો કે હકીમનો ઇલાજ તો કીધો નથી ત્યારે પેલી દુનિયાંભરની તદબિરો કીધી કહેછો તે શું કીધી ?

મમાઈ—મહિનાઓ સ્થવી શરખતનાં કુલ્લાંહ ઉતારીને ચકલામાં મૂકાવ્યાં. ગાદીનું કૂમટું તેનાં ગળાંમાં લટકાવ્યું. મેં કડોવાર પાણી અને આતશના અંગારા એના ઉપરથી ઉતાર્યા.

હું—મમાઈ, અંગારા કેવી રીતે ઉતારવામાં આવે છે ?

મમાઈ—પાણી અને આત અંગારા માથાં તરફથી પગ સ્થવી ઉતારે અને ધરની મોરી આગળ લઈ જઈને થંડા કરી નાખે, અને થંડા કરતી વખતે મોહાડેથી કહે કે. “ભૂમો છે તો આગ આ, અને પ્યાશો છે તો પાણી પી.”

હું—ભલાં, એ સર્વે કાંઈ તો તમે કરી ચૂકાં, ને ફાયરો તો કાંઈ નહિ થયો. દિન ઉગત છોકરાની હાલત બિગડતી જાય છે. ત્યારે હવે હકીમનો ઇલાજ પણ તો કરી જુઓ.

મમાઈ—આ સર્વે બિગાડ ઇલાજથી તો થઈ પડ્યો છે. હવે વળી ઇલાજ કરું તો છોકરાથી હાથજ ધોઈ ખસું તો !

હું—એવું જણાય છે કે શિતળાની ગરમી અંદર ભરાઈ ગઈ છે તેને થંડક પહેંચી નથી.

મમાઈ—એ છોકરાની તબિયત તો માનાં પેટમાંથીજ બિગડેલી છે. આજ કાલની છોકરીઓ વડાં વડેરોએને તમારી પેઠે મૂર્ખજ સમજે છે. એની માએ પણ મારા કહેવા ઉપર જરા પણ ધ્યાન નહિ આપ્યું ને ફોકટમાં કુપ્પને રોગ લગાડી દીધો.

હું—શું કાંઈ આધા પીધાની સંભાળ નહિ રાખી ?

મમાઈ—નહિ, આ રોગનો અટકાવ તેનાથી થઈ શક્યો નહિ.

હું—ભલાં મમાઈ, મને તો બતાવો કે શું કીધાથી તેનો અટકાવ થાય છે ?

મમાઈ—આટો ચાળતાં આટાનો ને ઘેરો જમીન ઉપર પડી જાય છે તેને ઓળંગવાથી એ દુખ થઈ આવે છે. અંધા વખત મેળાં જાએજર જવાથી, કોઈની સાથે બરાબર ઉભાં રહીને ગળે લાગવાથી, કુપકાનો પહો જમીન ઉપર ધસડાવાથી, દિવાલની હાથ પેટને લાગવાથી, ઝાડની નિચે નાહવાથી, કુપ્પવાળીના નાહવાનાં પાણી ઉપર ચાલી જવાથી.

હું—ત્યારે તો જણાય છે કે એ કાંઈ આંગની બિમારી નથી.

મમાઈ—તોબાહ, તોબાહ ! એ તો એક જાતનો છાંયો છે, અને એ એક આદમીથી બીજા આદમીને ઉડીને વળગી જાય છે.

હું—પણ ત્યારે સૈથી પહેલાં જે ઓરતને થયું હશે તે તો પોતાની મેજેજ થયું હશે ?

મમાઈ—જોદા પનાહ—છોકરી, તું તો બાજાની મમતી છે. મેં કહ્યું કેની કે પોતાની મેજે પણ એ રોગ પેદા થઈ જાય છે.

હું—મમાઈ, તમે તો ગોરસો કરો છો. તમને નહિ પૂછું તો કોણને પૂછું ?

મમાઈ—અરે ચાલ મફાર, હું સારી પેઠે સમજી છું, તું મને બતાવે છે તે.

હું—એહો ! મમાઈ હું વળી તમને બતાવું ?

મમાઈ—બધી વાતે તારા જેવી તબિયત આ છોકરાની માની હતી. તે પણ વાતે વાતમાં નાહિકની હુજતો કહાડ્યા કરતી હતી. હવે તે પોતે તો ચાલી ગઈ, ને મારા માથાં ઉપર આકૃત રહી છે. છોકરો જે મા બાપના અપત્યારમાં રહ્યો હતો તો—તોબાહ તોબાહ—શું એ જીવતે ? એ તો જે દહાડે તે યુગ્મરી ને મારે માથે પડ્યો ત્યારથી હું દરેક રીતે એની સંભાળ કરતી રહી છું. દોરા, તાવીજ, માનત, અને ચઢવો, એ કોઈ વાતથી હું પાછી તો નથી રહી.

હું—મમાઈ, તમારું આકીન ઘણુંજ નડારું છે. તોબાહ કરો તોબાહ—હવે મરવાના દિવસ નજીક આવ્યા છે. જોદાને શું જવાબ આપશો ? જોદા સિવાય મરવું જીવવું પણ શું કોઈના હાથમાં છે ? એજ કૂફરપણું છે.

મમાઈ—જોદા બરહક અને તેની કુદરત બરહક છે. એ વાતો પણ તેણેજ બતાવેલી છે. જરા દેખાડતો બરી કે કયા ધર્મ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે બચ્ચું પેટમાં હોય ને મોટાં મોટાં ઘરણું પડે ને બચ્ચાંવાળી આંગણામાં ફરે હરે ને કામકાજ કરે ? બતાવતી, કઈ રિવાયતમાં આવેલું છે કે બચ્ચાંને ઘરમાં એકલું મૂકી રાખે અથવા ગ્રાહોની તજે વગર વિચારે દુધ પાયા કરે ?

હું—ધર્મ પુસ્તક અને રિવાયતોમાં સંકડો જગે લખેલું છે કે મરવું તથા જીવવું ફક્ત જોદાના હાથમાં છે, અને બંદો તો લાઈલાજ છે.

“ નહિ ઉસ્કેસેવા તઆકત કેસીમં ”

કે કામ આવે કેસીકી એકસીમં.”

એટલે—જોદા સિવાય કોઈનામાં તાકાત નથી કે તે કોઈને પણ લાચારી-માંથી ઉગારી શકે.

મમાઈ—વારું, આતશનું કામ બાલવાનું છે કે નહિં ?

હું—હા છે, જોદાએ તે અસર આતશમાં મૂકેલી છે.

મમાઈ—ત્યારે બસ, નજર અને પડછાયામાં પણ જોદાએજ એ અસર મૂકેલી.

હું—તમે બાર મુકીને પોતાની મેજેજ આ અસર ફોકટની માની રાખીછે. બાકી એની અસર નસર તો કેથે નથી.

મમાઈ—અરે છોડી, નજર લાગવાની અસરમાં પણ શક છે ? નજર તો જાણીતી વાત છે. તે પરરને બાંજ નાખેછે. આદમીનીજ શું પણ જનવરની પણ નજર લાગી જાયછે.

હું—ક્યાં જનવરની ?

મમાઈ—કુતરાની અને ઘણાડીની.

હું—જ્યારે દરવાજા ને દેવાલની અંદરથી નજર લાગવા લાગી ત્યારે તો ગજબ છે. જમીનના ક્યા પરદામાં આદમી જઈને ખાય !

મમાઈ—જમીનનાં પરદામાં નહિ જાય તો એવી બેદરકારી પણ નહિ રાખે કે જેની તેની અને જેવાં તેવાંની સામે ખાવા ખેસે. તમે ઇલાજ ઇલાજ બડયા કરોછો તો જુઓ; એક નજર લાગવાનોજ લાખ ઇલાજ કરો, પણ જ્યાં સ્ત્રી તે સીજ નજર લગાડનારને નહિ પહોંચશે ત્યાંસુધી કોઈ પણ ઇલાજ કારગત લાગવાનો નથી.

હું—વારું ત્યારે નજરનો કાંઈ ઉતાર પણ છે ?

મમાઈ—હા, નજરવાળાનાં પગ નિચેની ધૂળ અથવા લસણ, કાંદો, મરચાં અને નિમક ચૂસામાં ખાલવાં. અથવા જે ખાના ઉપર નજર લાગી હોય તે ખાધાનું ચકણમાં મુકાવવું, અથવા નજરવાળાને ખવાડી દેવું અથવા જેને નજર લાગી હોય તેના હાથ ગોશ્તને લગાડવીને તે સમડીઓને ખવાડી દેવું. ફેટલાંએક લોકો તો ખાધા અગાઉ નજરનાં ઉતારનો ખૂક કાઢી મૂકેછે. કાંઈ પણ કરે તે ઉતાર છે અને ઉતાર આખો એટલે બસા દૂર. વળી સવાખનો સવાખ અને ઇલાજનો ઇલાજ.

હું—એ નથી સવાખ કે નથી ઇલાજ. સવાખ તો ત્યારે હોય કે ફક્ત ખોદા વાસ્તે આખ્યામાં આવે. બાકી આવી રીતે આપવું તો એક તરેહની ભેટ થઈ. ઇલાજ સાથ તો એને કશો સંબંધજ નથી.

મમાઈ—ગમે તેમ સમજો, પણ નજરના ઝેરના ઉતારનું મંત્ર જો છે તો એજ છે.

હું—મમાઈ, તમે આવી આવી જતન કરોછો પણ તેની અસર તો જરા પણ જણાતી નથી. મેં તો સદા તમને રડતાંજ જોયાંછે. તમારા કરતાં તો હજાર દરજ્જે તે લોકો આનંદ છે કે જેઓ એવી એવી વાતોની જરા પણ દરકાર કરતાં નથી.

મમાઈ—દિક્ષી, મારા રડવાનું કાંઈ પૂછો ના. જ્યારથી આંખની નિચે આ માસો દેવોછે ત્યારના આંસુ થમતાં નથી.

હું—વારું હવે આ બિચારા છોકરાને એવી રીતે જૂલ્યાજ કરશો કે કાંઈ ઉપાય પણ કરશો ?

મમાઈ—એને ખાંસી અને તાવ એ બે રોગ છે. ખાંસીને તો હજી ખીબ્બ ચાર દલાડા સ્થળી છેડવાની નથી.

હું—કાં ?

મમાઈ—એની ખાંસી કાળી ખાંસી છે. તેની ઘણી સરસ દવા તો એ છે કે કાળા ઘોડાના સ્વારને પૂછવું, તે જ કહે તે કરવું. માટે અગિયાર દલાડા થયા એક શખ્સ કાળા ટટ્ટ ઉપર બેસી જતો હતો તેને મેં પૂછ્યું તો કહ્યું કે, “પખવાડિયામાં ખાંસી પોતાની મેજે સારી થઈ જશે.” હવે રહી માત્ર તાવ, તો તેની માનત ઉતારવાની રહેલી છે. જીએલ્લા કેની, ચાર ચાર ચાટલી માથાંપર વધારેલી છે, ગરદનમાં હાંસલીઓ અને માદળીયાંઓનાં ઢગલા થઈ પડ્યા છે. કોઈ ડોકાણે આદર ચઢાવવાની તો કોઈ ડોકાણે બકરો માનેલી છે. એટલી માનત ઉતરે એટલે તમે તાવ ઉતરેલી જાણજો. એને દુખ છે તે તો હું જાણું છું, પણ મારી ખાતરજમા છે. હું એને ખાખમાં મુડડું જોઈ ચૂકેલી છું, અને જેનું મુડડું થયલું જોઈએ તેની જીંદગી લાંબી થાય છે.

ઉસ્તાનીજી કહે છે કે, “ટૂંકામાં કહું છું કે મેં આ મમાઈ ડોસાં સાથે હબરો તદબિરો કીધી કે આ નિર્દોષ દુખી છોકરાનો કાંઈ મલાજ કરે પણ કશું વધ્યું નહિ. તોપણ હવા પાણીના ફેરફાર થવાથી પોતાની મેજે છોકરાની તબિયત ઘણીએક સુધરી ગઈ હતી. તેવામાં મેં અચ્ચત્ત ચાંભળ્યું કે મમાઈ ડોસાં પોતાને ગામ પાછાં જવાની તૈયારી કરે છે, તેથી હું તેવણ પાસે ગયો અને બોલી કે “ભત્રાં મમાઈ, એટલી ઉતાવળ કાં કરો છો ?

મમાઈ—હા, બાઈ, ઘર કીક નથી તે શું કરું ?

હું—હા, જરા બંધિયાર છે તેથી હવા કમ લાગતી હશે. રાતના માળ ઉપર સુયા કરો.

મમાઈ—અરે ! આગ લાગો આ ઘરને અને એના માળને. એ કાંઈ આદમીને રહેવા લાયક છે કે ?

હું—મમાઈ, એ એટલું નાનું તો નથી, ને માળ તો ઘણી સારી હવાનો છે. નિચેની ખડકી અક્ષયતાં જરા સંકડાસની છે.

મમાઈ—તમે હવાનેજ રડ્યા કરો છો. આખી રાત બચ્ચું બપોરે બપોરે ઉઠે છે, ને કાંઈ એવું બંધકાર છે કે મને પોતાને પણ ધાસ્તી લાગે છે. આખી રાત નહારા નહારા સ્વપ્ના આવે છે.

હું—કોઈવાર કાંઈ આંખથી પણ દેખાયું છે ?

મમાઈ—જૂઠું કેમ બોલું ? જોયું જાયું તો કાંઈ નથી. આદા નહિ દેખાડે. પણ નહિ, બાઈ, ઘર ખરાબ છે.

હું—ભત્રાં, કેવી રીતે ખરાબ છે ?

મમાઈ—આખી રાત તો કમળજી બિલાડાં રૂવેછે. પછવાડે વડનું ગાડ છે તે ઉપર ધૂવડ રહેછે. રાતના આંખ ઉંઘડી ગઈ તો ગલીમાં કુતરાઓને રડતાં સાંભળું છું. માજો તો મૌથી વધારે ખરાબ છે.

હું—મેં વરસ સૂચી એક બાકુત બચ્ચાં છોકરાં સૂઝાં એજ માળ ઉપર રહ્યાં હતાં, પણ હમે તો તેઓથી કશી ફરિયાદ સાંભળી હતી નહિ.

મમાઈ—તેમના ગયા પછી ખરાબ થઈ ગયું હશે.

હું—વારું એમ પણ કાંઈ થયું હશે !

મમાઈ—કાં નહિ ? આરાં ઘરમાં આળીસ દિવસ દિવા બળે નહિ તો તેમાં ખાતલ થાયછે.

હું—મમાઈ, શહેરની હવા છોકરાને ઘણી માફક આવીછે. જુઓ પહેલાંના કરતાં—ખોદા રામે—કેટલો ફરક છે. મહિના સવા મહિના વધુ રહો તો એ છોકરો તદ્દન મારો થઈ જાય.

મમાઈ—અરજી—એને તો પેલી માનતાની ખોટી હતી, તે તો હું કરી ચૂકી, હવે બિહિવાનું કાંઈ કારણ નથી. ખેર સાથે એટલી માલગિરી થઈ જાય તો પછી મને કોઈ રીતની ધારતી નથી. હું તો હવે પરદેશથી ગભરાઈ ગઈ છું. એની માલગિરી થઈ ચૂકશે ને હું સુવેને સાથે લખને આવીશ.

ઉસ્તાનીજી ઉપલી વાતચિત છોડીએને કહી સંભળાવીને બોલ્યાં કે, “મમાઈનાં દિલમાં એવો વેહેમ બરાયો કે તેએ! નહિ તે નહિજ રહ્યાં. જુઓ એ હમારાં મમાઈના કેવા વિચાર. જેનો ધર્મ કે અકબ સાથે કશો સંબંધ ન હોતો, અને એ જો ગામડામાં રહેવાની અસર હતી. ગામડાંની મૌથી માટી એમ તો એજ છે. બીજું તો એરતો ઉપર કોઈ એવી રીતની સખ્ત અને બંધી છે કે તેનું બ્યાન થઈ શકેજ નહિ. આડ આડ, દસ દસ વરસનીને પરણાવેછે, ને ત્રણ ત્રણ ચચચાર બચ્ચાંની મા થાયછે ને માડાં ઉપર ધુંધેરાના તોળા સઢેછે. વાતચિતથી બેખબર, બોલવા સાંભળવાથી અજ્ઞાન, ધારા પ્રમાણેની પરદેદારી સાથે જે છૂટાપણું એરતોને મળવું જોઈએ તે ગામડામાં મળી શકતું નથી. ગોલામીની હાલતમાં બિચારીઓની જીંદગી ગુજરેછે.

ત્રોટ ઘરની છોડી વાંચવા કેમ શિખી ?

હોસનઆરા જહજહર ગામમાં અદરાયલી તે એવાં ગામડાંની વાત સંભળીને એવી તો મૂંઝીમંત્ર થઈ ગઈ કે ફરી કાંઈ બોલીજ નહિ.

બ્યારે સાંઝ પડવા આવી ત્યારે ઉસ્તાનીજી બોલ્યાં, “છોડીઓ, શું તમને ખોદાની બંધી છે ? મસીહ-ઉલ-મુલકની કાહાણી કોઈ એવી ધડીએ બંધ રાખીછે કે ફરી તેનું નામજ નથી લીધું ? તમને કાહાણીઓમાં ‘રમત

દિસેછે પણ હું પાઠ કરતાં વધુ જરૂરની એને સમજીશું. જાઓ ચોપડી કહાડી લઈ આવો."

ઉપલા વખતોની વચમાં હોસનઆરાએ પણ શિખવાનાં છૂપો છૂપો એટલો વધારો કરી લીધો હતો કે એબારત વાંચી શકતી હતી. સરસરાટ વાંચી તો નહિ જતી હતી, પણ તેમ અચકાતી પણ ન હતી. કદાચ કોઈ ડોકાણે નવી નવાઇનો અરખી કે ફારસી બોલ આવી જતો તોજ જરાએક અચકાતી હતી. કાહાણીઓનું નામ સાંભળીને હોસનઆરાના દિલમાં ગડગડયાં આવવાં લાગ્યાં તેથી મેહમુદા આગળ જઈને હલસે કહ્યું કે, "આજે જીવ ચાહેછે કે એ કાહાણી હું વાંચું."

મેહમુદા—હા, બિસમલ્લાહ કરો.

હોસનઆરા—પણ ઉસ્તાનીજીને કહેતાં શરમ લાગેછે.

મેહમુદા—એમાં શરમાવાનું શું છે. હું કહું ?

હોસનઆરા—હું શિખું છું તે કોઈને ખબર નથી. તેઓ એ સાંભળીને અચરત થવાનાં.

મેહમુદા—હા, થશે તો ખરાં.

હોસનઆરા—બધી જણી કાન લગાડીને સાંભળવા માડશે, તેથી એવું તો નહિ બને કે માફ ચિત્ત જતું રહે ને હું લઠ્ઠી પડું ?

મેહમુદા—એઓમાં કોઈ અબ્બાચું આદમી નથી. વાંચતી વખતે ચોપડી શિવાય તમારે કોઈ ખીજી તરફ નજર કરવી નહિ.

હોસનઆરા—આગળ ચાલતાં એ કાહાણીમાં કોઈ ઘણું કંઠણ તો ન હોય ?

મેહમુદા—નહિ ટૂંકી વાર્તાઓ તમે વગર અડચણે વાંચોછો તે કરતાં તો કાંઈએક સહેલી છે.

હોસનઆરા—તમે મારી પાસે બેસશો ?

મેહમુદા—હા, ખચિત.

હોસનઆરા—ઉસ્તાનીજી કોઈ ગોરસે તો ન થાય ?

મેહમુદા—જરા પણ નહિ. એ ખુશી થવાની વાત છે કે ગોરસે થવાની ?

હોસનઆરા—એહા ! પણ જીવ ધૂલેછે.

મેહમુદા—શું ઉસ્તાનીજીના યુસ્માથી ?

હોસનઆરા—નહિ, સૌની મામે વાંચવાથી.

મેહમુદા—અરેજી, તમે આંખો નિચી કરી વાંચ્યા કરજો એટલે થોડી વારમાં છાતી ઠરી જશે.

એટલામાં “રાખા” ચોપડી લઈને આવી લાગી અને જેવી વાંચવા જતી હતી તેવી મેહમુદા બોલી,—“ઉસ્તાનીજી, આજે હોકમ હોય તો હોસનઆરા બેગમ કાહાણી વાંચે?” આ સાંભળી મૌન અજબ થઈ ગયાં.

ઉસ્તાનીજી—હેં !

મેહમુદા—હોસનઆરા બેગમ આજ કેટલાએક મહિના થયા છૂપાં છૂપાં મારી પાસે શિખતાં હતાં, અને હમણાં એઓ ધબ્બારત વાંચી શકેછે.

ઉસ્તાનીજી—પ્રથમ એકવાર એઓએ શિખવાને માટે મને કહ્યું હતું. તે વખતે મેં એવા વિચારથી એમને શકયાં હતાં કે એમને શોક મારી પેઠે તેજ યાવ પછી શરૂ કરાવીશ. પણ પછી એમને કરી વાત કાઢી નહિ, તેથી હું સમજી કે હમણાં વિચાર નહિ હશે.

મેહમુદા—જનાબ, તેજ દહાડે એઓએ શિખવું શરૂ કર્યું હતું. ખાદા રાત્રે એવું આજ્ઞાક મળ્યું છે કે મેં તો એવું જોયું નથી. એકજ દિવસમાં તો એમને આખી વારાપડી ઓળખી લીધી હતી અને વળી ખાદાએ એવી કોઈ વાદાસ્ત આપી છે કે જે શિખે છે તે ખસ પથર ઉપરના ખસરાની માફક ચાંટી બેસેછે.

ચરસા-ચરસી અને ઊંડાંણુ વિચાર કરવા વિષે ઉસ્તાનીજીનો બોધ.

ઉસ્તાનીજી—હોસનઆરા બેગમ, મેહમુદાથી તમારાં શિખવાની વાત સાંભળીને હું ઘણી ખુશી થઈશ્વું. અને આટલી ઘડી મુદતમાં એવારત વાંચી શકવાની જે શક્તિ મેળવી છે તેટલા માટે હું અર્ધે છાંડીઓની રૂબરૂ તમને શાઆથી આપું છું. હું બાલ્યું છું કે મેહમુદા શોરે તમારું છૂપા છૂપ શિખવાનું કારણ એ છે જે તમારી લગ્નજીએ નાની છાંડીઓ—કે જેઓ ચોપડીઓ વાંચી શકેછે—તેઓની સામે ક—ખ—શિખવું પસંદ કર્યું નથી. એટલા માટે હું તમારી એ સરસાઈ ઉપર આક્રોશ કરું છું. એવી સરસાઈ અને કાલજી આદમીને ખાદાએ એટલા માટે આપી છે કે તેને કામોમાં તેની મદદ લીએ. સરસાઈ સુસ્તી અને આળસાઈનો સાબુક છે. સરસાઈથી શોકને તેજી અને આપણી ઈચ્છાઓને મજબૂતી મળેછે. ઉલટ અને સરસાઈ આપણા હકમાં ખાદાઈ મદદ અને ગેમ્પીટો છે. મુશ્કેલીઓ ઉપર ફાવવાને અને અડચણોને દૂર કરવાને માટે તે એક ઉમદા હથિયાર છે. તે મેહનતને શાન્તિ તથા ગભરાટને ધીરજ આપેછે. તે આપણાં દિલની શક્તિ અને આપણા જીવનું કૌવત છે. તે એક એવા તીર છે કે જેની નેમ કદી રદ જતી નથી. તે એક એવી તદખિર છે કે જેનો બદલો હંમેશાં ફેરેહમાં મળેછે. ખરાં નસીબવંત તે લોક છે કે જેમનાં ખમીર સરસાઈવાળાં હોય, અને ભાગ્યવંત તેઓજ છે કે જેઓ ઉમંગ અને ઉલટથી ભરપૂર હોય. હોસન-

આગ બેગમ, તમારામાં હજાર ખુખીઓમાંની એક ખુખી આ ચરસા-ચરસી છે. આ છોડીઓ, તમે સર્વે એવી સંભાળ રાખો કે તમારી ઉલટ મંદ અને નરમ નહિ થાય. હોસનઆરા બેગમ, આ બે ત્રણ મહિના જે તમે શિખવામાં રોક્યા છે તેમાં તમે પોતે સમજી ગયાં હશે કે તમારી ઉમરનો આ ઘણો નાનો ભાગ કેવો સારો ગુજ્યો છે. એવા એવા કેટલાએક સારા વખતો હમે અને તમે બાબદોમાં અને ઉંઘમાં ગુમાવ્યા હશે, અને તેને પણ જો હમણાંની પેઠે કામની વાતોમાં લગાડતે તો શું કાંઈ ફાયદો હાંસલ નહિ થતે? અફસોસની વાત છે કે, આદમી વખત મળ્યા છતાં તેને અકારત કરે! હોસનઆરા બેગમ, હવે તમે આ ભલાં કામને શરૂ કરીશું છે તો ચોંપ રાખી તેને શેવટ સૂચી પહોંચાડો. જે આદમી ઉલટ કરે છે પણ અધુરી, અને ધરાદો કરે છે પણ નાકેશ, તો તે આદમી જે કોઈ બિનકુલ ઉલટ વગરનું છે તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. જેઓ તમારા શિખવા વિષે સાંભળે તેઓ કદી આ પણ સાંભળે કે હોસનઆરા બેગમે શિખવું છોડી દીધું, તો તે મોટી શરમની વાત છે. હોસનઆરા બેગમ, આદમીને પોતાની નાદાનિયતની હદ માલુમ નથી. જોને જેટલું આવડે છે તે પેલા ઉંદરની પેઠે—જે હજાદનો એક ગાંડિયો પાછ જવાથી પોતાને મોટા ગાંધી વિચારતો હતો તેમ—પોતાને માટું પંડિત સમજ્યા કરે છે, અને થોડુંએક જાણ્યા ઉપર ઉકમાન કર્યા કરે છે. તેમજ અજાણ નથી કે તમને પણ તમારી હાલત પર ગુમાન જાય કે ‘જે પણ પુસ્તક સામે આવશે તે હું વાંચી શકીશ, ને સર્વે કાંઈ મને આવડી ગયું છે.’ ખખરદાર, કદી એવો ખ્યાલ તમારાં દિલમાં આવવા ન દેશો. મેં તમને પહેલાં પણ કહ્યું છે કે, “વિદ્યાના દરિયાનું તળિયું કોઈ મેળવી શક્યું નથી.” હખારત વાંચી જવી અને કાંઈ વિદ્યા કહેતા નથી. એતો વિદ્યા હાંસલ કરવાનું સાંધણું છે. વિદ્યા તો તેને કહે છે કે જે કિતાબોમાં લખેલી છે—હિસાબ, ભૂગોળ, તવારિખ, નીતિ શાસ્ત્ર, કુદરતી વિદ્યા, વૈદક, વ્યાકરણ, તર્ક શાસ્ત્ર, ભૂમિતિ, ગણિત શાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અને વિદ્યા કહે છે. હોસનઆરા બેગમ, ઘણી ચીજોના જાણવા અને ઘણી ચોપડીઓ શિખવાથી કાંઈ ઘણો ફાયદો નથી. સઘળી વિદ્યાઓનું ફળ એ છે કે આદમી હરેક ચીજની અસલ અને હરેક વાતની ઉંડાણનો વિચાર કરે. તમે પહેલાંથીજ શાન્ત વિચાર અને બારીકાથી ગોર કરવાની ટેવ રાખો. જે ચીજ તમે જુઓ તેની હકીકત અને જે વાત તમા સાંભળો તેનું કારણ સમજવું જોઈએ. જે ચીજ આપણે રાત દહાડો જોઈએ છીએ તે કોઈ એવી સાધારણ નજરથી જોઈએ છીએ કે ગોયા બિનકુલ તેથી નાવાકેફ છીએ. પાણી, હવા, આતશ, ઝાડ, આનાજ કપડાં, ઝેવર, વાસણ, બલકે ઘર સંસારની જરૂરની સર્વે ચીજો અને આસમાન, સેતારા, ઇત્યાદિ વિષે કદી પણ કોઈએ વિચાર્યું છે કે એ શું છે? પણ જેઓએ

એ ઉપર બારિકીથી ધ્યાન આપ્યું છે તેઓ સમજ્યાં છે કે એવી એકેક ચીજ એકેક વિદ્યા છે. વિદ્વાનોએ કેવું અચ્છું કહ્યું છે કે,

બે ત.

બગે દરખાનિ મુજબ દર નજરે હુશિયાર,
હર વરકી દક્તરી અમત મઆરફતે કેરદેગાર.

એટલે, “કામેલ આદમીની આંખમાં લીલાં ઝાડોનાં પાંદડાંમાંનું દરેક પાંદડું ખાદાની કારિગીરીને નિશાણવાનું એકેક પુસ્તક છે.” ટૂંકમાં, આપણા જનને વિચાર અને શોધની ટેવ રહે અને અક્ષતને ઓળ, તજાસનો રોગ લાગી જાય એમ કરવું. કહેવામાં આવ્યું છે કે, “એક માણ વિદ્યા પાછળ દસ માણ અક્ષત જોઈએ.” ખરી મતલબ તો એજ છે, નહિ તો પોપટની પેઠે શિખી ગયાં તેમાં શો ફાયદો? પોપટને ચોંટા એટલું શિખવ્યો પણ તે હવાનજ રહ્યો. હાં—ચાલોજ હવે વાર્તા શરૂ કરો.”

મસીહ-ઉલ-મુલ્કની વાર્તા જે આગળ ખીજી છોડીએ વાંચતાં અધૂરી રાખી હતી તે હવે હાસનઆરાએ પોતે વાંચવી શરૂ કરી. બે ચાર ફરરા સહી તો તેણીનો આવાજ લડડવા લાગ્યો, પણ પછી તો સાફ વાંચવા લાગી.

મસીહ-ઉલ-મુલ્કની બાકી રહેલી વાર્તા.

મસીહ-ઉલ-મુલ્કની જે કમખતી આવી તેથી દિકરીના લગ્ન કરવા ઉઘાઃ. એક તો પહેલવહેલું કામ હતું અને આગળું પાછળું કાંઈ વિચાર્યું નહિ. લોકોના હક લૂટી લૂટીને જોરજુલમથી જે કાંઈ એકઠું કર્યું હતું, તે સર્વ લગ્ન પાછળ ખરચી નાખ્યું, બચકે સામું હજારોનું કરજ માથે વધાર્યું, અને નામ કહાડવા તથા લોક દેખાડવા પાછળ મરી ફિટ્યા. લગ્નનો બારી દમામ અને અતિધણી સરસામાન જોઈને પાદશાહને તેમના ઉપર શક ગયો, તથા દુખી થયલાએને ઉસફેરણી કરવાની આ જોગવાઈ મળી. આખરે રાજદુવારી દક્તરમાંથી એમનું નામ કહાડી નાખી, ચોદા ઉપરથી દૂર કરીધા. જેવા એઓ પલ્લટ થયા કે કરજદારોએ તકાજ શરૂ કરીધા. રાજમાં માયું માર-નારાઓ એઓથી નારાજ તો હતાજ, તેઓ રસ્તે ચકલે એમની નિંદા કરવા લાગ્યા. હવે મસીહ-ઉલ-મુલ્કને મફત હજ કરવા નિકળી જવા સિવાય ખીજું કાંઈ સુઝ્યું નહિ. “નવસેં ચુલે ખાકર બિલ્લી હજકુ સતી!” સફરનું નામ સાંભળીને નોકર ચાકરો રોકડો જવાબ દેવા લાગ્યાં; ધરમાનાં લોંડી ગોઝામોએ ખરવા માડ્યું. આટલાં બધાં માણસોમાં ફક્ત એક હોશમંદ નામની લોંડી ધમાનદાર રહી. તેણીને હકીમ સાહેબની નાની દિકરી નાઝરવંદ સાથ રમવાથી તથા એકસરખી ઉમરને લીધે ઘણી માહબત હતી, અને તેણીએ નાઝરવંદની દોસ્તી મેળવી હતી.

હોશમંદ ગોલામડી.

હોશમંદ હતી તો લોડીઝાદી, પણ ઘણીજ અકલમંદ અને પોતાનાં નામ પ્રમાણેનીજ આજ્ઞાક હતી. પોતાની અકલને જોઈ સર્વે પિદમતગારીમાં ચઢતી, મકારવાળી અને સર્વે વાતે પહોંચતી હતી. પણ તેની અકલ છૂંટાપણું પસંદ કરતી હતી. તે પોતાની હાજતને ઘણીજ ધિક્કારતી અને જીવમાનિ જીવમાં વિચાર્યા કરતી કે, “ઘરમાં ત્રણ જાતના આદમીઓ છે. એક તો ખૂદ ઘરવાળાં કે જેઓને સર્વ રીતનું મુખ્ય અને અપખ્યાર હાંમલ છે. બીજાં તો નોકર ચાકરો કે જે લોકો ઘરવાળાંની પિદમત ચાકરી કરેછે તો ખરાં, પણ તેને બદલે પોતાની મજૂરી લીધેછે, અને જ્યારે કોઈ નોકરીથી નામુશ થાયછે ત્યારે તે છોડીને ચાલી જાયછે. પણ ત્રીજાં તો હમો લોક છીએ, જેઓ લોડી, ગોલામ કહેવાઈએ છીએ. હમારી મહેનત અને દુખનો કશો ઠાગ નથી. નથી હમો લોકો ઘર છોડી જઈ શકતાં, કે નથી દરમાયાના હક ધરાવતાં. સૌમાં હમેજ કમખત અડડતાં થઈપડેલાં છીએ.”

હોશમંદ આ વાતની ખાલમાં હતી કે, “મેં એવા વાંક તે શું કીધેછે કે તેના બદલામાં મને ઉમરભરની કેદી કીધીછે ?” તે ધણું પણ વિચારતી પણ એ સવાલનો કશો પતો હાથ લાગતો હતો નહિ. એક બે વાર તેણે ઠરાવ કીધો કે પોતાની જાતીઓમાં એ વિષે વાત કાઢે, પણ તેઓમાં કોઈને પણ પોતાનાં જેવાં મત અને વિચારની જોઈ નહિ. તે સઘળીઓ તો એટલીજ અકલ ધરાવનારી હતી કે, “કોઈ દિન કામ વધી પડ્યું તો ઠોકારી ગયાં, થોડા વખત રડ્યાં બલ્યાં કે પછી જેવાંનાં તેવાં !” ત્યારે “ચિકણા ધડાપર ટીપું પડ્યું ને ઢળી ગયું !” પણ હોશમંદ સદા પોતાને માટે મુખ્ય ચોપથી રહેતી હતી. મારવું ફાડવું તો શું પણ કોઈ જરા કાણુ શબ્દો કહેતું તો મહિનાઓ સઘી તેનું દુખ ધરતી. હર વખત પોતાની હાજત તેની નજર આગળજ હતી, અને એ કારણથી સદા તે ઉદાસ રહેતી. જ્યારે એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં દુખો ઉપર રડતી. છૂંટાપણુંતો ખ્યાલ તેનાં મગજમાં એવા તો સમાયો હતો કે કોઈ ચીજ તેને ખુશ લાગતી ન હતી. પણ જેટલી હોશમંદ છૂંટાપણુંને પસંદ કરતી તેટલી તે ઘરવાળાંની નજરમાં ધિક્કાર પામતી. તેમાં ખચિત કરી નાઝપરવર્દ તેની અભિમાનીથી ઘણી બળતી અને ઘણા નાજાયક શબ્દો બોલતી કે, “લોડી છતાં એને કેવો ગર્વ છે ! જુપડીમાં રહેવું ને મેહલનો સ્વપ્ના જોવા !”

હોશમંદે છૂપા છૂપ પોતા વિષે ચાકસી કરતાં માલમ પડ્યું કે ચોરાણુંનાં સ્વાજનાં દુકાળમાં એની માને એનો મમાવો બે રોટીને બદલે લેવા ગયો હતો. તે વખતે એની મા છ સાત વરસની હતી. જ્યારે તે માટી થઈ ત્યારે હકીમ

સાહેબે (મસીહ-ઉલ-મુલ્કે) પોતાના કોઈ ગોલામ સાથે પરણાવી આપી. તેમને પેટે એ હોશમંદ જન્મ પામી, અને મા બાપ બંધા મરણ પામ્યાં. હોશમંદને જ્યારે પોતાનો એ હાલ જણાયો ત્યારે દિલમાં કહેવા લાગી કે, “અજબતાં, આ ધરનો મારા ઉપર મોટો આભાર છે, કાંકે મને અને મારી માને પરવરશ કીધાંછે. પણ એક પરવરશીનો હક જોતાં વાજખી નથી જણાવું કે હું તમામ ઉમર સુધી એવી હજકાઈ અને દુખમાં પડી રહું. પરવરશીનો હક જોવા મારી ઉપર તેવોજ ખૂદ ધરનાં બાલ બચ્ચાં ઉપર પણ છે. ત્યારે સખબ શું કે હું મોટી થઈને લોંડી રહું, અને આ લોકો પોતાને વડાંની બરાબરીને દરજ્જાના ગણે? એટલુંજ કેની કે મારે મમાવો દુકાળમાં બે રોટીઓનો ઓશિયાળો હતો, અને તે વખતે બે રોટી આપીને એ લોકોએ મારા મમાવાનો જીવ બચાવ્યો. પણ જ્યારે એઓની આટલી મોટી શક્તિ હતી ત્યારે મારા મમાવાને મદદ કરવાની એમની ફરજજ હતી. દુનિયામાં લોકો એ કરતાં વધારે મોટાં સલુકો કરેછે, પણ તેના બદલામાં કોઈને ગોલામ તો કરી નથી લેતાં. વળી આ પણ સમજ પડતી નથી કે મમાવાએ મારી માને પેચી કાં નાખી? જો કે મારી મા તેમની દિકરી હતી, પણ કોઈને પણ ખીજાને પેચી દેવાનો અપત્યાર કાંઈવાજખી જણાતો નથી.

હોશમંદની નિમકહલાલી.

ટૂંકામાં, એવા ઘણાએક વિચારે હોશમંદનાં મનમાં આચ્છા કરતા હતા. જ્યારે હકીમ સાહેબનું પડી બાગ્યું અને સર્વે લોંડી ગોલામો વગર લગામનાં ઉંકની પેઠે ભમતાં ફરવા લાગ્યાં ત્યારે હોશમંદને ટકી રહેવાનો કોઈને પણ ભરોસો ન હતો. પણ તેને બદલે હોશમંદનું પોતાનાં શેકના ઘરમાં સૌની પછી કરી રહેલું તથા કામ ખિદમતમાં અગાડિના કરતાં વધુ ચપલ થવું જોઈ, દરેક જણુ ઘણું અજબ થઈ ગયું. આખર જ્યારે હજી નિકળવાને બે દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે નાઝપરવદે પોતે કહ્યું કે, “કેમ હોશમંદ? તને આજ વરસો થયાં છૂટાંપણાંની ઇચ્છા હતી તો તે વખત હમણાં છે. ખોદાનું નામ લઈ જ્યાં જીવ આહિ ત્યાં ચાલી જા.” હોશમંદે કહ્યું, “અજબતાં હું છૂટાંપણાંને ઘણું સાહું છું, પણ તેની મતલબ કાંઈ એ ન હતી કે હું આ ઘરમાંથી નીકળી જાઉં, અને તમારેથી જૂદી થાઉં. દુનિયામાં આ ઘર સિવાય મને કોઈ સાથે સંબંધ નથી. અગર તમારા આ માઠા વખતમાં મારે જીવ પણ તમારા કામમાં આવે અને નિમક આધાનો તથા પરવરશીના હક અતી થતો હોય તો હું એ જીવ ખરચ કરવામાં જરા પણ ટીક કરીશ નહિ.”

હવે હકીમ સાહેબ પોતાની ધણિયાણી તથા નાની દિકરી નાઝપરવદે અને હોશમંદને સાથે લઈને દિલીથી મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં આવીને પોતા પાસે જે ભારી કિમ્મતનું જર જેવર હતું તે પેચીને જરૂરનો સામાન તથા

નગદ રૂપિયા લઈ વાંદાણે ચઢી સોળમે દિવસે “જદે” જઈ પહોંચ્યા. હજી તો હજને ઘણો વખત હતો તેથી એવી ગોઠવણ કીધી કે પહેલાં “મદીને” જઈને પાછાં આવવું. એ ડરાવ પ્રમાણે મદીને જતાં રસ્તામાં બધું આરબોએ તેઓને ઘેર્યાં અને સર્વે નગદ તથા જરાએ જરા માલમતા લૂટી લીધી, અને તે સાથે હોશમંદ તથા નાઝપરવર્દ એ બંધાને જાબર નામનો એક બધુ આરબ પકડી લઈ ગયો, અને પોતાને ધર લઈ જઈને પોતાની બાયડીને સોંપી બોલ્યો, “લ્યો, આ બંધાને લોડી કરો અને ધરનું કામકાજ એઓ પાસે કરાવો. જ્યારે આપણી દિકરીઓ “રીહાના” અને “ઝમીરાન” ના વિવાહ કરીશું ત્યારે એ લોડીઓ તેઓને રીતમાં આપીશું.”

એક દિને બેગમ—બીજે દિને લોડી.

આથી બિચારી નાઝપરવર્દનાં હકમાં તો ગોયા દુખની પાહાડ તુટિ પડ્યો. ધર મૂક્યું, દેશ મૂક્યું, માબાપ બોલ્યાં, પ્યારાં અને ખેશાવંદો બોલ્યાં, બિચારી બેગમ ઉપરથી લોડી બની, અને વધારે એ કે લોડી પણ બની તો નકામી અને હજારી! જાબરને ધર કાંઈ સોપારી કાતરવાની કે પાનનાં ખીડાં બનાવવાના નહિ હતાં, નહિ તો કદાચ “દરવેશનો ગુસ્સો દરવેશના જીવ ઉપર,” તેમ નાઝપરવર્દ પણ કરી બેસતો. પણ અહીંયાં તો મેંદાં, બકરાં અને ઠંઠણીઓને ચરાવવાં, પાણી પાવું, દોહવાં, ધરનું દળવું, રાંધવું એવાં કામો હતાં, અને એમાંનું એકપણ કામ નાઝપરવર્દને લાયકનું ન હતું. નાઝપરવર્દનું કામ તો રાત દિન આર મેઝાર રડવા સાથ હતું. તેનું દુખ જોઈ જોઈને હોશમંદનું હૈયું ફાટી જતું હતું. પહેલા બે ચાર દિવસ તો કોઈએ એમને કાંઈ પૂછ્યું પરછ્યું નહિ. ધાર્યામાં જાબર પોતાની બાયડી અને બેટીઓને એમને માટે કાંઈ કહ્યા કરતો હોય, પણ તે એઓ કાંઈ સમજતાં નહિ હતાં. નાઝપરવર્દ તો રડતીજ રહી, પણ હોશમંદે ધરનાં કામકાજમાં હાથ ધાલ્યો શરૂ કીધો. એક દહાડે જાબર પોતાની બાયડી સાથે વાત કરતો હતો અને નાઝપરવર્દ તરફ આંખો ફાડી ફાડીને જોતો પણ જતો હતો. આથી હોશમંદ સમજી ગઈ કે એને નાઝપરવર્દનું રડવું અને નકામું બેસી રહેવું નાપસંદ છે. તેથી તે ઘણી બિચી, અને જઈને નાઝપરવર્દને કહ્યું,—“બવિબ્યમાં જે લખ્યું હતું તે થયું, અને હજી પણ જે કાંઈ લખ્યું હશે તે થશે, માટે રડવાથી કાંઈ શું થવાનો? પાંચ, પાંચ, છ છ દિવસ થયા એક તણનું તમારા મોહોડામાં ગયું નથી. આંખો તમામ સજી ગઈ છે, જરા દિલને સજ કરો.”

એટલું કહેવું કે નાઝપરવર્દ તો વધારે બેઅપત્યાર રડવા લાગી. થોડો વખત પછી વળી હોશમંદે કહેવું શરૂ કીધું કે—“રડવું કાંઈ આજેજ પૂરું

થઈ જવાનું છે? એ તો ઉમરબરનો રોગ લાગેલો છે. જીવશું તો રડવાનો ધણો પણ વખત મળશે.”

નાઝપરવર્દ—શું કરું, અંદરથી દિલ ફાટીને ઉછીની નિકળે છે.

હોશમંદ—ખરેખર, આ દુખ તો કાંઈ જેવું તેવું નથી. જેટલું દુખ ધરીએ એટલું થોડું છે, પણ હું કહું છું, કે તેનું શેવડ શું આવશે?

નાઝપરવર્દ—એવી રીતે હું મારો જીવ આપીશ.

હોશમંદ—અરે અફસોસ! જીવનું ત્યાગ કરવું આપણા અખત્યારમાં હોતે તો ઘણું કીકજ થતે. મને પોતાને મરવું ભણું લાગે છે, પણ તમારું દુખ શહન થઈ શકતું નથી.

નાઝપરવર્દ—મને ચક્રર ઉપર ચક્રર તો આવવાં લાગ્યાં છે, હવે એક બે દિવસમાં જીવ પણ નિકળી જશે.

હોશમંદ—મૌ કાંઈ તો થયું પણ આદાએ હમણું સ્થંધી તો લાજ લટાવા દીધી ન હતી પણ હવે મને તેનો પણ ધરકો છે.

નાઝપરવર્દ એ સાંભળીને ચોંકી અને પૂછ્યું, “અરે! શું?”

હોશમંદ—આ બધું જ આપણને પકડી લાગ્યો છે તેનું નામ “જાખર” છે. આજે તે પોતાની બાયડી સાથે વાત કરતો હતો અને તમારી તરફ આંખો ફાટી ફાટીને જોતો જતો હતો. તેના ચેનચાળા કાંઈ સારા જણાતા ન હતા,

નાઝપરવર્દ—પણ તેના કહેવાની મતલબ શું હતી?

હોશમંદ—પોતાની બાલીમાં ઘણો વખત સ્થંધી કોણુ જાણે શું બાલ્યો. પણ ખચિત કરી તે તમારેજ માટેની કાંઈ વાત હતી.

નાઝપરવર્દ—તમને શું સમજાયું કે તે શું કરવા માગતો હતો?

નાઝપરવર્દ આખી જીંદગીમાં આજેજ પહેલીવાર હોશમંદ ને તમે કરીને બોલાવી.

હોશમંદ—મારા વિચાર પ્રમાણે તે એવું ક્ષિત્તિ છે કે તમે રડવું, બડવું છોડી દહને કામ કરો.

એ સાંભળતાંજ નાઝપરવર્દ બેહોશ થઈ ગઈ, અને ઘણો વખત પછી હોશિયાર થઈ કહેવા લાગી કે, “અગર હું એની મરજી માફક નહિ કરીશ તો એટલું જ કેની કે મને મારી નાખશે. ત્યારે હું તો જીવ આપવાને તૈયાર જ છું.”

હોશમંદ—મરવાને હું તમારા કરતાં વધારે તૈયાર છું, પણ ધારતી એ છે કે કદાચ તે જીવથી ન મારતાં કાંઈ બેહોશમતી કરે તો?

નાઝપરવર્દ—ત્યારે હવે શું કરવું?

હોશમંદ—પર્યંત તજે હાથ આપ્યો તે જેમ તેમ કરી કાઢવાનું જોઈએ તો.

નાઝપરવર્દ—તમે જાણો છો કે મને કશું કામ કરતાં આવડતું નથી.

હોશમંદ—કામ તો હું કરી નાખીશ, ફક્ત તમે મારી સાથે હરેા ફરેા કર્યો કરેા.

નાઝપરવર્દ—શું અહીંઆંથી છૂટવાની કાંઈ તદબિર નથી?

હોશમંદ—શું તદબિર છે?

નાઝપરવર્દ—રાતના છૂપા છૂપ નાસી જઈએ?

હોશમંદ—અબાણું દેશ, અબાણું લોક, નહિ શેહરનું નામ ખખર, નહિ કેથેનો રસ્તો ખખર, પગમાં ચાલવાનું જોર નહિ, તો ક્યાં નાસી જઈએ?

નાઝપરવર્દ—બાવાની કાંઈજ ખખર નહિ?

હોશમંદ—ના, કાંઈ નથી.

નાઝપરવર્દ—આ જખર તો ખચિત જાણુતો હશે?

હોશમંદ—હા, જાણુતો તો હશે, પણ પૂછે કોણુ? પહેલું તો એની બોલી આપણને નથી આવડતી. બીજું તો તે કોઈ એવા કઠણુ સ્વભાવનો આદમી જણાય છે કે ખૂદ તેની પોતાની દિકરીઓ પણ તેને જોઈને ઘરઘરી જાય છે. ધાસ્તીને મારે સામે વરીક તો જતી નથી.

નાઝપરવર્દ—શું આ એરતોમાં કોઈ બહુ માણુસ નહિ હશે?

હોશમંદ—હમણુંથી શું જણાય? પણ વડી છેડી ઝમીરાન કાંઈએક મિઝનસાર માલમ પડે છે. તે જ્યારે આપણી તરફ જુએ છે, ત્યારે તેની આંખો માયાવંતી દેખાય છે.

નાઝપરવર્દ—ત્યારે સાલો તેની આગળ આપણું દુખ જણાવીએ.

હોશમંદ—કેઈ બોલીમાં?

નાઝપરવર્દ—કાંઈ ઇસારતોથી તેને ઝમજાવીએ?

હોશમંદ—હમણા ઉતાવળ કરવી ઠીક નથી.

નાઝપરવર્દ—બોલી નહિ જાણુવાથી આ કેટલી ખરાબી આવી પડી છે?

હોશમંદ—હું તો જાણું છું કે બોલી નહિ જાણુવાથી આજે આપણને ઘણો ફાયદો છે. પહેલું તો અગર કોઈ કામ આ લોકોની મરજી મુજબ આપણે કરી નહિ શકીએ તો તે નહિ ઝમજાવાનું બાહાનું થાય છે. બીજું તો એ કે મારા અને તમારા વિચારો એઓ જાણી શકતાં નથી. વગર અડચણે આપણે વાતો કર્યા કરીએ છીએ, ને એઓને જરા પણ ખખર નથી પડતી.

નાઝપરવર્દ—જખરની બાયડી અને દિકરીઓ તો પોતાને હાથે સર્વે કામ કરે છે. ત્યારે હવે શું એ લોકો બહુ કામ આપણે માથે નાખીને નચિંત થઈ ખેસશે?

હોશમંદ—નહિ, આ તો એ લોકોમાં એક ઉમદા રિવાજ જણાય છે કે એ લોક કામકાજ, બાધાબીધા, કપડાં અને સર્વે વાતોમાં લોંડી ગોલામોને ધરવાળંઓની બરાબરનોજ હક આપે છે.

શેઠાણીનો આધાર ચાકરડી ઉપર.

મતલબ કે હોશમંદ ધાસ્તી દેખાડ્યાથી નાઠપરવર્દ પણ ઉઠવા બેસવા લાગી, પણ કામકાજની ટેવ તો હતીજ નહિ, ને વળી તે ઉપર દિલ ઉચાટ તેથી કાંઈ બની શકતું ન હતું. અને જો કોઈ કામને હાથ લગાડતી તો મહાવેરે નહિ હોવાને લીધે બિગાડી નાખતી. જામરનાં ધરવાળાં તેને તદન મુર્ખ, અને તદન આંગ ચોરાઈ જાણતાં હતાં. હોશમંદ દરેક કામમાં તેની મદદગાર થઈ જતી હતી, તેથી નાઠપરવર્દનો પરદો ઢંકાયેલો ચાલી ગયો, નહિતો આદા જાણે શું શેવટે પહોંચતે. હોશમંદ પોતાના હાડકાં રગડતી અને એકલા પોતાના જીવ ઉપર બધી વેદના ત્રિજતી, પણ નાઠપરવર્દને મેહનત આપવાનું પસંદ ન કરતી, ને જ્યાંસુધી બની આવતું ત્યાંસુધી તેને કોઈ કામમાં હાથ લગાડવા ન દેતી.

જામર બહુને ધર ગયા પછી નાઠપરવર્દને પોતાની સઘળી હાલત જણાઈ ગઈ. જ્યારે તે હોશમંદની સાથે પોતાની હાલતને સરખાવતી ત્યારે પોતે પોતાની નજરમાં ઘણી હજકી જણાતી. હવે તેણે જાણ્યું કે, “જે લોકોને હું પોતે હજકાઈની નજરથી જોતી હતી, તેજ લોકો ઘણાં કામનાં અને હુંજ ઘણી નકામી, વગર અર્થની, ખીજાંઓની ઓસિયાળી, અને ખીજાંઓની આભારી છું”. હવેજ તેને સમજ પડી કે છૂટાપાણું તે શું ચીજ છે? અને ખીજાંઓની લોંડી થઈને રહેવું તે કેટલાં મોટાં દુઃખની વાત છે? હવેજ તેને હોશમંદની કદર આવી કે તેની છૂટાપાણીની આશિષ ઓઠી ન હતી. આટલું છતાં પણ ગનિમત હતું કે જેવી ખૂદ પોતાને ત્યાં લોંડીઓ હિણાતી હતી તેવી જામરને ધર એ બંધો હિણાતાં ન હતાં. અહીંયાં જેમ જામરની બંધો ખેડીઓ જમીરાન અને રીહાના રહેતી હતી, તેવીજ રીતે નાઠપરવર્દ અને હોશમંદ પણ હતી. આધાનું એક, કપડાં એક, અને મૌનું કામ પણ એકસરખું, એમ નહિ કે દિલહી, લખનૌની બેગમૌની પેઠે જામરની બાયડી, ખેડીઓ પલંગો ઉપર અલેટા મારે ને ઉડીને પાણી વટીક નહિ પીયે. એકલા જામરને ત્યાંજ કાંઈ એમ ન હતું. ખૂદ એ દેશનો કાર્યદાજ એવો છે કે ગમે તેવો મોટો અમીર કાં ન હોય, પણ પોતાને હાથે કામ કરવામાં એય ન સમજે.

જામરની જીંદગીના સુખ દુખો.

જામર હતા તો લટારે પણ સર્વે રીતે ખુશહાલ હતા. તેને ત્યાં સો ઉંઠો લાધેલાં રહેતાં અને નજદીક હજાર મેંઢાં બકરાં પળાતાં હતાં—એજ તેની ધન દોલત હતી, અને તે ઉપરાંત કદી વરસ બે વરસમાં કાંઈ લટ હાથ લાગી ગઈ તો તે વળી વધુ હતું. તેથી તેનાં ધરવાળાંઓની જીંદગી ઘણી માદી અને સંતોષી ચુલ્લરતી હતી. દરેક જણ ધરાયેલી આંખનું, મેહમાનોની પશાણ-

ગત કરનાર, જીવના સખી, હિમતવાન, મહેનતુ, દુખ ખમનાર, વાથદાના સાચાં, અને વચનનાં પાકાં હતાં. આ સર્વે વાતો નાઝપરવર્દને ઘણું સ્ખી અજબ જીવી જાણાયા કીધી. સૌમાં નેકી પ્રગટ હતી તેથી ધીમે ધીમે નાઝપરવર્દ પણ તેઓને પસંદ કરવા લાગી, તથા કોઈ કોઈવાર હોશમંદને કહ્યા પણ કરતી કે, “આ જંગલી બદુઓ જો કે ઘર સરીખાં છે, તોપણ ઘણીએક વાતોમાં શહેરવાળાં કરતાં હું એમને સરસ જોઉં છું.”

હોશમંદ—આ દેશની એક વાત તો મને પણ ઘણી પસંદ આવી છે કે આ તરફ ઓરતોની પદવી વધુ છે.

નાઝપરવર્દ—તે કેવી રીતે?

હોશમંદ—એક તો એ કે ઓરતો પોતાની મરજીનાં લગ્ન કરે છે. જુઓ હમણાં ઝમીરાનની માગણી અહીંયાં ત્યાંથી આવે છે, ને ઝમીરાન બેઘડક તેમાં ભાગ લીએ છે ! આપણા હિંદુસ્તાનમાં પહેલું તો છોડીએને એવી નાની ઉમરમાં પરણાવી નાખે છે કે તેમને એ વાતોની મમજ પણ હોતી નથી, અને જો છોડી મોટી ઉમરની પણ હોય તોપણ તે પોતાનાં લગ્ન સંબંધમાં કંઈજ બોલી શકતી નથી. જો બોલે તો તેને નફ્ટામનું નામ આપી રાખ્યું છે. ખીજું, ઓરતોને વધારે હક મળવાનો ખીજો એક મોટો સુખ્ય એ છે કે લગ્નના બાબતમાં જેવું છૂટાપણું મરદોને છે તેવુંજ ઓરતોને પણ છે. જેમ મરદો ઘણીવાર નેકાહ કરે છે તેવાજ હક અહીંયાંની ઓરતોને પણ છે. અહીંયાં તજાક લેવા અને આપવાની ફરી એવ નથી, તેમજ ઓરતોએ એકથી વધુ વાર નેકાહ કરવાની મનાઈ નથી. આ જાળરની ઓરત “અઝરા” એ સાતમીવાર જાળર સાથે નેકાહ કીધા છે, તે છતાં તમે જુઓછો કે ગામની મધજી બાયડીઓ એ અઝરાને ડેટલું માન આપે છે ? નેકાહનો ગાંઠ જેવો આપણા દેશમાં મજબૂત છે તેવો આ દેશમાં નથી. થોડું થોડું પલ્લું હોય છે. મરદ નાખુશ થયો કે તરત તજાક આપી નાખે છે, તેમજ ઓરત નાખુશ થઈ કે ઝટ છૂટી પડી જાય છે, અને એવી રીતે તજાક લીધેલીની કોઈ એવ પકડતું નથી. હજારો તેને સાહનારા અને મેં કહ્યો તેને માગનારા નિકળે છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં મરદોએ પોતાનું છૂટાપણું કાયમ રાખ્યું છે, જેની શક્તિ હોય તે બધે ચચાર બાયડીઓ કરે છે, અને ઓરતો ઉપર એવી બંધી રાખી છે કે કોઈ પણ હાજતમાં ખીજ નેકાહ કરી શકતી નથી, અને એ કારણથી મરદ સાથે સરખાવતાં ઓરત ઘણી દયેલી છે.”

હવે આ અરસામાં ઝમીરાનનાં લગ્ન પણ કરી ગયાં. બદુઓનો એક સરદાર “મગીરા” નામનો હતો. તેના દિકરા “સામેત” સાથે તેની માગણી નકી થઈ. જાળરને ઘર તો મોટી ખુશાલીએ થવા લાગી, પણ હોશમંદ અને નાઝપરવર્દની દિલ્લોસી પાછી તાજ થઈ, કેમકે જાળર એવી નિષ્ઠાથી નાઝપરવર્દ અને હોશમંદને

લાગ્યો હતો કે તેઓને પોતાની દિકરીઓનાં પક્ષમાં આપવી. તેથી હવે હોશમંદ અને નાઝપરવર્દને એકબીજાથી જુદાં પડવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. જાનરે ઝમીરાનને છૂટ આપી કે આ બેમાંથી જેને પસંદ કરે તેને લેવી. ઝમીરાને હોશમંદને પસંદ કરી લીધી. ઝમીરાન સ્વભાવની એવી તો ભયી હતી કે અગર હોશમંદ કહેતે તો તેને બદલે નાઝપરવર્દને લેતે. પણ જોકે નાઝપરવર્દની જુદાઈ હોશમંદને ઘણી ભારી હતી, તોપણ હોશમંદે ઝમીરાનની સાથે પોતેજ જયું કીક ધાર્યું. કાંકે જેટલી મુદત તે જાનરને ઘર રહી તેટલાં સ્ત્રી કોઈ પણ વાર છૂટવાના વિચારથી તે ગાફેલ રહી ન હતી, પણ કોઈ રસ્તો તેને હાથ લાગ્યો હતો નહિ. હમણાં જોકે છૂટવાની આશાનું કોઈ કારણ ન હતું તોપણ હોશમંદનું દિલ અંદરથી પોતાની મેળે કહેતું કે “મગીરાને ઘર ગયા પછી અમિત કરી છૂટકારાની કોઈ તદબિર નિકળશે,” હોશમંદે એ ઉમેદને એવી આતરીથી નાઝપરવર્દને કહી કે જેથી તેનાં દિલને પણ ધારજ આવી.

નવો શેઠ—નવી નિશાની.

ઝમીરાનનાં લગ્ન થયાં તો તે પણ સાદાં અને ધામધુમ વિનાનાં અને ધર્મ મુજબ લગ્ન હતાં. મેહમાની તથા પક્ષાંનાં આમાન પણ એટલો થોડો કે જો જાનર દિલ્હી કે લાખનોમાં આવું નામ રાખ્યા છતાં એવી રીતે દિકરીના વિવાહ કરતે તો દુનિયાં થુ થુ કરતે. હવે ઝમીરાન માઆપથી વિદાય થઈને મગીરાને ઘર આવી, અને સાથે હોશમંદને પણ લાવી. થોડા દિવસ પછી એવો સંજોગ બન્યો કે સાંખત અને ઝમીરાનને હોશમંદ આનું ખવાડતી હતી. તેવામાં સાંખતના હાથ ઉપર હોશમંદની નજર પડી, તો તેણે જે વીટી પેહેરેલી હતી તે આંગળ્ય હકીમ સાહેબ જે પેહેરતા હતા તેવીજ જોઈ. ઘણા વખત સ્ત્રી તેણે ટીકી ટીકાને જોયું તો તેજ રીંગ અને તેજ નંગ હતું. એક બે વેળાએ સાંખતને ઉંઘાયલામાં પણ હોશમંદે તે વીટી જોઈ પૂરતી આતરી કરી લીધી કે અમિત એ વીટી તેણીના મુરખની હકીમ સાહેબના હાથમાં હતી તેજ છે હવે તે આ વાતની જાણ કરવા લાગી કે એ વીટી સાંખતને હાથ કયાંથી આવી ?

બહુઓ ઘણા લડાયક હોય છે અને નાની નાની વાતોમાં કાપાકાપી અને ખુન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. ઝમીરાનને સામરે ગયાને ત્રીજો કે ચોથો મહિના થયો હતો તેવામાં મગીરાને ત્યાં લડાઈની તૈયારીઓ થવા લાગી અને ઘરની ઓરતોને ખસારાના શેખને ત્યાં મોકલી દેવાનો કસવ થયો. આ વાત એવી ન હતી કે હોશમંદને તેનું કારણ જાણવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડે. થોડીજ જાણખાણથી તેને માત્રમ પડ્યું કે એ મગીરા બહુઓનાં એકં મોટાં ટોળાંના મરદાર છે, અને એની ટોળીવાળા જ્યાં કેડે ભટકાંટ કરે છે, તેમાંથી

દસમા હિસ્સો મગીરાને ઘર ખેડાં મોકલી આપેછે. ગયે વરસ હજની આગાઉ, મદીનાનાં રસ્તા ઉપર હિંદુસ્તાનનો એક કાફીલો લટીયામાં આવ્યો હતો, તે લટમાં મગીરાની ટોળીના શેદદાદ નામનો એક શખ્સ પણ શમેત હતો. તેણે લટમાંથી જે મેળવ્યું હતું તેના દસમાં હિસ્સાને બદલે એક વીટી કે જે સામેતના હાથમાં હતી તે મગીરાને આપી હતી.

હમણાં થોડાજ દિવસ થયા મગીરાને ખપ્પર મળી કે શેદદાદ પેલા હિંદી કાફીલાના વડાને પણ પકડી લાવ્યો હતો અને તેને ગોલામ કરવા ઇસ્ક્રતો હતો. તે શખ્સ ધરડો હતો. તેણે કહ્યું કે, “હું જૈફ છું, ને કાંઈ પણ કામ પિદમત કરવાને અશક્ત છું, માટે મને ગોલામ બનાવ્યાથી તને કાંઈ ફાયદો થનાર નથી.” તે ઉપરથી તેની સાથે એવી શરત થઈ કે તું મને ૧૦૦૦ દિરમ આપે તો છોડી દઉં. પેલા જૈફ મદ હિંદુસ્તાનનો એક હકીમ હતો, તેથી તેણે મફતે આવીને પોતાના એ ધંધાથી કાંઈ કમાઈને તથા કાંઈએક પોતાના દેશીઓ પાસેથી લઈને હજર દિરમ શેદદાદને આપ્યા. મગીરાએ આ હજર દિરમમાંનાં પોતાના હિસ્સાની શેદદાદ પાસે માગણી કરી. શેદદાદે તે આપવાની ના પાડી. એ વાત ઉપર તકરાર વધતાં લડાઈ ઉઠી ઉભી થઈ. પહેલાં તો શેદદાદે એ હજર દિરમ લીધેલાજ ના પાડ્યા, પણ મગીરાને પક્કી ખપ્પર મળી હતી કે પેલા હિંદી હકીમ હજી મકામાં છે. આથી તેણે પોતાના દોસ્ત મકાના શરીફની મારફતે તલાશ કરાવી તો હજર દિરમ મળેલા ખપ્પર પડ્યા. તે ઉપરથી મગીરાએ પોતાના હિસ્સાની કાલુ માગણી કરી હતી.

હવે તો હોશમંદને હકીમ સહિબનો પૂરો પત્તો મળી આવ્યો, કાંઈ કાફીલાનો વડો અને હિંદુસ્તાનનો હકીમ તે તો પૂદ મસીહ-ઉલ-મુલક હતો. આથી તે ઘણીજ ખુશ થઈ અને જીવમાં કહેવા લાગી—“અરે, જે પાંપ હતો તો આજ વખતે ઉઠી જઈને નાઝપરવર્દને આ ખુશ ખપ્પર જણાવતો.” ઉપલી સઘળી હકીકત મળતાંજ હોશમંદ પોતાના દિલમાં મનસૂબો કરવા લાગી કે, “જ્યારે હકીમ સહિબ મકામાં છે ત્યારે ત્યાં દર વરસ ચોતરફથી આવનારો હજને માટે જાયજે, તેઓમાંના કોઈની સાથે તેમને કહેવાડી મોકલવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી.”

ગોલામડીનો પેગામ.

મગીરા અને શેદદાદ વચ્ચે જે લડાઈ થવાની હતી તે હજના દિવસ નજદીક આવી જવાને લીધે મુલતવી રહી. હોશમંદને ચોકસી કરતાં જણાવું કે મગીરાનાં ગામમાં રહેનારો “મુતવકેલ” નામનો એક ગુર હિંદુસ્તાનથી આવનારા લોકોને હજની ક્રિયાની તાલીમ આપવાને માટે દર સાલ મફતે જાયજે. એ શખ્સ એક રીતનો ધર્મગુર હતો. “હિમમ્મમ” નાં બંદર ઉપર

વહાણ ઉપરથી ઉતરતાં હિંદી હાજીઓને હાથ કરીને, તે દસ વીસને હજ કરાવતો અને તેના બદલામાં તે લોકો ને કાંઈ આપતા તે ઉપર મુતવકેજનો યુગ્મરો થતો હતો. તે મુતવકેજ ઘણું ભજાં દિનનો અને ખોદાપરસ્ત પુરૂષ હતો, અને બહુઓ એની પરહેજગારી તથા એના કૃતવા ઉપર મોટા એતેકાદ રાખતા હતા, તેમાં વિશેષ કરી મગીરા તેને ઘણો આહતો હતો. મગીરાના ઘરમાંથી હોશમંદને ને કાંઈ મળતું તેમાંથી પોતે પોટો ખાંચી મુતવકેજને ઘર આપી આવતી. જ્યારે ધીમે ધીમે હોશમંદે મુતવકેજ સાથે સારી રીતે પિછાણ પાડી અને તેની દિનદારી તથા ઇમાનદારી ઉપર તેને ભરસો ખેંડો ત્યારે એક દિને તેને મુતવકેજને કહ્યું કે, “તમારીથી મને એક ઉમેદ છે, તે એ કે આપ જ્યારે મફતે જાઓ ત્યારે મફાના શરીરથી એક હિંદી હકીમ મસીહ-ઉલ-મુલકનો પત્તો મેળવીને એટલું તેમને કહેજો કે, “નાઝપરવર્દ કે ને ‘ખીરાઝાએરાય’ ગામમાં, જામર બહુની પાસે છે, તેણે તમને સંજામ કહેવાડીછે.” મુતવકેજે ઘણી ખુશીથી ભરાસો આપ્યો કે, “ખોદા કરેછે તો તમારો એ પેગામ હું જરૂર મસીહ-ઉલ-મુલકને પહોંચાડીશ.”

મતજબ, કે મુતવકેજે મફતે પહોંચતાંજ મસીહ-ઉલ-મુલકને શોધ્યા, તો જલદીથી તેમનો પત્તો મળી આવ્યો, કારણ કે મસીહ-ઉલ-મુલક ખૂદ મફાના શરીરને ત્યાંજ હકીમું કરતા હતા. જેવું મસીહ-ઉલ-મુલકે નાઝપરવર્દનું નામ સાંભળ્યું, તેવીજ તેમની છાતી ભરાઈ આવી અને આંખોમાંથી બિમ્બાત્યાર આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં. મુતવકેજ પોતે ખોદાપરસ્ત આદમી હતો તે મસીહ-ઉલ-મુલકને રડતો જોઈ બાલ્યો કે, “અગર તમારી સુશિવતમાં મારીથી કાંઈ મદદ થતી હોય તો—ઈન્શાઅલ્લા—તે બજવવાથી હું પાછો હકીમ નહિ.” મસીહ-ઉલ-મુલકે પોતાને લટાઈ જવા તથા કેદ પડવાનો સર્વે કિસ્સો કહી સંભળાવીને કહ્યું કે, “એ નાઝપરવર્દ હું કમખતની દિકરી થાયછે. તમે ફક્ત મને એટલું કહો કે તેના છૂટકારાની સારી તદબિર કઈ છે?” મુતવકેજે કહ્યું, “જોકે આખું અરબસ્તાન આપમુખત્યાર છે, તોપણ સર્વે કોઈ મફાના શરીરને માત્ર આપેછે માટે જો શરીર કોશિશ કરે તો તમારી દિકરીનો છૂટકારો ઘણો સહેલ છે.”

છૂટકારાની તદબિર.

આ સંભળીને મસીહ-ઉલ-મુલક ઘણા ખુશી થયા અને તરત મફાના શરીર પાસે જઈ પોતાની અરજ ઝાહિર કરી. શરીરે તેજ વખતે કાગજ લખી આપ્યું, અને પોતાના ખિદમતગારને મસીહ-ઉલ-મુલકની સાથે આપ્યો. મસીહ-ઉલ-મુલક શરીરના નોકરને સાથે લઈ ખીરાઝાએરાયમાં આવી પહોંચ્યો, અને જામરને શરીરનું કાગજ આપ્યું. જામરે કાગજ વાંચતાંજ મસીહ-

ઉલ-મુલકને ધણી આતરદારીથી પોતાના ઘરમાં લઈ જવા માગ્યો, પણ મસીહ-ઉલ-મુલક અચકવા લાગ્યો. તે જોઈ જાવર બોલ્યો, “આ તો મિત્રકુલ ગેરહતસાશી છે કે તમારી દિકરી વરસ દહાડો મારાં બચ્ચાં છોકરાંમાં દાખલ રહે અને હું તેની ઈજતનો બચાવનાર છતાં, તમને પારકા બાલ્યું.”

મતબબ કે જાવર મસીહ-ઉલ-મુલકને ઘરમાં લઈ ગયો. નાઝપરવદે આપને જોતાંજ દોડતી જઈ પગે વળગી પડી. અંધોને જુદાઈની હાજત યાદ આવી તો આપ બેઠી એવાં તો ધારમારી રડ્યાં કે જાવરનાં આપનાં ઘરવાળાનાં દિલ પિગળી ગયાં. ભરેલે ડીમ નાઝપરવદે પોતાની માની ખબર પૂછી. મસીહ-ઉલ-મુલકે કહ્યું કે, “તેવણુ તમારી જુદાઈમાં જીવતાજીવત ધોરમાં છે.” પછી દરેકે પોતપોતાપર પડેલાં દુખનું વર્ણન કરીયું. બ્યારે મુતવકેલે મસીહ-ઉલ-મુલકને નાઝપરવદેની સજામ અને ડોકાણું જણાવ્યું હતું, ત્યારે તે એવાં તો ખુશી ભરેલાં માતની હાજતમાં આવી પડ્યો હતો કે તેણે મુતવકેલને ખીજી કાંઈજ પૂછ્યું હતું નહિ. આથી મસીહ-ઉલ-મુલકને હમણાં સહી હોશમંદનો હેવાજ જણાયો હતો નહિ, બન્ને તેણે હોશમંદને નાઝપરવદેની આગળ જોઈ નહિ, ત્યારે ધાર્કું કે તે કદાચ કેથે ખીજે હશે. પણ નાઝપરવદે આપને પૂછ્યું કે, “મારો પત્તો તમને કેવી રીતે મળ્યો ?”

મસીહ ઉલ-મુલક—મને મુતવકેલ નામના એક યુરએ તમારી સજામ અને ડોકાણું જણાવ્યું.

નાઝપરવદે—હું તો મુતવકેલનાં નામ વડીકથી પણ વાકેફ નથી. કદાચ આદાતાજાએ મારી મુશ્મિત ઉપર રહેમ કરીને ગેલમાંથી કોઈને તમો પાસે મોકલ્યો હશે ! અથવા હોશમંદ અહીંઆં હતી તેણે કોઈ પાસે કાંઈ કહેવાડ્યું હોય, પણ મને કાંઈ ખબર નથી.

મસીહ-ઉલ-મુલક—શું હોશમંદ પણ તમારીજ સાથે હતી ?

નાઝપરવદે—હા, પહેલાંથીજ. પણ તેને તો ગયા પાંચ મહિના થયા જાવરની દિકરી ઝમીરાનનાં પલ્લામાં આપીછે, અને તે તેઓ સાથે ગઈછે.

મસીહ-ઉલ-મુલક—ઝમીરાન ક્યાં પરણી ગઈ ?

નાઝપરવદે—અહીંઆંથી છ કે સાત મંજલપર કોઈ ઉમરાના નામે જગ્યા છે ત્યાં મગીરા બદુના દિકરા સામેત સાથે.

મસીહ-ઉલ-મુલક—ત્યારે મુતવકેલ વિષે ઘણું અજાણ જેવું છે.

નાઝપરવદે—ખસિત અજાણ જેવું છે. જાવરને પૂછોની કદાચ કોઈ શપ્ત ખીરાજાએસાબમાં એ નામનો હોય.

મસીહ-ઉલ-મુલકે જાવરને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે, “એ નામનો કોઈ અહીંઆં તો નથી પણ ઉમરાનામાં એક યુર છે.” હવે તો મસીહ-ઉલ-મુલક અને નાઝપરવદેની આતરી થઈ કે આ છૂટકારાની તદબિર હોશમંદે કરીવી હતી.

પછી નાઝપરવર્દે હોશમંદની વફાદારી, અહેસાન, અને ખાતરદારી સર્વે બાપને કહી જણાવી. મસીહ-ઉલ-મુલકે દિલમાં કહ્યું કે, —“હું નાઝપરવર્દને છોડાવી લઈ જઈ અને હોશમંદના છૂટકારાની કોશિશ ન કરું, તો મદદી અને મુરવ-તાઈથી ઉતરું છે.” એમ વિચારી તેણે ઉમરાના જવાનો ઠરાવ કર્યો, અને જાનપરથી રસ્તાનો અહેવાલ પૂછવા લાગ્યો. જાનપરે કહ્યું કે “આજ સાંજ સ્થાનમાં એક કાસદ ઉમરાનાથી આવનાર છે, માટે તેનેથી બરાબર બપોર મળશે.”

ઘડીએક રાત યુજરી એટલામાં કાસદ આવી પહોંચ્યો અને અજબ જલ્લું કે હોશમંદ પણ તેની સાથે હતી ! મસીહ-ઉલ-મુલકને જોતાં જ હોશમંદ તેના પગે ઉપર માથું મૂક્યું. મસીહ-ઉલ-મુલકે પૂછ્યું તો તેણે પોતાનો અહેવાલ કહ્યો કે, “મુતવકેલે જ્યારે હજીથી પાછા ફર્યા ત્યારે મેં મારા પેગામ વિષે તેમને પૂછ્યું, તેથી જણાવ્યું કે તમે મળ્યા, અને નાની બિની (નાઝપર-વર્દ) ના છૂટકારાની તદ્દલિર પણ બની ગઈ, અને તમે શરીફનું કાગળ લઈ ખીરાજાએરાબ રવાના થયાં છો. મુતવકેલે મને તમારી હકીકત પૂછી તે મેં અવગતથી આખર સ્થિતિ કહી જણાવી, ત્યારે તેઓએ મને પૂછ્યું કે, “તે પોતાના છૂટકારાની કાંઈ તદ્દલિર નથી કીધી?” મેં જવાબ દીધો કે, “મને છૂટકારાની જરૂર નથી. હું તો જન્મની લોડી છું. જેમને છૂટકારાની જરૂર છે તેમને ખાદા બક્ષે.” ખાદા માલમ મુતવકેલને શું સૂચ્યું અને તેમને મગીરાને શું કહ્યું કે મને ગાલામીમાંથી છોડી મૂકી. મેં કહ્યું કે, “જ્યાં સ્થિતિ મારી બિબીને છૂટી થયેલી જોઈ નહિ ત્યાં સ્થિતિ એ અહેસાન હું મારે માથે લઈ શકતી નથી.” અહીંયાં કાસદ આવનાર હતો તેની સાથે મને સોંપી આપી.”

આવી રીતે ખાદાએ નાઝપરવર્દ અને હોશમંદ એ બંધાને છોડાવી દીધાં અને મસીહ-ઉલ-મુલક હસી ખુશીથી આ બંધાને સાથે લઈ જાનપરથી રસ્તા લઈને ગયા.

મસીહ-ઉલ-મુલકે હોશમંદને દિલ્લી અને નાઝપરવર્દે તેને પોતાની બેન બનાવી.

વાત ઉપરથી વાત—જ્ઞાન.

જ્યારે આ વાર્તા પૂરી થઈ ત્યારે સર્વે છોડીઓએ તારીફ કીધી કે, “સોબહાનઅહ્મદના—ઘણી ઉમદા અને ઘણી મજાની વાર્તા છે. હજાર આફ્રીન છે, હોશમંદની વફાદારી ઉપર.”

પણ ઉમરાનીશુએ આ વાર્તા માત્ર શોક સાથે વંચાવી નહિ હતી. દરેક વાર્તા ઉપરથી નવું જાન મેળવવાનો શિષ્યનારાંઓમાં શોક વધતો હતો, માટે ઉપરની વાર્તા પૂરી થઈ કે તેનું પરિણામ નિશાળના માનના થોડા વધારામાં ઉતર્યું. હવે આ વાર્તાએ કેળવણીની કેવી વજાણ પકડી તે ટૂંકમાં જોઈશું.

મોટે ધરની દિકરી હોમનઆરા પોતેજ ખોલી, “અરબસ્તાનમાં તો લોકો હજુ કરવા જાય છે અને તેથી જણાય છે કે ત્યાં તો દિનદારીની ચર્ચા વધારે છે. ત્યારે ત્યાંનાં બહુઓએ આ બિચારાઓને નાહક લૂટ્યાં કેમ અને પરાધ વહુ દિકરીઓને પકડી લોંડી બનાવી કાં હશે ?”

ઉસ્તાનીજીએ આ સવાલનો લાભ લેવાને હીંમત કીધી નહિ. એક છોડીને કહ્યું કે, “બાઈ કુલશુમ, તમે અરબસ્તાનની ભૂગોળ વિદ્યા અને અરબની તવારિખ મારીપેઠે શિખ્યાછો, મોટે ત્યાંના કાંઈ અલ્લાહ હોમનઆરા બેગમને કહી સંભળાવો.”

અરબસ્તાનની ભૂગોળ અને બહુઓની હાલત.

કુલશુમ—અરબસ્તાન એક વેરાન દેશ છે, તેનો નકશો જોવાથી જણાય છે કે ત્યાં આબાદી ઘણી કમ છે. સેંકડો કોમના રેતીના રણો પડેલાં છે, જેમાં નથી પાણી કે નથી ઝાડપાન, નથી ગામડાં કે નથી વસ્તી. અગર અરબસ્તાનમાં મક્કા, મદીના નહિ હોત તો કોઈ અરબસ્તાનની તરફ મોડું પણ નહિ કરતે. ખીજાં દેશોમાં લોકો જે જાય છે તો તેમાં કાંઈને કાંઈ સ્વાર્થ હોય છે. કોઈ ડેકાણે અનાજની મોટી પેદાશ તો કોઈ ડેકાણે મેવાનો જગથો, અને કોઈ ડેકાણે ઝવહિરાત પેદા થાય છે. મતજબ કાંઈ પણ ચીજ, થોડી કે ઘણી તેવાં દેશોમાં થાય છે કે તેની જરૂરિયાત લોકોને ત્યાં એંચી તાણી લઈ જાય છે, તેમજ અરબસ્તાનમાં તો ફક્ત ખાદ્યનું નામ છે ! બાકી ત્યાં નથી અનાજ, નથી મેવા, નથી ઝવહિરાત કે નથી કશું કે કાંઈ.

મેહુમુદા—કાં ? અરબસ્તાનનાં ઉંડં અને ઘોડા તો તમામ દુનિયામાં વપ્તાયાય છે ? ઉંડં તો વાઈ સમજ્યાં, હિંદુસ્તાનમાં બિશનેરનાં તરફ અને આફ્રિકા ખંડમાં પણ હોય છે. પણ અરબસ્તાનમાં જેવા ઉમદા અને ભારી કિમતનાં ઘોડા હોય છે તેવા તો ખીજા કોઈ દેશમાં નથી હોતા ?

કુલશુમ—તમે ખરું કહ્યું. અરબસ્તાનમાં ઘોડા ઘણા નામિયા થાય છે, પણ ઘોડા કાંઈ સાધારણ જરૂરની ચીજ નથી. અરબસ્તાનમાં વેપારને મોટે લોકો ઘણાં થોડાં જાય છે. અવળતાં હજને લીધે દર સાલ ચોતરફથી લખો આદમી મક્કામાં મિળાં મળે છે, અને કેટલાએક દિનદાર લોક તો હજ કરીને અરબસ્તાનમાં જ જઈ રહ્યા છે. ત્યાંના અમીરી વતનીઓ બહુ લોકો છે, જેમનું નથી કોઈ શેઠર કે નથી કોઈ ઘર. એ લોકો આપણાં દેશનાં દોરડાં વેચનારની પેઠે ઘરોને ખાંધે મારી ફરતા ફરે છે. કામડાંના છાપડાંની જગાએ ચામડાંનાં તંબુઓમાં રહે છે, અને બાળ બચ્ચાં તથા ઢોરોને સાથે લઈ ફરે છે. જ્યાં પ્રાણી નજીક જોયું અને ઢોરોનો ચારો મળ્યો ત્યાં જ છે પડ્યા. જ્યારે

પાણી, અને ઘાસની તંગાસ જણાઈ એટલે ખીજી તરફ જઈ રહ્યા. ઘટકાંઠે એ લોકોનો બાપકો ધંધો છે. દર વરસ હજારે ટાંકણે એ લોકો બે ચાર નબળા કાફલાઓને લઈ લીધે છે.

સાધારણ ભૂગોળ વિદ્યા વિષે.

હોસનઆરા—બાઈ કુલશુભ, આ સર્વે અહેવાલ તમે કઈ ચોપડીમાં વાંચ્યો ?

કુલશુભ—જે ચોપડીઓમાં શેહેરો અને દેશોનો અહેવાલ લખેલો હોય છે તેને ભૂગોળ વિદ્યાની ચોપડી કહી શકાય. એ વિદ્યામાં ઘણીએક ચોપડીઓ છે, પણ ટૂંકામાં સમજવાને હાલ “જામે જહાંનુમા” ઘણી સારી કૈતાબ ગણાય છે.

હોસનઆરા—શું આખી પૃથ્વીનાં શેહેરો અને દેશોનો અહેવાલ તેમાં હોય છે ?

કુલશુભ—હા, આખી દુનિયાની ટૂંક હકીકત તે ચોપડી વાંચ્યાથી સારીપેકે સમજાઈ જાય છે, પણ એશિયા અને ખાસ કરી હિંદુસ્તાનનો અહેવાલ તો ઘણી વિગત સાથે લખેલો છે.

હોસનઆરા—એશિયા, આફ્રિકા, એવા એવા નવા ખેલો નાંખવામાં આવે છે પણ તેની મતલબ હું સમજી શકતી નથી.

મેહુમુદા—તે હું તમને સમજાવું છું. જગ એક ધરમાં તેમાંના દરેક ભાગનું કોઈ નામ રાખ્યામાં આવે છે, જેમકે મોગી, ચોતંગ, બાવરચીખાનું, વખાર, માળ, ખડકી, તખેલો, વાડા, હાલ, ગ્યાલરી, ચોરડો, ઇત્યાદિ, તેજ પ્રમાણે જમીનના ભાગોના પણ નામ રાખેલાં છે. જે ભાગ દરિયાનાં પાણીમાં ડુબેલો છે, તેને તરી અથવા માહશાગર કહે છે, અને જે પાણી વગરનો છે તેને ખૂસ્કી યા જમીન કહી શકાય. વળી માહશાગરના પણ ભાગો કીયેલાં છે. રાતો સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, હિંદી સમુદ્ર, ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણ સમુદ્ર, એવા દરેક ભાગોનાં નામ છે. ખૂસ્કીના બે મોટા ભાગો છે તેમાંના મોટાને જૂની દુનિયા અને નાનાને નવી દુનિયા કહે છે.

હોસનઆરા—વળી નવી જૂની દુનિયાં તે કેવી ?

મેહુમુદા—નવી દુનિયાનો અહેવાલ અગાઉ કોઈને માલમ નહિ હતો. હમણા આસરે ચારસો વરસ થયાં જણાયું કે અહીંયાં પણ વસ્તી છે. એ નવી દુનિયાને અમેરિકા કહી શકાય. તેના બે ભાગ છે, ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. આપણે લોકો જૂની દુનિયામાં રહીએ છીએ. તેના એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા એવા ત્રણ ભાગો છે. એશિયામાં હિંદુસ્તાન, ચીન, અફઘાનીસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન, તુરાન, ઇત્યાદિ આવેલાં છે. યુરોપ

ધંત્રેજોનો ખંડ છે, અને આફ્રિકા સિદ્ધીઓનો દેશ છે. ટૂંક અહેવાલ તો એ છે અને વિગતવાર તો આખી ચોપડીઓ ભરેલી છે. અગર તમે નકશો જુઓ તો સારીપેઠે સમજશો.

પછી મેહમુદાએ નકશાની ચોપડી હાથમાં લઈ પહેલાં જમીનના ગોળાનો નકશો હોસનઆરાની સામે ઉઘાડી મૂક્યો અને કહ્યું કે “જુઓ, આ આખી દુનિયાની તસ્વીર છે.”

પૃથ્વિના ગોળાનો નકશો અને વિગત.

હોસનઆરા—તમે તો કહેતાં હતાં કે જમીન ગોળ છે, ત્યારે આ પૈડાં જેવા ચપટા જૂદા જૂદા ખે પાડે કેમ?

મેહમુદા—એ બંધાને જોડીને વચમાં માટી અથવા કાંઈ ખીજ ચીજ ભરી નાખો તો બરાબર જમીનની મિકલ ખતી જ. એક લાકડાંનો ગોળો બનાવીને તે ઉપર છેટે છેટે દેશો, સમુદ્રો, પાહાડો અને નદીઓની નિશાનો પાડ્યામાં આવે છે. તે જોવાથી સમજ ઠીક પડે છે, અને તેને પૃથ્વિના ગોળો કહી કહે છે. આપણે ત્યાંનો એવો ગોળો ફરાશખાનાની મદદેશના ઉસ્તાનીજીએ મંગાવેલો છે, તે હવે તો તેથી સારીપેઠે સમજમાં આવતે. પણ હાલ તો જુઓ આ નકશામાં લીલી, પિળી, રાતી અને બહુ લીટિઓથી જે જગ્યાઓ ઘેરી છે તે ખુશ્કી છે, બાકી જે જગા ખાલી દિસે છે તે સૂકાં સમુદ્ર છે.

હોસનઆરા—ઓહો! ચંદારો તરફ દરિયાજ દરિયા!

મેહમુદા—હા, મેં તમને કહ્યું હતું ની કે નજદીક ત્રણ ભાગ દરિયા છે અને એક ભાગ ખુશ્કી છે?

હોસનઆરા—વારં, એમાં આ કાનકચુરાની પેઠે શું બનાવેલું છે?

મેહમુદા—એ તો પાહાડોની હાર છે.

હોસનઆરા—અમેરિકામાં પાહાડોનો વધારો ઘણો દિસે છે.

મેહમુદા—હા, તેમજ છે.

હોસનઆરા—અને આ લેહરીઆંભાતી લીટિઓ છે તે શું છે?

મેહમુદા—એ દરિયાની નિશાન છે.

હોસનઆરા—આપણી દિલ્હી એ નકશામાં ક્યાં છે?

મેહમુદા—એમાંથી દિલ્હી મળવાની નથી. એક બિલસમાં આખી પૃથ્વિ દેખાડેલી છે. એમાં એટલો સમાસ થઈ શકતો નથી કે તમામ શહેરોના નામ લખ્યામાં આવે. જો તેમ કીધું પણ હોય તો નકશો એવો ગીચપીચ થઈ જાય કે કશું વંચાઈ પણ ન શકે. પણ જુઓ, આ હિંદુસ્તાનનો નકશો છે. એમાં જોવાથી બધાં શહેરો જણાશે.

હોસનઆશ—(હિંદુસ્તાનનો નકશો જોઇને) ઓહો ! એક મોટો કાન-કચુરો અહીંઆં પણ આવે ઉભો છે !

મેહુમુદા—હા, એ હિમાલયા પર્વત છે. એમાં કાશ્મિર, સિમલા, મનસુરી, લનધુર, નેનીતાલ ઇત્યાદિ જગ્યાઓ આવેલી છે—જ્યાં ગરમીના દહાડાઓમાં ઇંગ્રેજો જમીન રહ્યા કરે છે.

હોસનઆશ—વારું, આ દક્ષિણ તરફ એક લુલક જેવું શું લટકી રહ્યું છે ?

મેહુમુદા—એ તો હિંદુઓની લંકા, જેના કિસ્સાની નકલ દસેરામાં રામલીલાથી બતાવે છે. એ એક ટાપુ છે.

હોસનઆશ—આ ખાલી ભાંય ઉપર જે નાના નાના રંગીન ટીપકાં મૂકેલા છે તે શું ?

મેહુમુદા—નાના નાના ટાપુઓ.

હોસનઆશ—ટાપુ તે શું ?

મેહુમુદા—એહારો તરફ દરિયા અને વચમાં ઉંચી જમીન, જે ઉપર આદમીઓ વસે છે તેને ટાપુ કહે છે.

હોસનઆશ—ત્યારે ટાપુઓનાં રહેનારાંઓ કેવી રીતે બહાર જતાં આવતાં હશે ?

મેહુમુદા—હોડીઓ અને વાહાણોની મારફતે.

હોસનઆશ—નકશામાંનાં ગોળાની બંધે છેડે નથી કાંઈ આપ્પાદાનીની નિશાન કે નથી દરિયા ત્યારે એ શું છે ?

મેહુમુદા—જમીનના બંધે છેડા છે. એને ધ્રુવ કહી કહે છે. એકને ઉત્તર ધ્રુવ અને બીજાને દક્ષિણ ધ્રુવ. આજ સુધી કોઈ ત્યાં તુલક ગયું નથી. ત્યાં આફતભરી થંડી છે. સર્દીને લીધે દરિયા બંધાઈ ગયા છે.

હોસનઆશ—ત્યારે શું તમામ જમીન ઉપર સર્દી ગરમી એકમરખી નથી ?

મેહુમુદા—અચિત નહિજ. —આ ગોળાની વચમાં જે ઉભી લીટી દોરી છે તે મધ્ય રેખા છે. તે ઉપર સૂર્યના કિરણ સિધાં પડે છે અને તે ભાગમાં એ બહાની ગરમી પડે છે કે સમુદ્ર જાણે ઉકળે છે અને જમીન બળતા તાપની માફક તપે છે. એ રેખાથી ઉત્તર કે દક્ષિણ જેટલાં દૂર જઈએ તે પ્રમાણે સર્દી ગરમી વધુ હોય છે. તે અહીંઆં સૂર્ય કે ધ્રુવો ઉપર એહદ દરજ્જોની સર્દી છે.

હોસનઆશ—આતો તમે ઘણી ઉમદા વાત કહી. ત્યારે તો ઇંગ્રેજોનો દેશ આપણા દેશ સાથે સરખાવતાં ઘણો થંડો હશે, અને આફ્રિકા ગરમ હશે ?

મેહુમુદા—તમે ઘણું બરાબર સમજ્યાં છો, ખરેખર તેમજ છે.

હોસનઆશ—ત્યારે કદાચ સિંહીઓ ગરમીનાજ સખખથી કાળા થતા હશે ?

મેહુમુદા—આદમી ત્રણ રંગનાં હોયછે. કાળાં, ગોરાં, અને ત્રાંખાંને રંગનાં. થંડા દેશમાં રહેનારાઓ ગોરાં હોયછે, ગરમનાં કાળાં, અને અમે-રિકાવાળાનો રંગ ત્રાંખાં જેવો હોયછે.

હોસનઆશ—સદી ગરમી સાથે સરખાવતાં આપણો દેશ મધ્યમ રાસનો-છે. આહા! ખીજ દેશના લોક પણ અહીંઆં આવી વસે તો કેવું મારું !

મેહુમુદા—જે દેશમાં જે પેદા થયુંછે તે તેનેજ પચાંદ કરીછે. ખાદાએ તેને લાયકનીજ તેમની તબિયત બનાવેલીછે, અને તેમને જરૂરની ચીજો તેજ દેશમાંથી સેહલાઇથી મળી આવેછે.

હોસનઆશ—વારું, આ ચોપડીમાં ખીજ નકશા છે તે શાનાં છે ?

હુજશ—તમે જે જોયો તે નકશો તો આખી પૃથ્વિનો હતો, અને આ ખીજ જે છે તે એકલા એશિયા, એકલા આફ્રિકા, એકલા યુરોપ, ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના છે. એ ઉપરાંત એશિયામાં જેટલા દેશો છે, જેમકે હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, ચીન, અફઘાનીસ્તાન, ઇત્યાદિ, તે સર્વેના જૂદા જૂદા નકશા છે. તેમજ જીલ્લા, પરગણાં અને ગામોના પણ નકશા હોયછે.

હોસનઆશ—એ શું વાત કરીછો ? આખી પૃથ્વિનો નકશો નાનો અને એકલાં હિંદુસ્તાનનો મોટો !

મેહુમુદા—એ તો તેને બનાવતી વખતના ભરતનો ફરક છે. પરગણાનો નકશો મોટા ભરત ઉપર કીધેલો હોયછે, જેમકે એક માઇલનો એક ઇંચ ગણાને બનાવેલો. પણ જો જીલ્લાનો નકશો એજ ભરત ઉપર બનાવે તો એટલો મોટો થાય કે આ ઘરમાં પણ સમાઇ શકે નહિ, એટલા મોટો તેનું ભરત ચાર માઇલે એક ઇંચનું રાખ્યામાં આવેછે. તેમજ હિંદુસ્તાનના નકશા-માં પચાસ માઇલનો એક ઇંચ ગણાયોછે, અને પૃથ્વિના ગોળામાં પાંચસો માઇલનો એક ઇંચ. નકશાં ગોયા એક ચિત્ર છે, અને તેને નાનો મોટો કરવો તે આપણા હાથમાં છે.

હોસનઆશ—ત્યારે તો પરગણાના જેટલું માપ રાખીયે તો પૃથ્વિનો નકશો ખાદા જાણે કેટલો મોટો થાય ! અહીંઆંથી કૃતબ્ધિનાર જેટલો ફેલાઈ જાય !

મેહુમુદા—તેમાં કાંઈ અજબ જેવું નથી.

સમુદ્રથી થતાં ફાયદા.

અમીર મસીહ-ઉલ-મુલ્કની વાત ઉસ્તાનીજીએ નકામી કહાડી નહિ હતી. ખૂદ તે વાતમાં સમાવેલી ઉમદા નીતિ ઉપરાંત એ વાર્તાએ હોસનઆશનાં મનમાં ઘણુંક જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા પેદા કરી હતી. તેવી ઇચ્છાને રસ્તો આપનારી એ વાત હતી, અને તે ઇચ્છાને કેમ રસ્તો મળ્યો તથા જગોલ

વિષે તથા પૃથ્વિના ગોળા વિષે આ મોટા ઘરની છોડી કેટલું નવું અને નવાઈ જેવું શિખી તે આપણે ઉપર જોઈએ. પણ માનની આ જમાના કાંઈ અહીંઆંજ તૃપ્ત થઈ નહિ. જમીન અને ખુશ્કી ઉપરથી સમુદ્ર, અને સમુદ્ર ઉપરથી પીજી બાપતોનું માન કેમ વધતું ગયું તે જરા તપાસીયે.

જમીનના નકશા જોયા પછી હોસનઆરા બોલી કે, “સમુદ્ર તો ખોદાએ નકામોજ બનાવ્યોછે. તમામ જમીન સૂકી હતે તો આદમી ખાસી તરેહ અહીંઆંથી ત્યાં ફરતાં ફરતે અને જ્યાંજ્યાં ઈચ્છતે ત્યાંજ્યાં વસ્તી વધારીજ નતે.”

ઉસ્તાનીજી—આ શબ્દો બોલવા એ મોટું કૂંડરપણું છે. તોબાહ કહે તોબાહ—દુનિયામાં કોઈ સીજ નકામી અને વગર કારણે કીધી નથી. ખોદાના કીયેલાં જેટલાં કામો છે તે સર્વે અકલ અને હિકમતથી ભરેલાછે. આદમીઓએ ઘણો પણ ખ્યાલ કીધો પણ તેની હિકમતમાંથી એક રજ જેટલું પણ સમજી શક્યા નથી.

હોસનઆરા—(પોતાના ગાલો ઉપર ધીમે ધીમે તમાચા મારીને) એહો ! તોબાહ કહેલું, ખોદા તોબાહ—પણ ઉસ્તાનીજી, જરા સમુદ્રનાં કાયદા તો બતાવો.

ઉસ્તાનીજી—મેં ચાર કાયદા મને માલમ છે તે હું બતાવું છું, પણ આદમીજાત એટલી તો અધુરી અકલનું છે કે તે ઘણીએક સીજોના કાયદા સમજવાથી બાહેર છે. પણ એમ કહેવાની મતલબ એ નથી કે આદમી પોતાની સમજની નમજાઈનું કારણ પકડીને ખોદાઈ રચણાનો ભેદ સમજવાની કોશિશ ન કરે. ખોદાઈ રચણા આદમીની અકલને મોટે એક કસોટી છે. જ્યારે અકલ ખોદાઈ રચણાની કોઈ બાબતને ઉઘટી સમજે ત્યારે તે તેની અકલની બૂલ જાણવી. સમુદ્રના કાયદા વિષે તમને શક છે તો હવે, સાંભજો, એક કાયદો તો એ છે કે સમુદ્રમાંથી લાખો રૂપિયાની ભારી કિમતના મોતીઓ નિકળેછે, જે આપણ સ્ત્રીઓને મોટે સણુગારની સીજ છે. દરિયામાં લાખો જાતની માછલીઓ હોયછે, જેમને આદમીઓ મોટા ભાવથી ખાયછે. માછલી-ઓની ચરખી બાજવાનાં કામમાં આવેછે, બલકે કેટલીએક માછલીઓનાં તેણે ઘણીએક બિમારીઓની દવા દાખલ વપરાયછે. દરિયામાં માછલીઓ એવી મોટી મોટી હોયછે કે તમે સાંભજો તો અજબજબ થઈ જાઓ. એક “વેહલ” નામની માછલીની જાત હોયછે તે તો સેંકડો ગજ લાંબી, પોહોળી, હજારો મણના વજનની, એટલે એક મજ મોટાં વાંહાણુ જેવડી થાયછે. વળી સમુદ્રમાં માલથી લાધેલાં મોટાં મોટાં વાંહાણો ફરેછે. અગર એટલો માલ ખુશ્કીને માર્ગે લઈ જાય તો ભારી મહેનત, ઘણો વિજંબ અને મોટો ખરચ લાગે. કેટલાંએક અગ્નિથી ચાલનારાં વાંહાણો સમુદ્ર અને મોટા દરિયાઓમાં એવી રીતે ફરેછે કે જેમ ખુશ્કી ઉપર આગગાડી. પણ સેંકડો વાંહાણો તો ફક્ત પવનની

મદદથી આવેછે, અને પવન મારો હોય તો સેંકડો કોસ એક દિવસમાં આવેછે. એ કાંઈ થોડા ફાયદા છે? સમુદ્ર ન હોતે તો કોઈની જીંદગીજ નહિ હોતે.

હોસનઆશ—જનાબ, બાપો આદમી એવાં છે કે જેઓએ સમુદ્રની સ્થિતિ વટીક જોઈ નથી. બલકે કદાચ નામ પણ સાંભળ્યું નહિ હશે.

ઉદતાનીજી—હું એમ ક્યાં કહું છું કે જોવું અને નામ સાંભળવું જોઈએ? મેં તો એમ કહ્યું કે સમુદ્ર ન હોય તો કોઈનું જીવવું જ ન હોય.

હોસનઆશ—મેહરબાની કરીને તેનું કારણ મને સમજાવશો?

ઉદતાનીજી—કારણ તો દેખીતું છે. આધાની સીજો અને તરેહવાર અનાજ એ સર્વે વરસાદથી પેદા થાયછે, અને વરસાદ સમુદ્રથી આવેછે.

હોસનઆશ—આહા! તોજ લોકો કહ્યા કરેછે કે વાદળાં દરિયામાં પાણી પીવા જાયછે.

ઉદતાનીજી—એ કહેવું તો ખોટું છે. પણ વરસાદ તો ખરેખર દરિયાથી આવેછે. આધરાબા, તમે થોડાજ દિવસ થયા વરસાદ, વાદળ, ધનુષ, વિજળી, કરાં, ઇત્યાદિનો અહેવાલ શિખ્યાછો, તે હોસનઆશ બેગમ આગળ કહી સમજાવોની.

વરસાદ, વિજળી, વાદળ ઇત્યાદિ.

રાબા—ગરમીને લીધે સમુદ્ર તથા નદીઓ અને હરેક ભિન્ની સીજો-માંથી બાફ નિકળેછે. સમુદ્રનાં પાણી હજારો કોસો સુધી ફેલાયલાંછે, તેથી સૌથી વધારે બાફ સમુદ્રમાંથી ઉઠેછે. એ બાફનું નામ તે વાદળ છે, જે હલકો હોવાના સખખથી હવાપર જઈને સ્થરજનાં તાપથી આપણને રંગબેરંગી નજરે આવેછે. જ્યારે એ બાફ ઉંચાઈએ પહોંચીને થંડો થાયછે, ત્યારે વરસાદ બનીને વરસેછે, અને કોઈવાર થંડીના સખખથી બંધાઈને કરાં થઈ જાયછે.

હોસનઆશ—જેમ બાફ મંદી પામીને પાણી બની જાયછે તેને તો વરસાદ થાયછે, તેમ વિજળીના બાફથી આતશ બનતો હશે? ઉપરની થંડી બાફનું પાણી તો બનાવેછે ત્યારે તે શું આ આગને બૂજવી શકતી નથી?

રાબાને એનો જવાબ સ્થગ્યો નહિ.

મેહમુદા—કોઈ સીજ ગરમીથી બાકી નથી, તે અહીંઆં સુધી કે બંધાઈ ગયલાં બરફમાં પણ ગરમી રહેછે, અને જે સીજોને પોતપોતામાં ધસાવા તથા રગડાવાથી પણ ગરમી પેદા થાયછે. તારાઓ જે ખરેખર તે હવાની ગરમી કોઈ સંજોગથી ભડકો લઈ ઉઠવાથી છે. અને એ કાયદો નહિ જાણવાથી લોકોને ભારી ભારી દુખો સહન કરવાં પડ્યાંછે. કબરસ્તાનોમાં, મસાનમાં, પૂરાની ઈમારતો, બાગો અને જંગલમાં જો કોઈ વાર હવા સળગી ઉઠેછે તો લોકો સમજેછે કે ભૂત, બલા છે! વિજળી તે ગરમી છે, કે જે વાદળાંઓમાં

રહેછે અને ગરમીના એક ખવાસ એવો પણ છે કે જો એ સીજોને એવી ખરાબર રાખે કે જેમાંની એકમાં ગરમી વધારે હોય; ને ખીજમાં કમ, તો વધારે ગરમીવાળી સીજમાંથી ગરમી નિકળીને એાછી ગરમીવાળીમાં જશે, તે અહીંઆં સૂકી કે બંધ સીજોમાં ગરમી ખરાબર થઇ જશે. એક દાખલો ત્યો કે થંડાં પાણીમાં હાથ નાખ્યો તો હાથની ગરમી પાણીમાં જશે ને બંધમાં એકસરખી ગરમી રહેશે. એજ રીતે જે વાદળોમાં ગરમી વધુ હોયછે તે પોતાની નજીકનાં એાછી ગરમીના વાદળોમાં જોરથી જાયછે, અને તેનું નામ ગગડાટ છે, જેનો આવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ.

હોસનઆશ—થંડાં પાણી અને હાથનો જે દાખલો તમે આપ્યો, તેમાં તો મને હાથમાંથી આતશ નિકળતો નજર નથી આવતો ? પણ વિજળીમાં તો એવો આતશ હોય છે કે આંખ બંધાઈ જાયછે !

મેહુમુદા—ગરમીથી આતશનું બનવું કાંઈ અજબ જેવું નથી. પરંપરાને પરંપરા ઉપર અક્કાડો તો ચિંગારીએ નિકળતી સાફ જણાયે. જેરનનેસાએ મારી આગળ વાત કીધી હતી કે તેઓનાં ગામમાં એકવાર વંદેજિયો થયો, તેમાં વાંસો એક ખીજ સાથે ધસાવાથી જંગલમાં એવી તો જબરી આગ બાગી કે તમામ વાંસોડ બળીને આક થઇ ગયું.

હોસનઆશ—વિજળી તો જમીન ઉપર પણ પડેછે તેનું કારણ શું ?

ઉસ્તાનીજી—જ્યારે વાદળો જમીનની નજીક આવેછે, ત્યારે નજીક કીનાં કારણથી જમીન તેમાંની ગરમીને પોતાની તરફ ખેંચી લીએછે.

હોસનઆશ—ત્યારે શું વાદળો આસમાન ઉપર નથી હોતાં ?

ઉસ્તાનીજી—ઘણું કરી માઇલ એ માઇલથી વધુ ઉંચે હોતાં નથી; અને પાહાડો ઉપર તો વાદળો ફરફર કરેછે ને ધરમાં ધૂસેછે !

હોસનઆશ—વિજળી તો ભારે આફત છે. કાંઈ તેનો અટકાવ પણ છે ? હું તો જેવા કડાકાનો આવાજ સાંભળું છું કે ધરમાં નાસી જઉં છું.

ઉસ્તાનીજી—આવાજ સાંભળ્યા પછી નાસવું તો મૂખીય છે. વિજળી પડેછે તે તો અવાજ સંભળાએ તેની અગાઉ પડી ચૂકેછે. હવા સાથે સરખાવતાં રેશમીની ઝડપ ઘણી તેજ હોયછે. બળવાના વખતમાં હમે લોકો માળા ઉપરથી વાવટા કાઢી આગળની તોપો ફૂટતાં જોતાં હતાં તેમાં રંજકની ચમક પહેલાં દિસતી હતી, અને તે પછી કેટલેએક વારે તોપનો આવાજ સંભળાતો હતો. તેજ રીતે વિજળી અને ગગડાટની છે. ઘણું ધ્યાન દઇ અજમાવી જોશો તો પહેલાં ચમક નજરે પડશે, અને તેની થોડેએક પછી ગગડાટનો અવાજ સંભળાશે. વિજળીના અટકાવ વિષે તમે જે પૂછ્યું તો હા, વિદ્વાનોએ તેની પણ તદ્દિર કહાડેલી છે. વિજળી છે તો નુકસાનની સીજ, પણ અંકુશના જોરથી તેને ઉપયોગી કરી લીધી છે. વિજળીનાં તારનું નામ તમે સાંભળ્યું છે ?

હોસનઆરા—હા, એ ચાર વાર મોટા બાવાની તરફથી સંભળ્યું કે તારમાં ખપ્પર આવી.

ઉસ્તાનીજી—જુઓ, ઇંગ્રેજોની વિલાયત અહીંઆંથી પાંચ હજાર કોસ, દૂર છે, તે છતાં તારની મારફતે ચાર પાંચ કલાકમાં ત્યાંની ખપ્પર આવી પહોંચે છે ! એ સૌ વિજળીના એક છે !

હોસનઆરા—વિજળીને અટકાવવા બાબે આપે કાંઈ બોલાસો નહી કીધો !

ઉસ્તાનીજી—ધાતુની ચીજો, લોટું, ત્રાંચું, પિત્તળ, ઇત્યાદિ વિજળીને ખેંચે છે. મેગ્નેટીનામાં દારૂના સંભાળને મોટે વિજળીને રોકવાની ભારી જરૂર પડે છે તેથી છાપડાંની બાજુઓમાં લોહાડાંના ઉભા સળિયાઓ મૂકી તેના છેડા જમીનની અંદર લઈ જવામાં આવે છે, કે વિજળી પડે તો તે સળિયાની મારફતે જમીનમાં ચાલી જાય. મારી પાસે એક ચોપડી છે જેમાં વિજળીના તારની સર્વે વિગત લખેલી છે, તેમાં ઇંગ્રેજોએ શેઠી કહાડેલા વિજળીના અજબ અજબ ખવાસ જણાવેલા છે. જ્યારે તમે વધુ શિખો ત્યારે તે જોજો.

ઈંગ્રેજ લોકો વિષે.

અહીંઆં વળી મોટે ધરની દિકરીની જ્ઞાન મેળવવાની જીજ્ઞાસાએ એક નવી વલાણ પકડી. ઇંગ્રેજ લોકની અફલમંદીની વાત ઉપરથી હોસનઆરા બોલી ઉઠી કે, “ ઇંગ્રેજો પણ નરાં અફલનાં પૂતળાં જ છે.”

ઉસ્તાનીજીએ આ વાત વધારવા જોગ વિચારી, તેથી તેઓ બોલ્યાં કે, “ આખી કોમનો એવોજ હાલ છે. અફલનાં પૂતળાં ન હોતે તો કાળાં પાણી વટાવીને બાદશાહ કેમ થઈ ખેતે ? જરા યુરોપની તવારિખ વાંચો તો તમને જણાય કે એ લોકોની શરૂઆત કેવી હતી. નરા જંગલી હતા, જનવરોને મારીને તેનું માંસ ખાતા અને ચામડાં પહેરતા, પાહાડોની ખીણોમાં રહેતા, ખેતીવાડી કરવા અને ધર બનાવવા જોડલી પણ અફલ તેઓમાં ન હતી. એ વેળા રૂમીઓનું રાજ હતું તેઓથી એ ઇંગ્રેજો અફલ અને વિવેક શિખ્યા, તે અહીંઆંજથી કે તેજ રૂમીઓને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા ! હવે હમણું આ તેજ ઇંગ્રેજો છે કે આખી દુનિયામાં કોઈ કોમ એવી અફલમંદ અને એવી પોંહેચિલી નથી.

હોસનઆરા—હમણું સ્ત્રી તો હું એમ સમજતી હતી કે બોદાએ સર્વે આદમીઓને એકસરખી અફલ આપી છે. પણ તમારા કહેવાથી તો જણાય છે કે ઇંગ્રેજોના દેશની આબો હવામાં એક ખાસ અસર એવી છે કે ત્યાંના લોકો વધુ અફલવાળાં હોય છે. મારી ચોપડીમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ “વેલાતના વિદ્વાનો” એમ આવેલું છે, ત્યારે હવે એમાં ખીજાં દેશવાળાંઓનો શા દોષ ?

ઉસ્તાનીજી—ખરેખર તો અકલ ખાદાની આપેલી છે, પણ તેનો વધારો વિદ્યા વિના થઈ શકતો નથી. જેમ કાયા પણ ખાદાની આપેલી છે, પણ તેની શક્તિ અને પોષણનો આધાર ખોરાક ઉપર છે, તેમ અકલનો ખોરાક વિદ્યા છે, પણ અફસોસ કે વિદ્યા હિંદુસ્તાનમાંથી બિનકુલ ઉઠી ગઈ છે, અને હાલ જે છે તે સુધારી કરતાં પણ ભુંડી છે. નકામી નકામી હજી અને ડોંગમાર શાયરી સિવાય હિંદુસ્તાનમાં 'ખીજી' શું છે?

હોસનઆરા—ઈંગ્રેજો પણ શું મોટા પંડિતો હોય છે?

ઉસ્તાનીજી—બેશક—જે જે એકમે બહાર થયા છે તે મૌથી વધારે ઈંગ્રેજો જાણે છે. એવા એકમનાં જોરથી તો તેઓએ જાત જાતનાં યંત્રો બહાર પાડ્યાં છે અને પાડતા જાય છે કે જે સંભળવાથીજ અકલ ડંગ થઈ જાય છે. દુનિયાનું તમામ કામ સંસ્થાઓથી લીધામાં આવે છે. સુતર કાંતવાના સંસ્થા, કપડાં વણવાના સંસ્થા, આટો દબવાના સંસ્થા, ચોપડીઓ છાપવાના સંસ્થા, વાળું વળડવાના સંસ્થા, લુહાડી, સુયારી કામ કરવાના સંસ્થા, અને તે સંસ્થાઓ એવાં તો કામો કરે છે કે જેવાં આદમીઓના હાથોથી બની શકે નહિ.

હોસનઆરા—શું તેમની મડમે પણ એવીજ અકલમંદ હોય છે?

ઉસ્તાનીજી—હા. ઓરતો પણ સંઘળી વાંચી લખી જાણનારી ને હુનરવાળી હોય છે. એમ નથી કે મર્દ આવા લાયક હોય ને ઓરતો આપણુ કમબખ્તોની માફક, બેએકમ ને બેહુનર રહે. આ આપણી હલીમાની પડોસમાં એક મડમ રહે છે, જરા તેનો હેવાલ તો સંભળો? બાઈ હલીમા, તે કહી સંભળાવો તો.

એક ઈંગ્રેજ કુટુંબનો અહેવાલ—તેમનું સંસાર સુખ.

હલીમા—જનાબ, હમારા ઘર સાથે જોડાયેલું એક મકાન (જે પણ હમારું જ છે) પાંચ છ મહિના ઉપર એક મડમે ભાડે લેવા માગ્યું. હમારા મોહોલાની બિસ્તાણ મડમ જાહેબને ત્યાં આયાની નોકરી કરે છે, તે તેની માગણી લાવી હતી. મડમનું નામ સંભળીને મારાં માથાએ ના પાડી કે, “હમે મડમને ઘર આપવાને રાજ નથી.”

બિસ્તાણ—બાઈ, દોહોડું બેવડું ભાડું દર મહિને મહિને લેવા કરેા. એવું શેકડ્યું ભાડુત ખીજી મળશે નહિ.

માથુ—ભાડું લઈને શું ચૂલામાં નાખવું છે? દિવાલને લગોલગ તો મકાન છે. બચ્ચાં બાલોનો આવાજ પાછરેા સંભળાય છે. એ મકાન મિયાં મીરજાઈએ પોતાનાં કારખાનાને માટે કાલાવાલા કરી માગ્યું, પણ તેને વઠીક આપ્યું નહિ. ભાડુત રાખીશ તો કોઈ અશરાફનેજ, નહિ તો બલા મારતું આલી પડી રહેલું બલું.

લિસ્તણ—બિબી, એ મડમ સહિય પણ ઘણું અશરારી આદમી છે. છે તો પારકી જાત અને પારકા ધર્મનાં પણ હું મારા દીકરા નથુના સરના સોગંદ ખાઈ કહું છું કે ઘણાંજ ભત્રાં માણસ છે. પાસે રહેવાથી તમને સર્વે આપોઆપ જણાયે. જો મારા કહેવામાં ફરક પડે તો મારું નાક, ચોટણી કાપી લેજો.

માજી—પણ તેમને ત્યાં ઇંગ્લેન્ડનું આવવું જવું તો હશેજ ?

લિસ્તણ—આઈ, સહિય તો તાર હાણીમાં નોકર છે. તે રાતના ૯ વાગે આવેછે ને સવારના ૪ વાગે તો કામ ઉપર ચાલ્યા જાયછે. મારો દિવસ હાણીમાંજ કહાડેછે, અને બહારનું કોઈ આવવું કે જવું નથી. નાનાં નાનાં બચ્ચાં છે. મોટી છોકરી મીસ બાબા, ખાદા રાખે તમારી દિકરી કરતાં ઉમરે તો નાની છે, પણ—મારી આંખોમાં ધૂળ પડે—કદમાં કોઈ બે મૂક ઉંચી હશે.

માજી—વારું બહારનાઓની આવજા નહિ હશે તોપણ મડમ સહિય પોતે તો બહાર નિકળી બેસતાં હશે ?

લિસ્તણ—અલબત્ત મોંજ સવાર બચ્ચાંઓને સાથે લઈ પગે ચાલતાં હવા ખાવા કેશમીરી દરવાજા બહાર જ્યાં ફરેછે.

માજી—મડમ સહિય અથવા તેમનાં બચ્ચાં વારંવાર હમારા ઘરમાં ધસીને આવ્યા તો ન કરે ?

લિસ્તણ—તમારી મરજી વગર તો કદી નહિ આવે.

માજી—જોજો કાંઈ વાકું ન થાય હો ? મને તો ધાર્મીજ લાગેછે.

લિસ્તણ—આઈ, કાંઈજ શક ના રાખો, મારો જીમ્મો છે.

મતજબ કે, મડમ સહિય હમારાં ઘરમાં આવી રહ્યાં. બે ચાર દહાડા તો માજી હમો સર્વે બચ્ચાંને ધીમે સદે બોલવાને તાકીદ કરતાં રહ્યાં, અને માજા ઉપર ચઢવાને પણ મના કીધાં. હમે લોકોએ પણ એટલા દહાડા મડમ સહિયની તરફથી કોઈ સદ વડીક પણ સાંભળ્યો નહિ.

પ રો સ ની પિ છાણ.

ઘાભાં ઉપર કાંદા પાંચરી મૂકેલા હતા તે લેવા મારું માને પૂછીને બપોર પછી હું ધીમે પગે ઉપર ગઈ અને જોઈ શું કે આંગણમાં ટેબલ બિછાવેલી છે, અને મડમ સહિય તથા તેમનાં બચ્ચાં આસપાસ ખુરસીઓ માડી સંઘળાંઓ કાંઈ વાંચેછે. ઘાભાં ઉપર મારા ચાકવાનો ધમધમ આવજા સાંભળવાથી નાની છોકરીએ મારી તરફ જોયું અને જોતાંજ પોતાની મેળે મને સજામ કીધી. જ્યો તેને સજામ કીધી કે બધાંઓ મને જોવા લાગ્યાં. ત્યારે તો મેં પણ મડમ સહિયને સજામ કીધી. મડમ સહિયે ઘણીજ મેહરબાનીથી મારી સજામ કબૂલ કીધી અને જલદીથી ઉઠીને ઘાભાંની નિચે આવી ઉભાં, અને મને કહેવા લાગ્યાં કે, “હમો લોકોએ તમારી સાથે જાણુ પિછાણુ કરવાની છૂટ

લીધીછે, તેથી તમે કાંઈ નાખુશ તો નહિ થશો ?” પહેલાં તો મડમ અહેબતે આવતાં જોઈ મનમાં આવ્યું કે નાસી જઈ, પણ તેમની વાત સાંભળવાથી તો દિલમાં કાંઈ હિમત આવી તેથી હું બોલી, “જનાબ, એમાં નાખુશીની શું વાત છે. તમારી સાથે પિછાણ કરવાથી તો હમને માન છે.”

મડમ—મને એક વાત પૂછવીછે, માટે જો તમારાં માણ તમારા માળ ઉપર જરાએક આવી ઉભાં રહેતો મોટા ઉપકાર થશે. તમારાં માણને મારી ઘણી ઘણી મજામ સાથે એ પેગામ કહેજો.

મેં કહ્યું, “ઠીક, હું હમણાં જઈને કહું છું.”

નિચે આવીને મેં માણને સર્વે હેવાલ કહ્યો. પહેલાં તો માણએ પણ જરાક આનાકાની કીધી, પણ પછી ગયાં.

મડમ—(મજામ કીધા પછી) મેં તમને ફક્ત એટલુંજ પૂછવાને માટે તસ્દી આપીછે કે હમે લોકોના રહેવાથી તમને કાંઈ અડચણ થતી હોય તો મેહરબાની કરીને તેની મને જાણ કરવી.

માણ—આપના મોહાડાં ઉપર કોણે તો ખુશામદ છે, પણ મને તો આજ સુધી એટલું પણ જાણાયું નથી કે આ મકાનમાં કોઈ રહેતું હોય. એવી રીતે તો કોઈ હિંદુસ્તાની પણ આવી રહ્યું નથી. હમે લોકોમાં કમબખ્ત પરદેશીની ભારી બંદી છે, તેનોજ બચ વિચાર હતો.

મડમ—હું છું તો બેશક ઇંગ્લેજ, પણ આ દેશમાં જન્મેલી અને આજ દેશમાં પરવરશ થયેલી છું. હું મોટા આદમીની દિકરી છું. મારાં મા બાપ બંધો બળવામાં માર્યા ગયાં ને હું એકલી રહી ગઈ. ત્યારપછી પરણી છું, ને ખોદાની મેહરબાનીથી ચાર બચ્ચાં થયેલાંછે, તેમને પાળું છું. હું તમા લોકોની રીતભાંતથી મારીપેઠે વાકેફ છું. ખોદા કરશે તો કોઈ વાત મારેથી એવી નથી થવાની કે તમને નાખુશ થવાનું કારણ મળે. હમારી કેતાબમાં પડોસ્તો હક ઘણો મોટો લખેલોછે. અગર મારેથી તે હક નહિ પણ અદા થાય તોપણ હું ઉમેદ રાખું છું કે મારેથી તમને કોઈ રીતની અડચણ પણ નહિ થશે.

માણ—તમારા રહેવાથી તો પૂરેપૂરો સંતોષ છે. પણ શક નથી કે હમે લોકોની રીતભાંતથી તમને અડચણ થતી હોય. ખોદા રાખે મારાં પણ ચારજ બચ્ચાં છે. પણ મારે દહાડો પોતપોતામાં મેહદ તોફાન મચાવી રહેછે. ઘણા પણ ધમકાવું છું, પીપ્પું છું અને નાચાર થઈ થપડાક પણ મારી બેસું છું, પણ આખો દિવસ મને કાયર કરી નાખેછે. મુઠાં ભાઈ બેન છતાં એક ધડી પણ એક બીજાં સાથે બનતું નથી. જ્યારથી તમે આવી રહ્યાંછો ત્યારથી જરા શાન્તિ છે. હું વાતે વાતમાં તેમને અટકાવ્યા કરું છું, તોપણ કશી અસર થતી નથી, માટે બેશક એમના શોરબકોરથી તમને કંટાળો તો ઉપજતો હશે.

મડમ—તેનું શું? બચ્ચાં તે બચ્ચાંજ, રમવા કૂદવાનો એમનો વખત છે તો તોફાન મસ્તી તો હોયજ તો. એમના શોર ખડોરથી તો ઘરમાં વસ્તી છે.

ઈંગ્રેજ બચ્ચાં અને દેશી બચ્ચાં વચ્ચે તરબિચતનો ફરક.

માજી—મને અબ્બયખી ઉપજે છે કે તમારાં બચ્ચાં કેમ ગડબડ કરતાં નથી?

મડમ—તેઓ પણ કરે છે, પણ બધી વેળા નહિ.

માજી—આદાને વાસ્તે કોઈ તદબિર મને પણ બતાવો. હું એ છોકરાં-એને હાથે ઘણો બેતર છું. નથી પોતાનાં જોતાં કે નથી પરાયાં. એ સાથે લડવાનુંજ કામ. એમને લીધે તો મેં વેહવાજને જવાનું એાછું કરી નાખ્યું છે. લોકો બોલે છે કે “વાએરે, કેવી રીતે બેઠાં બચ્ચાં ઉઘાડ્યા છે” એવા મખુનોથી નાહેક લજવાવું પડે છે.

મડમ—એ કોઈ એવી ભારી વાત નથી કે જેને માટે તમે આટલો એક કરેછો. મોટાં થઈને પોતેજ સ્વધરી જશે.

માજી—શું મોટાં થવાને માટે હજી કોઈ ખીજો જમાનો આવવાનો છે? આદા રાખે આ મારી હલીમા તેર વરસની તો થઈ છે. ઘણું પણ કહું છું કે તું વડી છે, સમજદાર છે, નાનાને મોહાડે લગાડ્યા ના કર, પણ છોકરાંએને છેડી છેડીને લડાઈ કરે છે. આ વખતમાં કાંઈ લોહી એવાં સફેદ થઈ ગયા છે કે નથી નાનાએને મોટાંનો અદબ કે નથી મોટાંએને નાનાઓ ઉપર પ્યાર!

મડમ—તમે બચ્ચાંઓ શોરથી કંઈ પણ કામ લ્યોછો કે નહિ?

માજી—કામ શું હોય? આદાનાં આપેલાં નોકર ચાકરો ઘરમાં છે. એમનું તો ખાવું ને રમવું એજ કામ છે.

મડમ—અસ ખરાખી તો એજ છે. મેં તો દરેક બચ્ચાં ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે એટલું કામ નાખી મૂકેલું છે કે તેમાંથી તેને ફરસુદજ નથી મળતી. હમે સર્વે નાનાં મોટાં, ગમે તેવી રીતે હોય તોપણ સવારના પાંચ વાગે ઉઠી ઉભાં થઈએ છીએ. દરએકે નાહી ઘાઈ કપડાં બદલ્યાં ને સેહેજસાજ નાસ્તો લીધા કે છ વાગે એટલે તો એ સઘળાંને લઈને શેહરની બાહરે હવા ખાવા જાઉં છું, તે સાડાસાત આઠને સુમારે પાછી ફરીને આવું છું. આવતાંજ એને સાથે લઈને બંદગી કરું છું. તે પછી એને પાઠ આપું છું. અગિયાર વાગે પાઠ લઈને ખાનું ખાઈએ છીએ. એ પછી કોઈ લખે છે, કોઈ સિવે છે. દિવસે હમે લોકો કદી સુતાં નથી. ત્રણ વાગ્યાની આગમજ કાંઈ આઈ લીધું કે ફરીથી ખીજો પાઠ આપ્યામાં આવે છે. પાંચ વાગે પાછાં સાફસુક થઈ કપડાં બદલી હવા ખાવાને નિકળ્યાં તે સાત વાગે પાછાં ફરીએ છીએ. એટલામાં સાહેબ આવે છે તેઓ સર્વે બચ્ચાંએની પાઠ લીએ છે, અને દરેકનું કામ પૂછે છે. પછી સઘળાં સાથે મળીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તે પછી ખાનું ખાઈને સુઈએ

છીયે. હવે કહો કે એમને લડવા વડવાની ફરસુદ ક્યાંથી હોય ? અગરજો હું એમને પોત પોતામાં લડતાં જોઉં તો એઓથી શું વકી રાખું ? જ્યારે એઓ પોત પોતામાં સંપ ન રાખે ત્યારે દુનિયામાં ખીજાં લોકોની સાથે કેવી રીતે વર્તશે ?

કે જ વ હી .

માજી—શુકર બોદાતા. તમે ઘણો સરસ કાયદો બાંધી રાખ્યોછે, અને ત્યારેજ તમે લોકો રાજપાટ ચઢાવી રહ્યાંછો. હમે હિંદુસ્તાનીઓમાં ઓરતોનાં કામ માત્ર એટલાંજ કે બેચાર તરેહના પકવાનની રીતિ શિખી લીધી, પોતાને હાથે પોતાનાં કપડાં સિવી લીધાં. વાંચવા લખવાનો તો કાયદોજ નહિ. નોકર ચાકર રાખવાની શક્તિ હોય તો એવી બનીને બેસી રહ્યાં.

મડમ—હમે લોકો કાંઈ જરૂરનેજ ખાતર હુનર નથી શિખતાં, પણ હુનર શિખવું એ આખર મેળવવાનું સાધણ મમજીએ છીયે. મને મારા બાપની એક વાત યાદ છે કે જ્યારે તેમને મને શિખવા માટે વિનાયન મોકળી ત્યારે મારા કાકા ઉપર કાગજ લખી આપ્યું હતું કે, “એને કોઈ સારી નિશાળમાં દાખલ કરજો.” કાકાએ જવાબમાં લખ્યું કે, “ફત્તાણી નિશાળમાં ઘણી સારી અને ઉંચે દરજ્જેની કેળવણી મળેછે પણ ત્યાં “શ” ઘણી મોટી આપવી પડેછે.” મારા બાપાએ લખ્યું કે, “હું મહિને દહાડે બસો રૂપિયા એ છોકરીના હકને માટે જૂદા કહાડતો જાઉં છું તેમાંથી આપીશ, અને તેમાંથી જો કાંઈ બચશે તો તે એને નામે જમે થતા જશે. પણ જો એના સઘળા રૂપિયા પણ એની કેળવણી પાછળ ખરચાઈ જાય તો તે જમે કીધા કરતાં વધારે સારું છે, કાંકે રૂપિયાને એકઠા કરવા કરતાં હુનરને સંધરવો વધારે ફાયદા ભરેલું છે.” એ ઉપરથી કાકાએ મને તે મોટી નિશાળમાં મુકી, જેમાં “શ” અને મારો જરૂરનો ખીજો ખરચ મળીને બસોએ બસો રૂપિયા દર મહિને પૂરા થઈ જતા હતા. જ્યારે મારા બાપ બળવામાં માર્યા ગયા ત્યારે મને કશો આસરો રહ્યો નહિ. નાચારીએ તે નિશાળ છોડવી પડી. એક વરસની કસર રહી ગઈ, નહિ તો હું એક વરસમાં પૂરી શિખીને ઉઠતે. એક તો મા બાપને માર્યા જવાનું દુખ અને આવી નાચારીથી નિશાળને છોડવાનો ધોંડો, એ બંધોએ—હું ખરું કહું છું—કે મારાં દિલ ઉપર ઘણી મોટી અસર કીધીછે.

લગ્ન .

જો કે હું અધુરી હાલતમાં નિશાળમાંથી નિકળી તે છતાં મારી લાયકીની ચર્ચા ઘણે લાંબે સ્થળે પંથરાઈ અને જ્યારે લોકોએ જાણ્યું કે હું પરણવાની છું, તો સેંકડા જણાઓએ મારી સાથે શાદીની દરખાસ્ત કીધી. હમારા લોકોમાં આ રવૈયો ઘણો સારો છે કે શાદી વેહા છોકરા છોકરીની રાજીથી થાયછે. મં ચોપડીઓમાં વાંચ્યુંછે કે એકખીજાંથી રાજી થઈ પરણવું તમે લોકોના ધર્મમાં પણ

ફરમાવેલું છે. પણ હું જોઉં છું કે તે પ્રમાણે તમારામાં થતું નથી. ધણું કરી અચ્છપણમાં તમે લોકો બચ્ચાંઓને પરણાવી નાખો છો, અને એજ કારણથી તમે લોકોમાં ધણું માટી બધધિરમાં કમ પ્યાર અને અણુબનાવ થયા કરે છે. જ્યારે ધણા જણ મને સાહેવા લાગ્યા ત્યારે કોણને પસંદ કરવો તેની હું ગુચ્છવણમાં પડી. કોઈવાર ખુબસુરતી તરફ દિલ લગ્યાતું, કોઈવાર દોલત ઉપર લાભાતી, કોઈવાર ઉંચાં ખાતદાન ઉપર મરજી થતી. મારી નિશાળના ઉસ્તાની મારી ઉપર સગી માની પેઠે મોહરખાન હતાં. મેં તેમની સજાહ પૂછી. તેમને મને એવી સારી સજાહ આપી કે એલમ, લાયકી અને નેકી, એ માણસ જાતનો મોટો સણુગાર છે, મોટે જોતામાં એ ખુબીઓ જુઓ તેને પસંદ કરો. આથી કેટલીએક ચોકસી અને પૂછપરછ ક્રીધા પછી મેં આ સાહેબને પસંદ ક્રીધા. સાહેબ ધણા વિદ્વાન છે. મદદેશમાંથી સંપૂર્ણતાનો ખેતાબ મેળવેલો છે, અને એવા તો ભજા છે કે અહીંઆના તમામ ઇંગ્લેન્ડ એમને પાદરીઓના જોડલું માન આપે છે. હું તો સાહેબના સારા ગુણોથી એટલી તો મગન રહું છું કે રાજપાટની ખુશી પણ તેની સાથે સરખાવતાં તુરુછ દેખાય છે. સાહેબનો પગાર તો કાંઈ ધણો મોટો નથી. ફક્ત મહિને ચારસેં રૂપિયા મેળવે છે. પણ જેવી માયા અને મોહરખાનીથી તેઓ મને અને બચ્ચાંઓને રાખે છે તે વિષેના શુકર અદા કરવાને મારા મેહિડામાં શક્તિ નથી. પંદર વરસ થયાં હું પરણી છું, એટલી મુદતમાં મને કોઈ વાતની રીકજીક કરવાનું પણ કારણ મળ્યું નથી.

બચ્ચાં ઉપર મીઠી ધાક.

બચ્ચાંઓ સાથે કોઈ એવી રીતનો પ્યાર કરે છે કે દરેક બચ્ચું દિલોજાનથી તેમના ઉપર ફિદા છે. હાશિસથી જ્યારે આપે છે ત્યારે બચ્ચાંઓને ઇદ જેવી ખુશી ઉપજે છે, પણ તાકાત નહિ કે કોઈ તેમની મરજી વિરુધ્ધની વાત કરી શકે. નથી મારતા, નથી ધમકાવતા, કે નથી મોહોડું ચલાવતા; પણ કોઈ દેખાવ કરી રાખેલો છે કે મોહોબતમાં રોખ, ને પ્યારમાં ડર, એવી તેમની ગોઠવણથી આ બચ્ચાંઓની ચાલચલણ મારે મનપસંદ થતી જાય છે. ખોદાના શુકર છે કે દિકરા દિકરીઓ જો મારા કહ્યાસર છે. મારી વડી દિકરીનું નામ “મીસ રાન્ડ” છે. તમે તો ખડકીમાં તાળું મારી રાખ્યું છે, ને મારી દિકરીઓ તો એવી મિત્રનસાર છે કે દિવસમાં સો સો વાર ખડકી આગળ આવી ઉભી રહે છે, ને તમારાં બચ્ચાં સાથે મળવાનો હાંફરો કરે છે. તાળું કહાડી નાખવાને જો કાંઈ અડચણ ન હોય તો એક દહાડે આવીને હમો ગરીબનું જરા ઘર તો જુઓ! આ વાતની ખાતરી રાખજો કે મારા અને મારાં બચ્ચાંઓ સિવાય કોઈ બાહરનું ઘરમાં રહેશે નહિ !

મીઠું—ઇનશાદલા—હું એક દહાડે જરૂર આવીશ.

ઘરની સફાઈ અને [ગોઠવણ.

ખીજે દિને હમે સર્વેને સાથે લઇને માજી ખડકીને રસ્તે મડમ સાહેબને ઘર ગયાં. મડમ સાહેબનાં ઘરમાં ગયાં તો તે એવું સાફ, સફાઈદાર કે આંગણામાં પણ એક તણખું વટીક પડેલું નહિ. ઘર સણગારનો સામાન એવી સારી દેખે પોતપોતાની ઘટતી જગાએ મૂકેલા કે આપણાં લોકોમાં થાદી વેલામાં પણ તેવો સણગાર થતો નથી. સઘળી સીજે કાંઈ ઉંચી ને બારે કિમતની તો હતી નહિ, કેટલીએક સીજે તો એવી પણ હતી કે તેવી હમારા ઘરમાં પણ હતી. પણ ત્યાંની સીજે ઉપર કોઈ ચોરજ તરાંહની દિપક હતી ! મોહોડું ધોવાની તમ્બેવી સાફ માંજેલી કે આંખ પણ નહિ થરે. નેતરનાં કોચો તે શું મિસાદમાં ? પણ ત્યાં તો તે ઉપર હાથની ચુંટેલી જલ્લીના સુંદર અને તિલી-એથી ઝમકતો એક પરદો સાદાઈથી શાબતો હતો. મતલબ જે સીજે હતી તે સફાઈનો નમૂનો હતો. ઘરમાં જવાથી જીવ સાહે કે જાણે આંગણામાં બેસી ખાનું ખાઈએ. ત્યાંની મરસામાન જોઈને મારી ખાતરી થઈ કે સફાઈ એજ મોટી શેખા છે. મડમ સાહેબનાં બચ્ચાં પોતપોતાની ખાલીએમાં, કોઈ લખવા બેઠેલું હતું, ને કોઈ સિવતું હતું. જોએ અમને આવતાં જોયા પણ શું મકદૂર કે માની રજા વગર નિકળી આવે. મડમ સાહેબે હમે સર્વેને મુજાકાતના ચોરડામાં બેસાડ્યાં. હમે તો અહીંયાં ત્યાં જોયાજ કરતાં રહ્યાં. માજી પણ બાડી બાડી આંગેથી સર્વે સીજેને જોતાં જતાં હતાં.

પ રોણ ગત.

મડમ સાહેબ માલ્યાં, “તમારી આગતાસ્વાગતા તે શું કરે ! હું પાન નથી ખાતી. હમે લોકોનું અત્તર કદાચ તમને પસંદ નહિ આવે, પણ સ્ક્રાફી મીઠાઈનો તો કાંઈ અટકાવ ન હશે ?”

આમ કહીને એક કાનેસ્ટર મંગાવી તેમાનું રકાખીએમાં ભરી હમે લોકોની સામે મેળી. હમે લોકો અચકા ઉભાં. ત્યારે મડમ સાહેબ હસીને માલ્યાં, “અરેજી, વગર અડચણે ખાઓ, એમાં કાંઈ અટકાવ જેવું નથી. વળી તમારા ધર્મમાં તો હમારી સાથે ખાવાનું રવા લખેલું છે, તેમજ રૂમ તથા મિસરમાં કોઈ પણ મુસજમાન હમારા લોકો સાથે ખાવું કશું અધર્મ નથી જાણતા. આતો હિંદુસ્તાનના મુસજમાનોએ નવો ફત્વો કાઢેલો છે.”

માજી—નહિજી, એમાં અટકાવની વાત નથી, પણ હમાણાંજ સઘળાંએ ખાનું ખાઈને આપ્યાં છીયે.

મડમ—તેનું શું ? તમે કાંઈ અવચુલનો અંદેશો ના કરતાં. હમે લોકોની મીઠાઈએમાં પણ દવા હાથ છે.

મતલબ, ધણીજ સુંદર અને સ્વાદદાર મીઠાઈ હમે સઘળાંએએ ખાધી.

બ ચર્ચાં.

તે પછી મડમ સાહેબે પોતાના બચ્ચાંઓને હાંક માર્યો, તેથી સુધળાંઓ આવી હાજર થયાં. મડમ સાહેબે તેમને બેસવાની ઈશ્તિરત કીધી. બચ્ચાંની અફલ તો જીવ્યો! દરેક પોતપોતાની બરોબરિયાંની પાસે આવી બેઠું! મીસ રોઝ મારી પાસ બેઠી; અને તેણે પહેલો સવાલ એ કીધો કે, “તમે શું શિખો છો?” તેનું એવું પૂછવું કે મારી ઉપર ઘડો ભરી પાણી પડી ગયું. મેં શરમાઈને કહ્યું કે, “કાંઈ નહિ.” મીસ રોઝે મારો એ જવાબ ઘણીજ અચરતીથી સાંભળ્યો, અને ચૂપ થઈ ગઈ. પછી પોતાને હાથે ચિતારેલી તસ્વીરો, પોતાને હાથે યુંકેલા કિમતી અને અતિ સરસ તકિયા તથા ખૂરસીઓના ગલેફો, ટેબલ કબોડો, કપડાંના ફૂલ, મોજાં, ચોપડીમાં મુકવાના કસો, ગલેબંદ, હાથ નૂંછવાના યુંકેલા રમાલ ઇત્યાદિ કામો દેખાડ્યાં. હું તો ખરીજ પણ માજી પણ તે જોઈ ડંગ થઈ ગયાં. પછી મડમ સાહેબ દરેક ચોરડામાં હમને લઈ ગયાં. કેતામોની કપડાંમાંથી એક ચોપડી કહાડીને તેમાંથી પોતાનાં સગાંવહાલાંની અને દુનિયાની નામિયા ઇમારતો અને નામિયા તથા પ્રખ્યાત લોકોની તસ્વીરો દેખાડી. હમે ગયાં ત્યારે તો એવો વિચાર રાખીને કે જરાએક બેસીને આવી આવીશું, પણ કોઈ ચાર ઘડી દહાડો રહ્યો ત્યારે માજીએ કહ્યું કે, “આજે મેં તમારો ઘણો વખત ખોવાડયો છે.”

મડમ—મને તમારી મુલાકાતથી ઘણી ખુશી ઉપજી છે, અને મારો વખત જરા પણ ગુમાયો નથી.

માજી—પણ બેઅદબી માફ—હું તમારી આગળથી ઉદાસ થઈને જાઉં છું.

મડમ—ખરે છે કાંય? કારણ તો કહો!

માજી—હમણા જ્યારે હું મારી હાલતપર નજર કરું છું ત્યારે મને ઘણો અફસોસ થાય છે. વારં હમારી પણ તે કાંઈ જીંદગી છે? ખરે મારાં તો પાણી ભરાઈ ગયાં છે, પણ અફસોસ એ છે કે આ ફરજંદોને પણ મેં પોતાનાં જવાં ઉધાર્યાં.

મડમ—અફસોસનું શું કારણ? જોયો દેશ તેવી ત્યાંની રસમ.

માજી—આગ લાગે એવા દેશને, જેમાં હુનરનું નામ નહિ! હમો લોક શહેરમાં મોટાં વિવેકવાળાં કહેવાઈએ છીએ, પણ ખરું તો એ છે કે હુનર અને વિવેક તમે લોકો ઉપરજ ખતમ છે.

પડોસીને શરમીંદગી ઉપજી.

ટૂંકાંમાં કહું છું કે, મડમ સાહેબથી રજા લઈને ઘર આવ્યાં તો જ્યાં આંખો પડતી ત્યાંની દરેક ચીજ હલકી અને બેવજન દિસતી હતી. મારો જીવ એવો

તો નાખુશ થયો કે તે રાતનાં ખાવા વડીક ગમ્યું નહિ. ‘ખીજે દહાડે મેં માછ-
ને કહ્યું કે, “અગર તમે ફરમાવો તો હું મીઠા રોઝ પાસે કાંઈ શિખું!”

માછ—દિકરી, મીઠા રોઝ કાંઈ નથી આપણા દેશની કે નથી જાણુ
પિછાણની કે તે આપણી ખાતરદારી કરે. વળી એઓ કોઈ વાતે એસિયાનાં
પણ નથી કે રૂપિયા પૈસાની લાલચ કરે, ત્યારે હું તેને કયે મોહાડે કહું ?
પણ કોઈ રીતે હું તેમની માથી પૂછપરછ કરીશ.

પછી મેં જાણને ખડકી ઉંઘાડી અને જોયું તો મીઠા રોઝ આંગણમાંથી
પસાર થતી હતી. તેણે મને જોતાંજ પૂછ્યું, “તમે કહેા તો હું તમારે ઘર
આવું?” માછ બોલ્યાં, “હા, મોટી ખુશીથી.” માછએ મીઠા રોઝને
આવવા તો કહ્યું પણ હું મારા જીવમાં કહેવા લાગી કે, “જાદા કરેને નહિ
આવે. આવશે તો ક્યાં ખેસાડીશું?”

હોસનઆરા—કાં? શું તમારા ઘરમાં ખેસાડવાની જગા નહિ હતી?
મેં તો માંબળયું છે કે તમારું ઘર મોટું બપકાદાર મકાન છે, અને ગાલીઆ,
ગાદીઓ, ખુરસી, કોચો ઇત્યાદિ તરેહવાર સામાનથી ભરપૂર છે.

હુલીમા—જાદાનું આપેલું સર્વે કાંઈ છે પણ હું મડમ સાહેબને ત્યાં
ગયાથી જોઈ ચૂકી હતી કે તેમને લાયકની એક પણ ચીજ મારે ત્યાં નહિ
હતી. હમારે ત્યાં એવી મકાઈ અને તેવું સ્વચ્છપણું ક્યાં?

હોસનઆરા—ફક્ત મડમ સાહેબનો કાંઈ રોખજ તમારાં મગજમાં જમી
ગયોછે, નહિ તો જાદા રાખે તમે પણ ખાસ્સાં સાફ સોજાનું રહેતારાછો.

હુલીમા—હા, તમે એમજ સમજો તો. મારી પડે મડમ સાહેબનું
મકાન જોયું હતે તો જાણતે કે મકાઈ શનિ કહે છે?

હોસનઆરા—ખત્રા મારી, તમે મીઠા રોઝને મારું મફદે સુઝની કાં
નહિ પંથરાવી દીધી?

હુલીમા—તમારા કહેવાને મોટે કાંઈ થોખ્યાં હતાં નહિ. જે કાંઈ બની
આજુ તે જલદી જલદી કાંઈ હવું, પણ કઈ કઈ ચીજોને છુપાવીયે? જ્યારે
મીઠા રોઝ ચાલી આવી ત્યારે મેં બાવરચીખાના તરફ પીક કરીને ખુરસી
માડી આવી કે તે તરફ નજર નહિ પડે, પણ થોડા વખતમાં સ્વરજ સામે આવી
ગયો તેથી મીઠા રોઝ પોતે ખુરસી ફેરવીને બરાબર બાવરચીખાના સામે ફરી
બેઠી. એવું જોઈ હું તેને તરેહવાર વાતોમાં રોકવા લાગી કે અહીંઆં ત્યાં
તેની નજર ન પડે.

પરોસીને ઉપજતી ઉલટ.

થોડીએક વાતો થયા પછી મીઠા રોઝ બોલીકે, “હું એવું ઇચ્છું છું કે
તમે મને તમારી ખેત કરો.” મેં કહ્યું કે, “ખેત થવાનું તો મારું મોહાડું
નથી. મને તમે શોર્દે કરો અને કાંઈ શિખવોતો ઘણી મેહરબાની થાય.”

૩૧૭—મરેચકમયી. વાંચવું લખવું તો તમને તમારા દેશનું શિખવું જોઈએ. મારી આગળ સ્ત્રીઓની શાળાની ઇનસ્પેક્ટર મીસ ગ્રીવર—ઉસ્તાનીજનું નામ લઈ—એઓની નિશાળની ધણી તારીફ કરતી હતી, પણ હરેફ જાતની સિદ્ધાઈ હું તમને શિખવી શકીશ. તમે મારી પાસે કાંઈ શિખો તે કરતાં વધુ મને કોઈ ખીજી ખુશી નથી.

હું—તમારાં માજી એમાં કાંઈ નારાજ તો નહિ થાય ?

૩૧૭—નારાજ ! તમે લોકો તેમના મીજબજી હજી વાકેફ નથી. જો કે એવણુ મારાં માજી છે તોપણ ઇનસાફને રૂએ કહું તો એવાં કોઈ નેક આરત જોવામાં આવ્યાં નથી. વધુ રહેવાથી ખુદ તમને પણ જાણાઈ જશે. હું જાણું છું કે પારકાનાં ભાઈ મોટે ગોયા પોતાના જીવ વડીકની તેમને ધારતી નથી, તો તમારી સાથે તો પડોસીપણું અને પિછાણુ છે. કોઈ પણ હોય તેની બાઈબિંધી કરવી જરૂર છે.

પડોસીને ઉપજતી અચરતી.

હું—તમારા માજી કદી તમને ધમકાવતાં તો નહિ હશે ?

૩૧૭—તેમનો મારી ઉપર હરેફ રીતનો અખત્યાર છે, પણ ઓદા મને એવી નાફરમાન દિકરી નહિ બનાવે કે મારાં માજીને ધમકાવવાનું કારણ મળે. દુનિયામાં એથી વધારે નાદાનીની વાત કઈ હશે કે હું મારી પ્યારી, મહેરબાન, અરબાહ અને હેતવાળી માની મરજી વિરૂધ કોઈ વાત કરું ?

હું—નાના બાઈબેનો સાથ રીકઝીક થતા હશે ત્યારે તો તમારાં માજી અમિત વચ્ચે આવતાં હશે ?

૩૧૭—અગર હું મારેથી નાના સાથ રીકઝીક કરું તો મારાં વડપણ ઉપર વિકાર છે. હું મારાં સર્વે નાના બાઈબેનોની ઉપકારી છું, કે તેઓ સર્વે વાતે મારો અદબ કરેછે, અને હું પણ મૈને જીવની પેડે પ્યારાં રાખું છું, ને સર્વે ઉપર જીવ આપું છું. પોતાનાં બાઈબેનો કરતાં વધારે પ્યારું શું છે ?

હું—ખરેખર ? શું તમા બાઈબેનોમાં કાંઈ પણ લડાઈ ટંદો નથી થતો ?

૩૧૭—બાઈબેન તો શું પણ હમો લોકોને તો ઓદાની મહેરબાનીથી પારકાઓની સાથે પણ લડવાનું કારણ મળતું નથી.

હું—તમારી વાતો સાંભળવાથી મને ઘણી અજાણ્યની ઉપજેછે. એમ કેમ હોય કે નાના મોટાં બાઈબેનોમાં લડાઈ ઝઘડો નહિ થાય ?

૩૧૭—અને મને તમારીથી સાંભળીને એ અજાણ્યની લાગેછે કે જાણે બાઈબેનોમાં લડાઈ જરૂર થવીજ જોઈએ ?

હું—અરજી, ઓદા ન કરે તે લડાઈ કાંઈવેર દુશ્મનીની નહિ, ફક્ત ખોહાસ તકરારની.

રૈઝ—હાજી, તે તો હું સમજી, પણ મને અચ્ચરતી લાગેછે કે તે કેવાં બાઈબિના હશે કે જેઓ પોતપોતામાં તકરાર રાખેછે ?

હું—નાના, બેસમજ, કોઈ વાતપર મમત કરે ત્યારે તેનો ઉપાસ શું ?

રૈઝ—નરમાઈથી, પ્યારની સાથ તેમને સમજાવવાં, નહિ કે તેમની સાથે લડવું.

હું—એમ કરતાં પણ જો તેઓ નહિ સમજે તો ?

રૈઝ—તેઓ નહિ સમજે, કે વડું સમજાવી નહિ શકે ?

હું—તે બંધો વાત એકજ છે.

રૈઝ—ત્યારે તો તેમાં વડાનો વાંક છે.

હું—વારું મારું, આઘા પીઘાની કોઈ સીજને મોટે તમને શોક થઈ આવતા હશે, ત્યારે તમારાં માજી કોઈવાતે તેમાં શોક તોડ તો કરતાંજ હશે ?

રૈઝ—ખાદાના લાખો લાખ શુકર છે કે, મારા ખાવા અને પેહેરવાને વાસ્તે કાંઈ પણ શીકર કરવાની મને જરૂર નથી. મારા કરતાં વધુ માજીને મારી જરૂરિયાતના વિચાર રહેછે, અને હું જોઈશું કે જે સીજ મને જરૂરની છે તે મારી હાલતને ઘટતી હોયછે તો માજી વગર માગવે પોતેજ તેના બંદોબસ્ત કરેછે. ત્યારે મને તેની વચ્ચે પડવામાં કાંઈ શો ?

હું—વારું, કદી નોકર સાકર ઉપર તમને ગોરસે થવું તો પડતુંજ હશે ?

રૈઝ—મારાં માજીએ મને એવી તરખિયત આપીછે કે આદમી અસહ-થીજ ભૂત ભરેલું છે, અગર તેના કાંઈ વાંક થયો હોય ને તે તેને મોટે માફ માગે તો તેમ કરવું. હવે ત્યારે નોકરો ઉપર ગોરસે થવાનું કારણ શું હોય ?

હું—તોજ, આટલા દાહાડા થયા તમે આ ઘરમાં રહેલાં છતાં કોઈના અવાજ વડીક સંભળાયો નહિ !

રૈઝ—ખાદાના શુકર છે કે જ્યારથી હું સમજમાં આવીશું, ત્યારથી એવી રીતની ગડબડ સડબડથી ઘરને નિરાળું દેખું છું.

હું—કાં જી ? શું કોઈ વાતમાં નાનાં બચ્ચાંને તમારે ઘર માર નથી પડતો ?

રૈઝ—ખાદા ન કરે—અગર બચ્ચાંઓને મારવાની જરૂર પડી ત્યારે તો હમ સમજીએ કે તેમની ખરાબી દરેક ઇલાજની પણ બાહિર ગઈછે. મારવું પિટવું એ તો શેવટની બચ્ચાંની સજા છે. જેમ એક બંધવાની શેવટની સજા ફાંસી છે તેમ.

હું—જખવું, વાંચવું, સિવવું, યથવું, તમે તમારાં માજી પાસ શિખ્યાં કે કોઈ બીજાં પાસે ?

રૈઝ—ઘણુંપરું માજી પાસ અને થોડુંએક નિશાળમાં.

હું—શિખવાની બાબતમાં પણ શું તમારાં માજીએ તમને કદી માર્યો નથી ?

રૈઝ—કદી નહિ.

હું—(હસીને) ત્યારે તમે મને માર્યા કરશો કે?

રૌઝ—(હસીને) હા, ખચિત. પણ જેવો માર મેં ખાધોછે તેવોજ.

હું—શિખવવું ક્યારથી શરૂ કરશો?

રૌઝ—હમણાથીજ.

હું—તમારાં માજીને પૂછી તો લ્યો?

રૌઝ—હું કહી ચૂકીશું કે એવાં કામોમાં તેવણને પૂછવાની કાંઈ જરૂર નથી.

હું—તોપણ તમે તમારા બચાવને ખાતર તેમની રજા લઇ લ્યો તો શરૂં.

ઈંગ્રેજ પડોસીથી થતું સુખ.

મીસ રૌઝે ખિસ્સામાંથી કાગજ પેનસીઝ કહાડીને ત્યાંજ બેઠાં બેઠાં પોતાની માનેચિઠ્ઠી લખી મોકલી. તેજ ચિઠ્ઠીની પછવાડે એવા જવાબ લખાઈ આવ્યો કે, “અગર તમે પડોસણુ બાઈની દિકરીને (કે જે મને તમારા સરખીજ પ્યારી છે) કાંઈ પણ શિખવી શકો તો જેટલી મહેનત તમે પોતે જે કામો શિખવા પાછળ કીધોછે, તેનું મારું હનામ મળેલું જાણવું. અગરજો આપણે પડોસણુ બાઈનાં બચાવોને શિખવવાની કોશિશ ન કરીએ તો આપણું અહીંઆં રહેવું નકામું છે, અને જ્યારે અહીંઆંથી ઉડાંગરી કરીએ ત્યારે એ હક આપણી ગરદન ઉપર રહી જશે, માટે અગર તમે તદબિરથી એ લોકોને શિખવા ઉપર ઉત્તર મેંદ કરી શકો તો હું ઘણી ખુશી થમશ, તથા હવે પછીની કોશિશોમાં હું હરેક વાતે તમને મદદ કરીશ.”

મતજબ એકે તે દહાડેથી મેં આ નિશાળમાં આવવાનું શરૂ કીધું, અને મીસ રૌઝ ઘણીજ મહેરબાનીથી મને શિખવાનું શિખવ્યા કરેછે. તેમનું આખું કુટુંબ એવું તો નેકછે કે મેંતો એવી જતનના બજાં આદમી જોયાંજ નથી. એવાએ બેજ મહિનામાં આખા મોહોજાને વશ કરી લીધો. ગરીબોને છૂપું છૂપું ઘણુંએક આપેછે. કોઈ ખિમાર પડ્યું કે મડમ સોલેખ પોતાની પાસથી મુક્ત દવા આપેછે; અને બરદાસ્ત એવી કરેછે કે કોઈ પોતાનું પણ નહિ કરે. એક દહાડે મારી નાની બેન અલીમાના જીવન મારું ન હતું. મડમ સોલેખ પોહોર દહાડો થયાના આવેજાં તે અર્ધી રાત સૂતી બેસી રહ્યાં. કોઈવાર આ દવા ને કોઈવાર પેલી દવા આપતાં. માજીએ ઘણુંએક કહ્યું કે, “ઘણી રાત ગઇછું, તમે જઈને આરામ કરો,” પણ જરા ત્યાંથી હિલ્ચાં વડીક નહિ. જ્યારે અલીમા સુઈ ગઈ અને આરામ થયો ત્યારે તેઓ ગયાં. મેં તેઓમાં આ ગુણુ જોયોછે કે પોતા ઉપર જો કાંઈ દુખ આવી પડ્યું તો ઘણાજ થંડા સ્વભાવનાં, ઘણાં મજબૂત મનના, અને ઘણાજ ધીરજવંત રહેછે ને મોહોડેથી એક સંખુત વડીક નહિ કહાડતાં, પણ ખીજનું જરા સરખું દુખ સાંભળીને તો જરૂર દહને ઉઠેછે ને ઝડપ ઝડપ કરી નાખેછે.

હોસનઆરા—તમારો મડમ સહિયની હદથી જ્યાં તારીફ કરેછે, ને લોકોનો ધણું કરી ધંત્રેજીને બુંડાં સમજેછે.

હલીમા—તેમને ધંત્રેજી સાથે સંબંધ પડ્યો ન હશે. હમારો પણ એજ વિચાર હતો. બિહિતાં બિહિતાં હમા લોકોએ મડમ સહિય સાથે પિછાણ કીધી. ઘણા દિવસ સ્ત્રીઓ દિલમાં ધડક્યાં કીધાં. જ્યારે સંબંધમાં આવ્યાં ત્યારે જાણ્યું.

હોસનઆરા—જ્યારે તેઓ એટલાં નેક છે ત્યારે ખાદજાં બાહર કેમ નિકળેછે?

ઉસ્તાનીજી—જેવી જેવી રસમ, ને જેવા જેવો રિવાજ. પરદાનો અને ભરાઈ રહેવાનો રિવાજ ફક્ત મુસલમાનોમાંજ છે. હમણા હમણા હિંદુઓ પણ મુસલમાનોની દેખાદેખીથી ઓરતોને પરદામાં છૂપાવવા લાગ્યાં, બાકી આખી પૃથ્વી ઉપર ખીજી કોઈ કોમમાં પરદાનો રિવાજ નથી.

ધંત્રેજીના અહેવાલ ઉપરથી હોસનઆરા ખીજી કોમો વિષે વાતચિતમાં ઉતરી.

આદમીઓની જૂદી જૂદી રસમો.

હોસનઆરા—દરેક આદમી એકજ જાતમાંથી હોવા છતાં તેઓમાં રિવાજનો આટલોય તફાવત છેવો ધણું અચરતી ભરેલું છે!

ઉસ્તાનીજી—ફક્ત રિવાજનોજ ફેર ! અરેજી, સુરત, કદ, પોશાક, દેખાવ, બોલી, રાહરસમ, એ સર્વેમાં તો ફેર છે. દુનિયામાં કોઈ એ હજાર તો ભાષા છે. રાહરસમનો ફેર જુઓ તો અહીંઆં સ્ત્રીઓ છે, કે સ્ત્રીઓ સરહદ ઉપર હમણા સ્ત્રી એવો રિવાજ છે કે જેટલા સગા ભાઈઓ હોય તે સર્વેની એકજ બાવડી હોયછે. એટલામોટે તે લોકોમાં માત્રી તરફથી વંશ ગણવામાં આવેછે. એનરમાનનાં ટાપુમાં કે જેને કાળાં પાણી કહેછે, ત્યાંના મર્દ ઓરત સર્વે તદ્દત નાગાં ફેરેછે. તમે જુદા જુદા દેશોની તવારિખ વાંચો તો તમને દરેકનાં અજબ અજબ રિવાજો જણાશે. સ્ત્રીઓ તવારિખમાં મેં વાંચ્યું છે કે ત્યાં નાના પગો ભારી ખુબસુરતી દાખલ ગણાયછે, એટલામોટે ત્યાં છોકરીઓને અચપણથીજ લોકોનાં જોડા પેહેરાવી મૂકેછે, કે જેથી પગ વધવા પામે નહિ. મોટાં થયા પછી નાના પગો બદલના બાજે સંભાળી શકતા નથી તેથી ચાલતાં ઓરતો પડી જાયછે, ને તેને ત્યાંના લોકો નાજીકાઈ સમજેછે. ત્યાં અપટાં નાખની પણ મોટી તારીફ છે, એટલામોટે તેઓ તરેહવાર હિકમતોથી નાકનાં દાંડાને દાખી નાખેછે. મરાઠા લોકો વિધવા સ્ત્રીઓના માથાં બોડાવી નાખેછે. રજપૂતો પોતાની દિકરીઓને જન્મતાંજ મારી નાખતા હતા. અરબ જાતની ઓરતો ઘણીએક વાર નેકાહ કરેછે.

હોસનઆરા—વાર, એવા ફેરફારોનું કારણ શું ? શરૂઆત જોઈશું તો સર્વે એકજ આદમની ઓલાદ છે.

ઉસ્તાનીજી—આદમની ઝોલાદ જ્યારે ઘણી વધી ગઇ ત્યારે તેઓથી એક જગ્યાએ રહી શકાયું નહિ. તેથી દસ દસ, વીસ વીસ હજારનાં ટોળાં થઇ ચોતરફ જઈ વસ્યાં, ને અસહ્ય વતન માથે કાંઈ સંબંધ નહિ રાખ્યો, જેથી ધીમે ધીમે તેઓમાં એટલી તો જૂદાઈ દાખલ થઇ કે ગોયા બે દેશના લોકો એક આદમની નસલના નહિ હોય.

અગોળ વિદ્યાનો સારાંશ.

ઉપલી હકિકત ઉપરથી આપણી મોટે ઘરની દિકરી તરતજ અચરતી બતાવા પડી કે, “જોદાની કુદરતમાં અક્ષય કાંઈજ પહોંચી શકત નથી. જોદાએ કેટલી મોટી જમીન બનાવી દીધીછે! અને કેટલાં બધાં આદમી તે ઉપર વસાવી નાખ્યાછે!”

આ ઉપરથી ઉસ્તાનીજીને ઈશ્વરની અપાર શક્તિ અને જગતના બાહોળાં-પણા વિષે પોતાની શિષ્યવાની ઉલટ ઉપર આવેલી આ શિષ્યને અગોળ વિદ્યાનો થોડોક ખ્યાલ આપવાની સારી તક મળી.

ઉસ્તાનીજી—જોદાની કુદરત આગળ તો પૃથ્વી અતિ નાની છે. તે સર્વ શક્તિવાન તો એવી એવી અગણિત દુનિયાંઓ પેદા કરીછે, કે જેમની સાથે સરખાવતાં આ દુનિયાં તો કશા હિસાબમાં નથી.

હોસનઆરા—તે કઈ? શું આખરતની દુનિયાં?

ઉસ્તાનીજી—આખરતની દુનિયાં નહિ. આ તારાઓ જે તમે આકાશ ઉપર જુઓછો તે.

હોસનઆરા—શું તે જમીન કરતાં મોટા છે!

ઉસ્તાનીજી—હા, ઘણા મોટા છે.

હોસનઆરા—એતો ઘણી અજાયબીની વાત છે! ખરેખર હું કાંઈ આંધળીતો નથી થઈ!

ઉસ્તાનીજી—જોદા ન કરે.

હોસનઆરા—એ તારાઓ જે આકાશમાં તગતગેછે તેમને તમે પૃથ્વી કરતાં મોટા કહોછો, પણ મનેતો નાખ કરતાં પણ નાના દેખાયછે!

ઉસ્તાનીજી—તમે એકલાનિજ નહિ, પણ જૈને નાના દેખાયછે, પણ જાતે તો તે ઘણા મોટા છે. આંખનો કાયદો છે કે તે દૂરની ચીજને નાની જુએછે, અને એ હરકત દૂર કરવાને મોટે વિદ્વાનોએ દૂરની બનાવીછે. તે એક જાતનો કાય છે, પણ દૂરની ચીજ તેની મારફતે મોટી દિસેછે. જે ચોપડીઓમાં ચંદ્ર, સૂરજ અને તારાઓનું ખ્યાલ આવેછે તેને અગોળ વિદ્યાની ચોપડી કહેછે. મને સારી પેઠે યાદ છે કે જ્યારે મારા બાવાજી, પોતાનો લખેલો નિબંધ, “સુએરે આશમાન” મને શિખવતા હતા, ત્યારે વાતે વાતમાં તમારા

કરતાં પણ વધુ અન્યયની મને લાગતી હતી, બલકે મેં મારા બાવાજી-ને પૂછ્યું પણ હતું કે, “એ વાતો મનેજ અન્યય જેવી જણાય છે કે ખુદ પોતેજ અન્યયની ભરેલી છે?” ત્યારે મુરખની બાવાજીએ કહ્યું કે, “અધુરી અકલનું માણસ એમ સમજે છે કે ખોદાની કુદરત એટલામાંજ સમાયલી છે, અને તેની કારીગીરીની સર્વે રચનાં માત્ર એટલીજ છે, અને ખોદાઈ કારખાનું સઘળું તેની સમજમાં આવી ગયું છે, પણ ઇતિહાસનો હાલ જોઈશું તો બરાબર પેલા ‘ગોલ્ડ’ ના ફક્ત માહિલા જીવડા જેવો છે, કે તે તેની અંદર પેદા થયો છે માટે તે તેટલાનેજ આખી દુનિયાં સમજે છે. પણ ખરું તો એ છે કે દુનિયાંની પેદાયશથી તે હમણા સ્ત્રીમાં ઇતિહાસ જે કાંઈ જાણ્યું અને સમજ્યું છે, તેને ખોદાની કુદરતનાં કારખાના સાથે સરખાવતાં, સમુદ્રની આગળ એક નાની છાંટી બલકે તેથી પણ કમ જેટલું છે.

હોસનઆરા—ત્યારે ઇસ્તાનીજી, શું પૃથ્વિ સરજ કરતાં ખરેખર નાની છે ?

ઇસ્તાનીજી—હા, હા, નાની પણ તે કેટલી નાની, જેમ મોટાં માટલાંની આગળ રાઇનો દાણો !

હોસનઆરા—વારું સરજ આપણથી કેટલો દૂર હશે ?

ઇસ્તાનીજી—પોણા પાંચ કરોડ કોસ.

હોસનઆરા—પોણા—પાંચ—કરોડ—કોસ ! એહિહો ! કાંઈ સમજમાં આવતું નથી !

ઇસ્તાનીજી—સરજનું છેટું હતું તમને એક ખીજી રીતે સમજાડું છું. તોપનો ગોજો કેટલી ઝડપથી જાય છે, તેની સાક્ષીને અંદાજે તમારા ખ્યાલમાં આવે છે ?

હોસનઆરા—આગગાડી કરતાં પણ કાંઈ બમણો.

ઇસ્તાનીજી—નહિ, ગોજો એક મિનિટમાં ૧૫ માઈલ અથવા કલાકમાં નજીક ૧૦૦ માઈલ જાય છે, અને આગ ગાડી તો કલાકમાં ૩૦ માઈલથી વધુ જતી નથી.

હોસનઆરા—કલાકનો હિસાબ મને મેહમુદા બેગમે સમજાવ્યોતો હતો, પણ ધ્યાનમાંથી નિકળી ગયો છે. બન્નાં ઇસ્તાનીજી, જરા આપ ફરીથી સમજાવશો ?

ઇસ્તાનીજી—રાત દિન મળીને ૨૪ કલાક અને એક કલાકનો ઝાઝો ભાગ તે એક મિનિટ, એટલે ૧ કલાકની ૬૦ મિનિટ.

હોસનઆરા—હા, ત્યારે ગોજો એક મિનિટમાં દોઢ કોસ જાય છે !

(ફરી વિચાર કરીને) એક—મિનિટમાં—દોઢ-કોસ !

ઉસ્તાનીજી—અગર જમીન ઉપરથી એક તોપ છોડી હોય તો ઉપલે દિશાએ તે ગોળો ૧૬ વરસે સ્ફુટ્ય ઉપર જઈ પોહાયે !

હોસનઆરા—એહું ! ખાદાની પનાહ, કેટલું દૂર ! ત્યારે આંદ જમીન કરતાં કેટલો મોટો છે ?

ઉસ્તાનીજી—આંદ મોટો નથી, નાના છે.

હોસનઆરા—ત્યારે તે કાંઈ નજદીક પણ હશે ?

ઉસ્તાનીજી—હા, એક લાખ વીસ હજાર કોસ દૂર છે.

હોસનઆરા—ભક્ષાં ઉસ્તાનીજી, રૈશનીના આવા મોટા મોટા ગોળા ખાદાએજીએ એટલા મોટા બનાવ્યા હશે કે તેની રૈશની જમીનને પોહાયે ?

ઉસ્તાનીજી—સ્ફુટ્યો પોતાની જાતથીજ નૂરમંદ છે, પણ આંદનું તેમ નથી. તેતો આપણી પૃથ્વીની પડે વગર નૂરનો છે.

હોસનઆરા—જેમ આપણી આંખ તારાઓની મોટાઈ અને કદમાં બુલાવો ખાયછે તેમજ શું એની રૈશનીમાં પણ ક્યાયછે ?

ઉસ્તાનીજી—કેટલાએક તારાઓ તો જાતી સ્વકાટવાળાછે, પણ કેટલા-એક તારાઓ પોતાની જાતી રૈશની નથી ધરાવતા. તેઓ તો જેમ સ્ફુટ્યની રૈશની જમીન ઉપર પડવાથી જમીન રૈશન થાયછે તેજ પ્રમાણે સ્ફુટ્યની રૈશની પડવાથી આપણને સમકતા દિસેછે.

હોસનઆરા—તમારા સમજાવવા ઉપરથી એમ જણાયછે કે કેટલાએક તારા જાતી નૂરના નથી, જેમ કે આંદ. અને કેટલાએક સ્ફુટ્યની પડે પોતાની જાતેજ રૈશન છે ?

ઉસ્તાનીજી—તમે બરાબર સમજ્યાછો, એમજ છે.

હોસનઆરા—પણ સ્ફુટ્યના જેટલી રૈશની તો ખીજા કોઈમાં નથી.

ઉસ્તાનીજી—સ્ફુટ્ય તો હજી આપણી નજદીક છે, પણ તારાઓ તો એટલા દૂર છે કે તેનું બ્યાન થઈ શકતું નથી.

હોસનઆરા—વાઈ, ત્યારે જે તારા પોતાની જાતે રૈશન નથી તેઓની ઉપર શું સ્ફુટ્યની રૈશની બધી વખતે રહેછે ? જમીન ઉપર તો બધી વખત નથી રહેતી ?

ઉસ્તાનીજી—જમીન ઉપર પણ બધી વખતે રહેછે.

હોસનઆરા—ઉસ્તાનીજી ? રાતની વખતે જ્યારે સ્ફુટ્ય અમત પામેછે ત્યારે તડકું તો કેં જણાવું નથી ?

ઉસ્તાનીજી—જમીન ગોળ છે તેથી તેની જે દિશા સ્ફુટ્યની સામે આવેછે ત્યાં દહાડો થાયછે, અને ખીજી તરફ અંધારું થાયછે જેને રાત કહીયે છીયે. એજ પ્રમાણે તારાઓનું પણ છે.

હોસનઆરા—જમીન તો વગર તડકે પણ નજર આવેછે, પણ તારા-
ઓની તો માત્ર ચમકજ નજર આવેછે તેનું કારણ શું?

ઉસ્તાનીજી—કારણ એજ કે તે ઘણા દૂર છે. તારાઓ એટલા તો દૂર
છે કે ફક્ત શેશનીને લીધેજ એટલા પણ આપણને તગતગતા દિસેછે, નહિ તો
દેખાતજ ક્યાંથી?

હોસનઆરા—તારા દિસના કેમ નથી દેખાતા?

ઉસ્તાનીજી—ઝરજની પોતાની ધકધકતી રજાજ આપણ ઉપર પડેછે,
તેથી તારાની ઓછી ચમક આપણને દેખાતી નથી. જેમ દિવસના દિવાનો
ઉજાસ ફિકો અને ઝાંખો પડી જાયછે તેમ.

હોસનઆરા—તમે એમ ફરમાવું કે જમીનની એક તરફ ઉજરડું
અને ખીજી તરફ અંધારું રહેછે, તે વાત તો વાજબી છે, કાંકે ગોળ ચાંજને
શેશનીની સામે યુધી હોય તો સામી તરફ ઉજરડું પડશે અને ખીજી તરફ
અંધારું. પણ થયું તો એમ જોઈએ કે જમીન ઉપર જ્યાં દિવસ હોય ત્યાંજ
હમેશાં દિવસ રહે અને રાત હોય તેમાં સદા રાત, અને તેમ તો થયું નથી?

ઉસ્તાનીજી—તમે આકર્ષણ સમજોછો?

(હોસનઆરા બહી ગઈ અને વિચાર કરવા લાગી.)

મેહુમુદા—અરે! બહી ગયાં? આકર્ષણ તે કે જેની અસરથી હરેક
ચીજ જમીન ઉપર ખેંચાઈને તુટી પડેછે તે.

હોસનઆરા—હા, હા, જાણું છું. પછી?

ઉસ્તાનીજી—તેવું ખેંચાણ ફક્ત જમીનમાંજ નથી. દરેક ચીજ એક
ખીજાને ખેંચી રહેલાંછે. પૃથ્વી, ચાંદ, ઝરજ, અને તારા એ સર્વે એક
ખીજાને પોતપોતાની તરફ ખેંચી રહેલાંછે. એ ખેંચતાણની અસરથી પૃથ્વી
જ્યાં અગિયાર તારા સૂર્યની આસપાસ ધૂમ્રેછે.

હોસનઆરા—શું પૃથ્વી પણ તારા છે?

ઉસ્તાનીજી—હાજ તો.

હોસનઆરા—વારું, પૃથ્વી ઝરજની આસપાસ ધૂમ્રતી પણ હોય તો
તેથી રાત દિવસના બદલાવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી.

ઉસ્તાનીજી—ધૂમ્રતી પણ હોય ! એમ નહિ. ખરેખર ધૂમ્રેછે એમ
કહો. રાત દિવસનું અદલ બદલ થયું એમ છે કે પૃથ્વીનું ધૂમ્રવું બે
રીતનું છે, એક તો તે પોતાની ધરી ઉપર વળ ખાતી જાયછે, જેના એક
આંટાનું નામ રાત દહાડો છે, અને ખીજી એકે વળ ખાતી ખાતી ઝરજની
આસપાસ એક ચક્રમાં ફરેછે, તેને વરસ કરી કહીએ છીએ. ગણતરીથી
એમ જણાયુંછે કે જમીન એક કલાકમાં ૫૮૦૦૦ માઈલ પોતાના ચક્રમાં

ચાલી જાય છે, અને જેમ રેલવે, કે વાહાણમાં ખેસનારાઓને રેલવે અથવા વાહાણનું ચાલવું જણાવું નથી તેમ આપણ લોકોને ખમર પણ નથી હોતી કે જમીન ક્યાં જાય છે.

હોસનઆરા—ફક્ત અગિયાર તારા સ્ફરજની આસપાસ ધૂમે છે, ત્યારે ખાકીના ?

ઉસ્તાનીજી—ખાકીના થંભ છે, અને કોણ જાણે કદાચ એ થંભ તારા-ઓમાંની એકકો પોતાની જગાએ એકકો સ્ફરજ હોય અને તેમની આસપાસ ખીજ તારાઓ ધૂમતા હોય, જે આપણને દિશ્તા નહિ હોય.

હોસનઆરા—વારું એમ કાં ન થાય કે એ ગોળાઓ ધૂમતાં ધૂમતાં એક ખીજ સાથ અથડી પડે ? બન્નાં ઉસ્તાનીજી ત્યારે શું થાય ?

ઉસ્તાનીજી—ક્યામત એવીજ રીતે આવે તો તેમાં અજ્ઞાન નથી. જોકે સ્ફરજની આસપાસ ધૂમનારા ચાર તારા ઇંગ્લેન્ડે નવા જોવા છે, અને તે લોકો એવા ખ્યાલ બાંધે છે કે તે ચારેના એકવાર એકજ ગોળો હતો, પણ નહિ જણાવું કે ક્યારે અને કેવી રીતે તે ભાગીને એકના ચાર થઈ ગયા છે.

હોસનઆરા—આ તારાઓથી આપણને કાંઈ વધુ રાશ્યની તો મળતી નથી. વારું, સૂર્ય, ચંદ્ર તો કુદરતી મસાલો છે, ત્યારે એ તારા આદાતાલાએ કાં બનાવ્યા હશે ?

ઉસ્તાનીજી—આદાએ તમને કાં બનાવ્યાં હશે ? પોતાની કુદરતનો બિંદ તેજ સારી પેઠે જાણે છે. આ જમીન જેમ એક દુનિયાં છે તેમ દરેક તારા પણ એકકી દુનિયાં છે. કદાચ તેમાં પણ આપણ સરખાં પ્રાણીઓ વસતાં હોય.

હોસનઆરા—એ સૂર્યે તમને અટકલથી ફરમાવેલો કે તારાઓમાં આદમીઓનું હોવું નહીં થયલું છે ?

ઉસ્તાનીજી—એ અટકલની વાત છે, પણ અટકલ ઘણી દાખલા પડતી છે. કેટલાએક તારાઓમાં પાહાડ, સુમુદ્ર, બર્ફ, વાદળાં, હવા એ ચીજોની હસ્તી સામેત થયેલી છે, ત્યારે અજ્ઞાન શું કે પ્રાણીઓ પણ હોય. સાંદમાં એક ધાતુ સરખું દિસે છે તે જાણેલો કે શું છે ?

હોસનઆરા—મેં તો સાંભળ્યું છે કે કોઈ બ્રહ્મા ડાસી સાંદમાં ખેસીને રેહુંડીઓ કાંત્યા કરે છે.

મોઠે ધરની છાડીના આ ખ્યાલથી સુઘળાંઓ હસી પડ્યાં.

ઉસ્તાનીજી—એ પહાડોની ડાસી છે !

હોસનઆરા—જેટલી વાતો તમે ફરમાવી તે મારાં દિલે કબૂલ કીધાં. અગોળ વિદ્યા એ તો ભારી રસીલી ચીજ છે !

અહીંયાં રાખા હરસે હોસનઆરાના કાનમાં કહેવા લાગી કે, “સાંદ અને સ્ફરજનાં કોઈવાર ધરણુ લાગે છે, તેનું કારણ પણ ઉસ્તાનીજીને પૂછી લ્યો.”

હોસનઆરા—પૂછવાની શું જરૂર છે? મારી જગત તેનું કારણ બાણે છે કે એ એક જાતનો ખોદાઈ ગળાય છે.

રાબા—હા, લોકો તો કહે છે, પણ પૂછવાથી કદાચ કોઈ નવી વાત જણાઈ આવે.

હોસનઆરા—હું તો એવી ખુલ્લી વાત પૂછીને હલકી પડવા ઇચ્છતી નથી. ઉસ્તાનીજીએ આ બંધો વચ્ચે ગૂંચવૂંચ થતો જોઈને પૂછ્યું કે “એ શું છે?”

હોસનઆરા—જનાબ, કાંઈ નહિ. રાબા સાંદ ધરણ અને સૂર્ય ધરણ નો મુખ્ય પૂછતી હતી તે મેં સમજાવ્યો.

ઉસ્તાનીજી—શું સમજાવ્યો?

હોસનઆરા—એ એક ખોદાઈ ગળાય છે.

ઉસ્તાનીજી—ગળાય નહિ પણ ખોદાની કુદરત અને તેની મારામારી.

ધરણનું કારણ એ છે કે સૂરજનો પ્રકાશ ખોદામાં આવે જાય છે.

હોસનઆરા—કાંઈ બરાબર સમજમાં આવ્યું નહિ.

ઉસ્તાનીજી—હું તમને કહી ચૂકીશું કે જમીન અને સાંદ ખુદ પોતે નૂરમાં નથી. જ્યારે જમીન ધૂમતી ધૂમતી સૂરજ અને સાંદની વચ્ચે આવે છે ત્યારે સાંદ ધરણ થાય છે, અને જ્યારે સૂરજ અને જમીનની વચ્ચે સાંદનું આવવું થાય છે, ત્યારે સૂરજ ધરણ થાય છે, અને એ વાતો ઘણી કહાય છે, મોટે હમણા તમારી સમજમાં ઉતરશે નહિ. જ્યારે તમે “ સુએરે આસમાન ” ગાપડી સમજવાની શક્તિએ પોહિંચ્યો ત્યારે મારી વાતો મારીપેઠે તમારું ધ્યાનમાં આવી જશે.

હોસનઆરાનું નિશાળેથી ઉઠી જવું.

આ ગાપડીની ચરખાતમાં કહી ચૂકા છોયે કે જ્યારે હોમનઆરા નિશાળે બેસી ત્યારે તેની ઉંમર ૧૧ વરસની હતી, અને જ્યારે તેને બહાર સાથ ૧૪ મું વરસ ખેડું ત્યારે “ જહજર ” ગામવાળાં તરફથી તેનાં લગનનું દખાણ થવા લાગ્યું. આ અરસામાં હોમનઆરા આખું “ કુરાને મજીદ ” શિખી. ઉર્દુ વગર અડચણે લખતી તથા વાંચતી હતી. લખાણના દશકત પણ કાંઈ નકારા ન હતા. કુરાનનાં તરજુમા, અને ધર્મને લગતાં બીજાં નવ દસ પુસ્તકો અને ફિરસાઓ એની આખા આગળથી યુજરી ગયા હતા. તે ઉપરાંત હિસાબના જરૂરી કાયદા, હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ, હિંદુસ્તાનની તવારિખ, કેટલીક એક શિખામણથી ભરેલી વાર્તાઓ, મેરાતુલ અરસ, એ સર્વે શિખી વાંચતી કારેગ થઈ હતી. ઉર્દુમાં લખાએલાં વર્તમાનો વગર અચકવ વાંચી સમજતી હતી. લખવા વાંચવા ઉપરાંત ઘર સંસારના જે હુનરો સ્ત્રીઓને જરૂરના છે. તે સર્વે તેને મેળયા હતા. તેણે ઉપયોગી જ્ઞાનનો એટલો તો જઠથો ભેગો કરી

લીધા હતો કે તે તેની આખી જીંદગીની આસપાસ અને ખુશીને માટે પૂરતો હતો. ચોપડીઓની મદદથી જે કાંઈ તે શિખી તેના કરતાં હજાર ઘણું વધારે ઉસ્તાની અસગરીખાનેમ અને નિશાળની છોડીઓથી વાતચિતમાં હાંસલ કરી શકે હતું.

સુલતાના બેગમ સાથે મુલાકાત.

બ્યારે તેનાં લગ્નનો દહાડો નજદીક આવી પોહ્યાંચો ત્યારે ઘરવાળાંઓએ તેને નિશાળ ન જવાને ઘણુંએ સમજાવ્યું, પણ તેને નિશાળ માથે કોઈ એવી પ્રીતિ પાત્રી ગઈ હતી કે એક પણ નિશાળથી જૂદું થવું તેને જખમ સરીખું હતું, તેથી તે હંમેશા મૂઝવણ નિશાળમાં તો આવવાજ લાગી, તે અહીંયાં સ્થળે કે “માયુન”* બેસવામાં ફક્ત ત્રણ દિવસ પાત્રી રહી ગયા હતા, ત્યારે નાચારે હાસનઆરાના મા સુલતાના બેગમ પોતે અસગરીખાનેમની પાસે ગયાં. મજામ, દુવા અને ખેરઆશિયત પૂછવા પછી સુલતાના બેગમ બોલ્યાં, “ઉસ્તાનીજી, તમારો એવો તો જીવ બરાબો હતો કે દરરોજ કોઠેલી હતી કે આજે જાંઠે, કાલે જાંઠે, પણ તમારી આ લોંડીના પેલાવાજનની શીકરમાં એક પળની છૂટી મળતી ન હતી. નથી હું સિવતી કે નથી કાઈ યુકતી પણ એટલું તો કામ આવી પડ્યું છે કે મારેથી આટોપાઈ પણ શકાયું નથી. આખરે આજે જબરાં કરી નિકળી આવીશું. સૌ કામ પડતાં નાખી, મેં કહ્યું કે જરા ઉસ્તાનીજીને ઉભી ઉભી મળી આવું.”

ઉસ્તાનીજી—ઘણી મેહરબાની થઈ, પણ હમણા કામનો વખત છે તે મુજી તમે નાહિક તરતી લીધી; મને બોલાવી મંગાવતે. હું પણ રાત દહાડો તમારાંજ કામમાં લાગી વળગી રહીશું. તમારી સોડેથી જે વાગા સિવવા અને ટિંકિઓ ટાંકવા મેં મંગાવ્યા હતા તે મધળા પૂરા થઈ ચૂક્યાં. પોણાં તો મારે જીવ ડરતો હતો કે—બોદા રાખે—વાગા ઘણા બારી છે, ને બોદાની મેહરબાનીથી અમીર ઘર જતાર છે તો એવું ન થાય કે આ છોડીઓ કાંઈ બિગાડી નાખે. પણ નહિ, હાસનઆરા બેગમની મોહાવતને લીધે છોડીઓએ ઘણીજ મંભાળથી જીવ લગાડીને મિત્રા અને ટિંકિઓ પણ

* “માયુને બેસવું” તે એક કે દિલ્હી તરફના મુસલમાનોમાં એવો રિવાજ છે કે, લગ્નનો દિવસ સુફરર થયા પછી અને એટલા દિવસ અગાઉથી પરજીનાર છોડીને હાથે પગે ચેંદી તથા અંગે પીથી લગાડીને તેને એક ઓરકામાં એકાંત બેસાડી રાખે છે. અને લગ્નના દિવસ સ્ત્રી અહીંયાંથી તેને બહાર નિકળવા દેતા નથી. એ દિવસથી તેને “દુલહન” થયેલી કહે છે તથા લગ્નની ધામધુમ પણ ત્યારથીજ શરૂ થાય છે. ગીતો વગેરે ગવાય છે. બલકે એ દિવસથી લગ્નનું મુહુરત થયું ગણાય છે.

ધણીજ સફાઈથી ટાંકી. પરમ દહાડે પેલી યુવબદનની ઈજાર સિવાડીને મેં મોકલ્યો, તેની કળીઓના ગોખર જરા વધુ એંચાઈ ગયાં છે. શેહરખાનું ઘણું પણ કહેવા લાગી કે, “ઉસ્તાનીજી, લાવો ઉખેડીને ફરીથી ટાંકી આપું,” પણ મેં કહ્યું કે “એર, રહેવા દો, ગોખર ચૂંથાઈ જશે. હવેથી તપાસીને કરજો.”

સુલતાના બેગમ—એ વાગા મેં હમારે ત્યાંની ભાગલાંનીઓને દેખાડ્યા તો જોઈને ડંગજ થઈ ગઈ, અને કહેવા લાગી કે, “ક્યાં મદોની ચક્રી ને ક્યાં ચોરતોની.” મેં કહ્યું કે અહીંઆં મદોની શું વાત છે? ” ત્યારે ભાગલાંનીઓ બાત્રી, “અરે માણસ, એ વાગા મિયાં અલીજનનના કારખાનામાં મિલેલા જણાય છે. તેનાથી એવો એકમરઓ ને દરેક ટાંકો ઉતર્યો છે, તો લોડીઓને અરજ કરવાની એ મતલબ કે ચોરતોનું કામ ગમે તેવી સંભાળથી કાવેલું કાં નહિ હોય, તોપણ મદોના કામની બરાબરી તો ક્યાંથી થાય ?”

મેં કહ્યું, “અલીજનન કોણના, ને મદો ક્યાંનાં ! એ વાગા તો મારાં ઉસ્તાનીજીની નિશાળની છોડીઓએ મિલ્યા છે, અને તેઓએજ તેમાં ટિલિ-ઓ ટાંકી છે.”

એ સાંભળી ભાગલાંનીઓ તે વાગાઓને વારેવાર ઉઘાડી ટાંકી ટીકીને જોતી હતી અને કોણી કે, “આપ ફરમાવો છો તો હમા માનીયે નીચે, પણ ચોરતોના હાથમાં એવી સફાઈ અને એવું સુતરાપણું હમે તો જોઈું નથી !”

ઉસ્તાનીજી—હા, “બીજા વાગાઓની મિજાહ તો મને પણ પસંદ છે. જો તમે હોમનઆરા બેગમનાં મુર્ચે કપડાં અહીંઆંજ નોકરી દોઢાં હોતે તો છોડીઓ ખુશી ખુશીથી મિત્રી આપતે.

સુલતાના—ત્યારે પહાંના આખા વાગા કોણે મિલ્યા ને કોણે ટાંકયો ? ભાગલાંનીઓ સોડે તો મેં ફક્ત માટાં કામો જેવાં કે ચંદરવા, આદર, મુજનીઓ, બિજાણાઓ, ગલેરો, તકિયા, પરદા, એવી તરેહનાં કામો કરાવ્યાં છે. હા, એક રાતનાં પહેરી સુવાનાં કપડાં તેઓએ મિલ્યાં છે. બાકીનાં પહેરવાનાં કપડાં તો ઘણુંખરાં નિશાળમાંજ અને કાંઈ થોડાં “બાજી અમ્મા” ને ત્યાં જિવાઈ ભરાઈ આવ્યાં હતાં.

ઉસ્તાનીજી—યા ખોદા ! હોમનઆરા બેગમ સુખ સાથે એવાં હજારો ધસી પીસીને વાપડે.

સુલતાના—(થંડી સાંસ ભરીને) હા, ઉસ્તાનીજી, દુઆ કરો, ખોદા મારું નસીબ કરે. દિકરીઓનાં પણ કાંઈ અજબ જેવાં નાજુક મામલો છે. કેવાં કેવાં શંકોથી પાળો, પરવરજ કરો તોપણ ધન પરાકું ને પરાકું. શું કરું કાંઈ બની નથી શકતું, નહિ તો હું હોમનને મારી નજર આગળથી દૂર થવા નહિ દેતે. ગ્રેહરમાં એક વેહવાઈ કરીને એવી એવી શક્તિઓ ઉઠાવવી

પડી કે મેં ફરીને માટે તોખાહ કીધી, ને કાન ચિમેટયા, પણ એમાં બિચારા હકીમજી સહિયનો કશો વાંક નથી. તેવણે તો હોસનને માટે એક કરતાં એક વધુ ચઢતાં કેકાણાની ખબરો મેળવી હતી, પણ મેં કહ્યું કે અહીંઆની દુનિયાં ત્યાં કાં નહીં થાય તોપણ હું હવે શહેરમાં તો દિકરી આપીશ નહિ. એવાં શહેરનું કાણું મોહોડું, જેમાં આટલી રૂમવાઇ અને ફૂલેતી છે. માટે, ઉસ્તાનીજી, હવે ગામડાંમાં સગાઇ કીધીછે તો ખાદાને હાથ શરમ છે.

ઉસ્તાનીજી—હોસનઆરા બેગમથી તમારે નચિંત રહેવું. પહેલું તો જહ-જર વાળાં ખુદ મોટા સરદાર છે, બીજીતો આક આડીન કહું છું—ખાદા કહેછે તો તમે જોઇ લેશો—કે વિવાહ પછી બીજે કે ત્રીજેજ મહિને હોસનઆરા બેગમ સર્વ હકુમતનાં કાળાં ઘોળાંની માલેક બની જાય નહિ તો મને બિકારજો. શું તમને હોસનઆરા બેગમના સ્વભાવમાં કશો ફરક જણીતો નથી?

સુલતાના—ફરક તો તમારી મહેરબાનીથી આસમાન જમીન જેટલો છે. તમારી પ્રખ્યાત અને નેક તાલીમે આકને અકસીર, ત્રાંખાને કુનદન, રજાલને ખોરશેદ, પોથીને માણેક, હેવાનને આદમ, અને મારી હોસનને—ખાદા રાખે—હોસનઆરા બેગમ બતાવી નાખીછે. તેનાં મારાં ભાગ્યની આ એક મોટી નિશાની છે કે તે શાગર્દ અને તમે સરખાં તેનાં ઉસ્તાની છો. આ હોસન તમારે હમો સર્વ ઘેરવાળાં ઉપર એવું તો કીધું છે કે જ્યાંસુધી જીવીશું ત્યાં સુધી આપના આભારી રહીશું, પણ જ્યારથી હોસનાએ લગ્નની તૈયારીઓ થતી જોઇછે ત્યારથી કાંઇ હેબતી જેવી થઇ ગઇછે. એક તો પહેલાંથીજ તેનો ઘરમાં જીવ લાગતો ન હતો, તેમાં હમણાંતો પૂરું દિલ ઉચાટ થઇ ગયું છે. નથી ખાતી, કે નથી પીતી, કે નથી કોઈ કાંઈ કાંઈ માલતી કે વાતચિત કરતી. મારે ધરાદો હતો કે આખો એક મહિનો “માયુન” બેસાડીશ, પણ એની એવી હાલત જોઇને મેં કહ્યું કે “માયુન” કરતાં માડી તો એ પોતેજ થતી જાય છે. રંગ પીળો મારી ગયોછે, આંખમાં કાજલ પડ્યોછે, એહેર જોઇએ તો ઉદાસ, સુરત જોઇએ તો ગમગીન. હું તેને કહું છું કે એટલી શીકર થેની છે, તારી ઉમરમાં તો છોકરીઓને “ફુલહન” થવાની ઘણી ખુશી હોય છે.

ઉસ્તાનીજી—હોસનઆરા બેગમ બીજી છોડીઓની પેઠે નાદાન નથી. ખાદા રાખે ઘણી સમજી ને આલાક છોડી છે. એજ કાંઇ ઘર છોડવાનો ખ્યાલ દિલમાં હશે.

સુલતાના—ઘરની તો એને જરાએ પરવા નથી. ખરું તો નિશાળ એનો જીવ છે. જોઇએ કેવી રીતે બચ્ચાંનું દિલ રીંછે.

ઉસ્તાનીજી—હું સમજીવીશ. જ્યારે આદમી પોતાનાં ખારાંઓથી ભૂંડું થાય છે ત્યારે એમજ ઉદાસ થાય છે.

મુજતાના—ચોથે દહાડે ખેરભરી પચીસમી તારિખ અને શુક્રવારનો દહાડો છે. અગર તમે રજા આપો તો હોસનને “માયુને” ખેસાડ્યામાં આવે. સગાં વહાલાંઓ પૂછાવ્યા કરે છે કે દિકરીને હજી સ્વધી “માયુને” નથી ખેસાડી?

ઉસ્તાનીજી—જોદા મુખારક કરે, તારિખ પણ નેક છે અને દહાડો પણ સારો છે, અને હોસનઆરા ખેગમને “માયુને” ખેસાડવાની તો કાંઈ જરૂર હતી નહિ, પણ ખેર, દુનિયાંની રમૂમ છે.

મુજતાના—જો તમે ફરમાવશો તોજ હોસના ઘરમાંથી નિકળશે નહિ. હું તો કેટલા દિવસ થયા કાઠી રહીશ્ચું. એ મોહાણેથી તો કાંઈ કહેતી નથી, પણ આખું ચોરાવીને નિશાળમાં આવી ઉભી રહે છે.

ઉસ્તાનીજી—એક કાલનો દહાડો વધુ માફ કરજો. પરમ દહાડે—જોદા કરે છે તો—હું હોસનઆરા ખેગમને નિશાળેથી વિદાય કરીશ. છોડીઓની ખુશી છે કે કાલે અંધો વખત નિશાળની તરફથી હોસનઆરા ખેગમને જીવાફત આપે, ને રાતના ગાયણની બેઠક કરે. પરમ દહાડે સકારેથી જરા આવ પણ જમાલ-આગ ખેગમને સાથે લઈને પધારજો. ખીજી છોડીઓની મા ખેનો પણ આવશે.

એ પછી મુજતાનાં ખેગમ ત્યાંથી ગયાં.

નિશાળમાં જીવાફત.

ખીજી દિને મોટી આરાસ્તા અને ભારી ધામધુમ સાથે હોસનઆરાને મેજબાની આવી. નિશાળની છોડીઓએ પોતાને હાથે એવાં તો તરેહવાર પકવાનો પકાવ્યાં કે કોઈ ભણે આવરચી પણ હારી આવ; રાતના ગાયણની બેઠક થઈ ને હોસનઆરાના માડવજરાના અને “માયુને” નાં ગીતો ગવાયાં. છોડીઓએ ફરાજી કે નિશાળની તરફથી પેહરામળીનો વાગો તો આપવાનો છેજ, પણ મૂહુરતનો વાગો પણ નિશાળ તરફથીજ થાય અને તેજ પેહુરને હોસનઆરા ખેગમ નિશાળમાંથી વિદાય થાય.

સવારના સકારેથી ઉડીને નિમાજ અંદગીથી ફરેગ થયા પછી નિશાળમાં ઝાડ કઢાવી, અચ્છી રીતે ઝોરડાઓમાં ઝાડ અને સોજળ ગાલીચા પંથરાયા. એટલામાં મેહમાનોની ડાલીઓ આવવી શરૂ થઈ. ચાર ઘડી દિવસ ચઢતામાં તો આખું ઘર મેહમાનોથી ભરાઈ ગયું. છોડીઓની મા ખેનોમાં તો કોઈ એક પણ એવી નહિ હતી કે આવી ન હોય. મોહાણાની સઘળી બિખીઓ પણ વગર બોલાવે તમાશે જોવા માટે આવી બેગી થઈ, જેથી ખાસ્સી ભપકાદાર મીજલશ મળી ગઈ. બેઠકના ઝોરડાની વચમાં જ્યાં સુજની અને અઢલવાના તકિયા બિછાવેલા હતા ત્યાં ઉસ્તાનીજી બેઠાં અને સઘળાં મેહમાનો તેજ ઝોરડામાં આવી ભરાઈ ગયાં. જ્યારે સર્વે લોકો એસી સૂક્યાં ત્યારે

અંદરના ઓરડામાંથી છોડીઓ હોસનઆરા બેગમને મૂહુરતનો વાગો પહેરાવીને લાવી ઉસ્તાનીજીની ખરાબર સામે લઈ જઈ બેસાડી, ત્યારે ઉસ્તાનીજી હોસનઆરાની તરફ મોઢાકું કરી આ રીતે બોલ્યાં:—

ઉસ્તાની અસગરીનું બાપાણ.

“બેન હોસનઆરા બેગમ, આજે હું તમને મારી અને મારી નિશાળની છોડીઓની તરફથી વિદાય કરું છું. આજથી ઉસ્તાદી, શાગેદી અને હમ-મકતબી પૂરી થાય છે.”

આ સાંભળતાં સૂઘળાં મેહમાનોની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં, અને ઉસ્તાનીજીનું દિલ પણ ભરાઈ આવ્યું.

“પણ બાદ કરશે તો મોહબત, અને મિત્રાઈ જ્યાંજ્યાં દમમાં દમ છે ત્યાં જ્યાં રહેશે. હોસનઆરા બેગમ, હું તમને મારી દિકરી બપુલ અને મેહમુદાની માફક ચાહતી હતી અને પ્યાર કરતી હતી અને કરું છું, અને જ્યાં જ્યાં દુનિયામાં છું ત્યાંજ્યાં પણ—બાદ ચાહશે તો—કરીશ, પણ ઉસ્તાદી, શાગેદીના સંબંધને લીધે મને એ મોહબતનો વધારો શકાયથી કરવો પડતો હતો. કોઈ કોઈવાર મને તમારી બૂલો ઉપર બોલવું પડ્યું હશે, બલકે કોઈ આડી વાતો મોટે હપ્તો પણ આપવો પડ્યો હશે. તે બોલવું અને હપ્તો મેં તમારા કાયદા અને તમારી બનામને મોટે હતું. જ્યારે દુનિયામાં બે આદમી એક ખીજા સાથે કોઈ રીતનો સંબંધ રાખે છે, પછી તે સંબંધ પડોસીપાણનો હોય અથવા દેશીપણનો હોય અથવા ઇતિહાસના જ કાં ન હોય, પણ તે સંબંધથી ઘણાએક હકો એક ખીજા ઉપર હોય છે. મને જે સંબંધ તમારી સાથે હતો તે વિષે હું કહી ચૂકી છું કે તે સંબંધ મા દિકરાં મરખો હતો. જો કે હું તમારા હકો અદા કરવામાં મારેથી અને એટલી કોશિશ કરતી આવી છું, તો પણ બનવાજોગ છે કે મારેથી તમારા કોઈ હક અદા કરવામાં કાંઈ ગફલતી થઈ હોય તો તે મોટે આજે હું આ ભર મીજલશમાં તમારેથી દરગુજર ચાહું છું કોકે હું પણ આદમી છું અને આદમીને આવી ગરૂ કરવી ન જોઈએ, કે તેને પોતાની ઇતિહાસ તરીકેની ફરજો પૂરેપૂરી અદા કાઢી છે.”

સૂઘળી તરફથી, વાહવાહ સુખલાંન અહલાનો આવાજ નિકળ્યો પણ તે સાથે ડીમા પણ ભરાયેલો હતો.

“બેન હોસનઆરા બેગમ, ઇતિહાસનું બંધારણ પ્યારનું છે. બે ચાર વારની મોહબ સલામથી આદમીને આદમી વચ્ચે મોહબત પડી જાય છે, ત્યારે તમારી સાથે તો આખાં ત્રણ વરસ એવી રીતનો મેલાપ રહ્યો કે રાત દહાડો પાસે ને પાસે રહેવાનો સંજોગ થયો હતો, તેથી આજે હું તમને એવાં દુખ, એવાં દરદ

અને એવી ઉદાસી માથે વિદાય કરું છું કે જો મારી બનુલ અને મેહમુદાને વિદાય કરતાં મને ઉપજશે.”

જેઓ હાજર હતાં તે સૂઘળાંઓ મોટેથી રડી પડ્યાં, અને ઉસ્તાનીજી પણ થોડો વખત યુગાં રહ્યાં પછી,

“બેન હોસનઆરા બેગમ, હું જુદાઈ અને વિદાય થવા વિષે વારંવાર બોલવા ઈચ્છતી નથી, તે એટલા માટે કે એથી તમને અને મને અને મને મને સર્વે સંબંધનારાઓને દુઃખ ઉપજે છે, પણ જો વિચારશો તો તમારું વિદાય થવું કોઈ નવી વાત નથી. દુનિયાં જનની દિકરીઓના રિવાજ છે કે પરણ્યા એટલે માઆપથી જુદાં થયાં. જેવો હમણા તમને બેગમ સાહેબ સાથે અથવા મારી સાથે સંબંધ છે તેવોજ સંબંધ એકવાર મને પણ મારી મા સાથે હતો. તમારીજ પોં હું પણ એક વડાં બેન ધરાવતી હતી. તમારીજ જેવી સાહેલીઓ મારી પણ હતી, પણ અંતે તે સર્વેન મૂકી મારાંની નવી દુનિયાંમાં આવી વસી; અને તેમ હું કાંઈ એકલીજ નથી વસી; મારા મરખી હજારે લાખો સ્ત્રીઓ એમ વસી છે. જો કે તમારાં લગ્ન શહેરની બહાર થનાર છે, તેથી શહેર છોડી જવાના વિચાર તમારા મનમાં આવતો હશે, પણ જહજર (ગામ) કાંઈ દૂર નથી; જો કે તે શહેરની બહાર છે તોપણ તે તમારે વાસ્તે બહાર નથી. જેમને માટે—બાદા રાખે—હરેક રીતની સ્વારી તૈયાર છે તેને “જહજર” અહીંઆંજ છે. જ્યારે આવવા આદિ ત્યારે પોહાર નહિ તો સવા પોહારમાં પાછાં શહેરમાં.

“બેન હોસનઆરા બેગમ, બાદ રાખો કે મહિરાનાં સંબંધો પોતાની મજેજ ધીમે ધીમે નખળા થતા જનાર છે. ત્યારે દિવને એટલું સમજતી લેવું શું કાંઈ બારી કામ છે કે પહેલાંથીજ અહીંઆંનાં સંબંધો નખળા થયલા વિચારતાં જવું? હોસનઆરા બેગમ, તમારી હાલતમાં જે મોટા ફરકાર થનાર છે, તે માટે મને ઉમેદ છે કે તમે તે વિષે બેખબર નહિ હશો. તમારે શુકર કરવા જોઈએ કે જે પરિક્ષાને માટે તમને બાલાવ્યામાં આવે છે, તે માટેની તૈયારી કરવાને તમને ઘણી સારી જોગવાઈ અને ફરસદ મળેલી હતી. જે કાંઈ તમે શિખ્યાં, પઢ્યાં, અને સંબળવું છે તે હવે પછી એ પરિક્ષામાં તમારા સજાહકાર અને મદદગાર થશે. જે આદમી તમારી પોં ચોપડીઓને જથ્થો પાસે રાખે અને જો તે પોતાને એકલું સમજે અથવા તે પોતાને પોતાના પ્યારાંઓથી દૂર પડેલું વિચારે તો તેમાં તેની ભૂલ છે. એજ ચોપડીઓ તમારી એકલાઈમાં તમારી સહિઓ છે, અને તે સહિઓ પણ કેવી? માતા મરખી મહિરબાન, ઉસ્તાનીની પોં માયાવંતી, દાઝ ધરનાર સોબતણુ અને સજાહ આપનાર મિત્ર જેવી, વળી બહુ ઈચ્છનાર અને વફાદાર.

“બેન હાસનઆરા બેગમ, હમણાંજીવી તો જે કાંઈ તમે વાંચતાં હતાં તે તમને કિસ્સા અને વાર્તાઓ જણાઈ હશે, અને તે વાર્તા હમણાંજીવી જગવિતી હતી પણ હવે પોતા ઉપર વિતી થશે. જેટલી ચોપડીઓ તમારી પાસે છે તે જોકે સંખ્યામાં થોડી છે પણ વિચારવા અને અમલ કરવાને તો ઘણી છે. અને હું તમારાજ ફાયદા માટે આ છેલ્લી શિખામણ તમને દઉં છું કે તમે જેમ નિશાળમાં શિખતી વખતે વાંચતાં તથા જોતાં હતાં તેવીજ રીતે ખંતીથી તેને વાંચતાં તથા જોતાં રહેજો. જે દહાડેથી તમે આ નિશાળમાં દાખલ થયાં ત્યારથી મેં તમારા દરરોજના બનાવોની નોંધ લખવી શરૂ કરી હતી, અને હમણાં જીવી જે જે તકરારો અને સવાલ જવાબો તમારે અને છોડીઓ વચ્ચે ચાલ્યાં છે તે સૂઝાણને મિત્રસિલાખંધ હું લખતી આવી છું, અને હમણાં હું જોઉં છું તો તે લખાણની એક ઘણી સારી ચોપડી બની છે. તેનું નામ મેં ‘બનાવુન નઆશ’ * કરી રાખ્યું છે, (હાથમાં ચોપડી ધરીને) આ તેજ કેતાબ છે કે જે હું હમણાં તમને મારી યાદગારી તરીકે આપુ છું.”

આમ કહીને ઉસ્તાનીજી અમરગરી ખાનમે રાતાં અતલસનાં, ભરત ભરેલાં જ્યુઝદાનમાંથી ચોપડી કહાડી, જેને કલાખતુના મોહોરિયાં, અને સોનેરી સોભીવું પૂરું હતું, તે ખૂદ ઉસ્તાનીજીના હાથે ઘણાજ મરોરદાર હર્ફ લખેલી હતી. તેને દર પાને સોનેરી કિનારી અને દર મથાળે લાજવર્દી અને સોનેરી કામ હતું. પહેલાં તો ખાસ મિજલસમાં હાથોહાથ તે ચોપડી ફરી, પછી ઉસ્તાનીજીએ પાછી જ્યુઝદાનમાં મૂકી હાસનઆરા બેગમને આપી. હાસનઆરા ઉભી થઈ ઉસ્તાનીજીને ઘણીએક અદબ સાથે નમીને બેઠી. ચોપડીને જોવા ભાળવામાં કોઈ ખિચાર પણ ભાષાણ અટક્યું, તે પછી ઉસ્તાનીજીએ પાછું બોલવું શરૂ કર્યું.

“બેન હાસનઆરા બેગમ, આ ચોપડીમાં તમે પોતાની, બહાર નિશાળની સુવે છોડીઓની આખિલુખ તસ્વીરો જોશો.”

આ સાંભળી સૂઝાણો મિજલસી, કે જેઓએ એ ચોપડીને મારી પડ ફેરવી ફેરવીને જોઈ હતી તેઓ અજબ થવા લાગ્યાં.

“તસ્વીર કહેવાની મારી મતલબ એ છે કે તમારા સ્વભાવ, તમારી ટેવો, અને તમારી ખસલતનું એમાં એવું પૂરું ખ્યાન છે, કે તમારી હાલતથી જે વાકિફ છે તે એ ચોપડીને વાંચતાંજ સમજી જશે કે તેમાં તમારું પોતાનું જીકર છે. એ ચોપડી તમને તે યાદ દેવાડશે કે જેના મુધારાને માટે મને કેવી કેવી મહેનત પડી છે. તમને એ ચોપડી વાંચતાં જણાશે કે જાણે પાછાં તેજ તમે છો અને તેજ

* “બનાવુન નઆશ” નામની જે ચોપડી વિષે કહે છે, તે આખેજ “હાસનઆરા” પુસ્તકનું અસલ ઉર્દૂ લખાણ સમજવું.

નિશાળ છે, તેજ તકરાર ચાલુ છે ને તેજ અજાયબીઓ ઉભી છે. એ ચોપડી વાંચવાથી તમે જોશો કે નિશાળની કેળવણીએ તમારી ઉપર કેવી કેવી અસર કરી છે, કઈ કઈ નકારી ટેવા હતી તે છોડાવી છે, કેવાં કેવાં અમાનપણાનું સમાધાન કરી પું છે, અને કઈ કઈ નેક વાતોને માટે પહેલાં તેની ખુશીઓ તમને દેખાડીને પછી તે અપત્યાર કરવાની ઉલટ તમારામાં પેદા કરી છે. જોકે બહારમાં તમે આજથી આ નિશાળથી જૂદાં થયાં છો, પણ મારી અને નિશાળની છોડીઓનાં દિલમાં તો સદા તમે નજીક રહેશો; અને હવે પછી જે કાપદા આ નિશાળથી તમને પોહાંચવાની વખત છે તે પોહાંચતા રહેશે. જે જે નવી ચોપડીઓ હમે લોકો મેળવીશું અથવા જે સારી બાબતો મળી જાય અથવા જોઈશું, તે શિખવવામાં જરૂર તમને બાગ્યલું કર્યાં જઈશું.

“મન હાસ્યતત્ત્વાના મેગમ, તમે જાણો છો કે હું એક ગરીબ આદમી છું, પણ આદાને માટે પાડ માનું છું કે, હું આ મારી હાલત ઉપર સંતોષી અને મારી યુગ્મસ ઉપર ખુશ છું. કાંકે હું—એક બુઝૂર્ગનાં કહ્યા પ્રમાણે—આસમાનને જોતું છું ત્યારે સમજું છું કે, ખસિત કોઈને કોઈ દહાડે જવનું પંખી તત્વના પાંજરામાંથી નિકળીને આકાશની ડિંચાઈ ઉપર ઉડી જશે. અને એ પછી જ્યારે જમીનને જોતું છું ત્યારે પામું છું કે, મુવા પછી કકત થોડીએક વેંત જમીન મારાં હાડકાંએને માટે એમાંથી કામ લાગવાની છે. પછી વિચાર કરું છું તો દુનિયામાં સાથે કાંઈ લાવી નથી તેમ સાથે કાંઈ લઈ જનાર પણ નથી. એમ છતાં આદાના હજારો, લાખો બંદાઓ એવા છે કે તેમની સાથે સરખાવતાં હરેક રીતે અને હરેક વાતે મારી હાલત સારી અને માન ભરી છે. આ ખ્યાલોએ મારાં મન ઉપર એવી અસર કરી છે કે પેટનું દાજખ ભરવાને માટે કાંઈ દાળ દાણો અને શરીર ઢાંકવાને કાંઈ જડાં પાતળાં કપડાં સિવાય દુનિયાની કોઈ સીજ એવી નથી કે જેને હું પોતાને માટે જરૂરની સમજું અને તેને મેળવવાની શીકર કરું. તોપણ આદાતાલાએ પોતાની મહેરબાની અને માયાથી મને જરૂરિયાત કરતાં વધારે અને હાજત કરતાં ગયાદા આપું છે, તેમાંથી મેં કાંઈ થોડું એક—મોહાબતના ઉભરાને લીધે—અને કાંઈએક રકમ નિશાળનાં ફંડમાંથી લઈને ઓસો રૂપિયાનો એક વાગો તમારે માટે ખતાવ્યો છે. નિશાળની પૂંજ વિષે તમે જાણો છો કે તેની હું કાંઈ માલિક નથી. તે છોડીઓની પૂંજ છે, જેઓનાં કામોની ઉપજમાંથી એ એકડી કીધામાં આવે છે. માટે સમજો કે આ વાગો નિશાળની તરફનો એક સરોપાવ છે, જે તમને હું મોટી ખુશીથી અર્પણુ કરું છું. આદા તમને એ પહેરવું સુખારક કરે. જોકે તમારાં પક્ષમાં એથી વધુ કિંમતના વાગા હશે, પણ જ્યારે જોશો કે કેવા ભાવ, કેવાં હેત, અને કેવા શોખથી હમે કેટલાંએક ગરીબ આદમીઓએ મળીને આ વાગો કીધો છે, ત્યારે—હમે સર્વેને ઉન્નિદ છે

કે—તમારા કિમતી અને ઉમદા અને શોભાતાં પક્ષાંમાં એને શામેલ કીધાથી એ હલકો નહિ દિસશે.”

એ સાંભળીને હોસનઆરા આગળની પેઠે ફરી ઉઠીને ભારે અદભૂત સાથે નમી.

“બાઈ હોસનઆરા ખેગમ, હમણું દહાડો વધુ ચલ્યોછે અને લોકોનો ખાવા રાંધવાનો વખતછે મોટે હું નથી ધચ્છતી કે તમે સર્વેને વધારે વખત લાતોમાં ગોલી રાખું, પણ માત્ર એક વાત મને વધુ કહેવા દો. અગર તે ન કહીશ તો ગોયા તમારી વિદ્યાગીરીની ફરજ મારે માથે રહી જશે. જે છોડીએ પરણ્યા પછી મા બાપ, ભાઈ ખેનો, સગાં વહાલાં અને પ્યારાંઓથી જૂદી થઈને સાસરે જાયછે, તે ફેરફાર હાલત અને જૂદાઈ વિષે એમ સમજો કે, ખાદાતાલા આપણુ એરતોને પોતાની મહેરબાનીથી, પેલા એક ફેરફાર અને પેલી એક જૂદાઈ કે જે દરેક આદમીને વારંતે મુકરર છે તેનો નમૂનો દેખાડેછે. તે ફેરફાર શું? સમજો કે દુનિયાં આપણું મહિરું છે, અને સાસરું પેલી જગ્યાં છે. જેમ કોઈ છોડી મદા મહિરામાં નથી રહેતી—મારે વહેણે એકને એક દિવસ—તેને સાસરે જવું છે, તેજ પ્રમાણે કોઈ શખ્સ હમેશ દુનિયામાં રહેવાનું નથી—સદા રહેશે નામ ખાદાનું.—જે છોડી મહિરામાં રહીને હુનર શિખી તથા અફલ અને વિદ્યા હાંસલ કીધી તે સાસરામાં સાસુ સસરાની લાડકી, નાણુંદ ભોજનધની વહાલી, અને પોતાના ધણીની પ્યારી થાયછે. તેજ પ્રમાણે જેણે દુનિયામાં રહીને સારાં સલકો અને નેક કામો કીધાં તેને અંતે ઇજત અને માન છે, અને તેવાંજ આદમીઓ ખેહિસ્તના ધણી થશે. પણ જે છોડીએ માખાપના લાડમાં વખત ગુમાવ્યો અને પોતાના સ્વભાવની સંભાળ, ટેવોનો સુધારો, અને હુનર હાંસલ કરવાને કાંઈજ શીકર નહિ કીધી, તેવી છોડી જ્યારે સાસરે જાય ત્યારે ધણીની નજરમાં હલકી અને નાસુ નાણુંદાની નજરમાં ખેઆખર રહેવાની, તેજ પ્રમાણે જેઓ જીંદગીના દહાડા ગફલત અને ખેપરવાઈમાં અકારત કરેછે તેઓ કયામતમાં રસવા અને ફજેત થશે. જેમ છોડીઓ મહિરેથી પક્ષુ લઈને જાયછે, તેમ પેલી દુનિયાનાં મહિરાંનું પક્ષુ પોત પોતાની કરણી છે, જે આદમી સાથે લઈ જાયછે.

“હોસનઆરા ખેગમ, હું જાણું છું કે આ દહાડાઓમાં તમારા દિલમાં અજબ અજબ તરેહના ખ્યાલો યુજરતા હશે કે, આ શું થયું છે ને શું થશે? પણ તમારા ખ્યાલોને જરા દૂર કરો અને તમારી નજરને જરા વધારે આગળ ચલાવો, વિચારવા અને સમજવાની વાત તો એજ છે કે દુનિયાં શું ચીજ છે, શા મોટે હમો અહીંયાં આવેલાં છીયે અને હમે શું કરીએ છીયે અને શેવેટ શું થવાનું છે? જેવી રીતે તમારે મહિરામાં રહેવાના દિવસ પૂરા થઈ

મયાછે, તેવીજ રીતે દરેક શખ્સને વાસ્તે એક દિન એવા પણ આવશે કે તેની હયાતીની મુદત પૂરી થઈ જશે.

“હવે, બેનો, આવો. સર્વે સાથે મળીને આ વખતે ખોદાની હજૂરમાં દુઆ કરીએ કે આપણુ સર્વેને તે નેક કામ કરવા પોતાની મદદ આપે.”

બધી ગમથી આમીન, આમીનનો પોકાર નિકળ્યો.

“દુનિયાનું મહિરું અને સાસરું તો થોડા દિવસની વાત છે, પણ આ ખોદા, પેલી જહાંનમાં જ્યાં હંમેશે હંમેશ રહેવું છે ત્યાં હમારી શરમ રાખજો, અને કબૂલી ના કરશો.”

મધળાંઆ પોકારી ઉઠ્યાં. આમીન, આમીન!

“આ ખોદા, આ તારી લોંડી કે જેને હમે લોક હોસનઆરા મેગમ કહીને ખોલાવીએ છીએ તે, દુનિયાંની મંજલ—જેને તારા હોકમગી હમે સર્વે કાપીએ છીએ—તે શરૂ કરતારી છે તેમાં તારી ખાજોર્ગી અને બક્ષેશ તેના નધેબાન થાઓ, તારી મદદ તેની સંગાથી થાઓ, અને તારી મેહરબાની તેના મંસારનો ટેકા થાઓ.”

ઐના ડીબા ભરાઈ આવ્યા અને ઐ બોલ્યાં આમીન!

એ પછી ઉસ્તાનીજીએ ઉડીને હોસનઆરાને ઘણાંએક વાર સ્ત્રી ગળે લગાડીને પ્યાર કીધો તથા ધીમે ધીમે કાંઈદુઆ પઢીને તેના ઉપર કૂંપી, અને દરવાજા સ્ત્રી સાથે લઈ જઈને પાલકીમાં બેસાડી રવાના કીધી. એ પછી મિજલસ ખતમ થઈ.

